

Sigrid Bø og Turid Følling Eilertsen

**”VÅRT HJERTE VET, VÅRT ØYE SER”
KULTURVERN I NORGE**

Oslo 2004

Boktittelen ”Vårt Hjerte vet, vårt Øye ser” er henta fra *Vi ere en Nasjon vi med.* av Henrik Wergeland.

”Vårt Hjerte vet, vårt Øye ser”

ISBN: 82-300-0088-3

Omslag: KOLOFON AS

Forsidebilde: Inngangsdøra til eldre hus i Arendal. Foto Sigrid Bø 1980

Produksjon og distribusjon: KOLOFON AS

Boken kan kjøpes på:

www.kolofon.com

eller i bokhandel

© Kolofon og forfatterne 2004

Boka er gitt ut med støtte fra Norsk faglitterær forfatter- og oversetterforening og Høgskolen i Telemark.

Det må ikke kopieres fra denne boka i strid med åndsverklova eller avtaler om kopiering inngått med KOPINOR, Interesseorgan for rettighetshavere til åndsverk. Kopiering i strid med lov eller avtale medfører erstatningsansvar og inndraging og kan straffes med bøter eller fengsel.

Til barna og barnebarna våre

INNHOOLD

Del I	Innføring i kulturvern	7
	Kap. 1 Innleiing	9
	Kap. 2 Kultur, natur- og næringsgrunnlag i Noreg	15
	Kap. 3 Kulturvern	25
	Kap. 4 Kulturvernhistorisk oversyn	30
	Kap. 5 Vernekriterium	38
	Kap. 6 Verkemiddel	40
	Kap. 7 Musealt og funksjonelt vern	42
	Kap. 8 Kulturvernforvaltning og lovverk	45
Del II	Vern av materielle kulturminner	65
	Kap. 1 Faste kulturminner	67
	Kap. 2 Historikk	77
	Kap. 3 Bebyggelse	80
	Kap. 4 Kulturlandskap og miljø	101
	Kap. 5 Kystkultur	114
	Kap. 6 Tekniske kulturminner	126
	Kap. 7 Gjenstander og løsfunn	130
Del III	Vern av ikkje-materielle kulturminne	137
	Kap. 1 Ikkje-materielle kulturminne	139
	Kap. 2 Munnleg stoff	144
	Kap. 3 Handlingsboren tradisjon	168
	Kap. 4 Sosiale institusjonar og friviljuge organisasjonar	191
Del IV	Kulturvern i praksis	201
	Kap. 1 Musealt vern	203
	Kap. 2 Museum	204
	Kap. 3 Arkiv	211
	Kap. 4 Funksjonelt vern	217
	Kap. 5 Samfunnsplanlegging	218
	Kap. 6 Bruk av ikkje-materielle minner	231
	Kap. 7 Frivillig arbeid	232
	Kap. 8 Etiske holdninger	234
	Litteraturliste	237

FORORD

Denne boka er blitt til av forfatterens kjærlighet til faget og etter et helt liv i kulturvernets tjeneste. Vi ser behovet for en bok der alle sidene ved kulturvernet er samlet. Det materielle kulturminnevernet og det ikke-materielle griper inn i og er avhengig av hverandre. Kort sagt ønsker vi å vise leseren at det dreier seg om et helt samfunnssyn basert på respekt for hva fortiden har skapt, og en bevisst vilje til å forvalte hele miljøet slik at det er bærekraftig for generasjonene som kommer etter oss, ikke bare for barnebarna våre, men for også deres barnebarn og videre slektsledd. Miljøet som omgir oss består av naturen og kulturen sammen. Og kulturen består igjen av alt menneskene har skapt av kulturminner, måten å bruke dem og livnære seg på, sammen med tro, livsanskuelse og fortellinger, hele samfunnets ballast av kulturelle ressurser.

Vårt ønske er å invitere leseren med på en kunnskapsreise om kulturminnene våre og hvordan vi best skal forvalte dem, for å bevare, videreutvikle og øke disse ressursene. Gevinsten er bedre miljø og økonomi både for lokalsamfunnet og hele nasjonen. Da står vi rustet til å møte andre kulturimpulser med forståelse og beundring, men uten å la oss overvelde. Og forhåpentligvis står vi rustet for å motstå dagens individualistiske holdning der alt som er godt for den enkelte er målet. God miljøforvaltning vil aldri kunne være egoistisk.

Vårt håp er også at boka kan leses av alle, både de med forkunnskap og de uten.

Vi ønsker leseren velkommen og lykke til!

Bø/Nittedal september 2004

Sigrid Bø og Turid Følling Eilertsen

(Steingjerde)

det var steingjerda
som batt verden
saman

strake band frå elva
til fjellet varme å sitje på i sommarkvelden

steinane kila inn
mot kvarandre
med uendeleg tolmod:
tid og nevar

slåtteteigane tett inn til gjerdet
fullmogne og klare for ljåen
tykk eng mot stein:
slik fekk vi først sjå
at det er mogeleg
å forandre verden

dei gamle slo kvart einaste strå
og raka vel etter seg

etterpå kvilte dei
studde seg mot steinen
som ryggen til ein gamal ven

ennå er dei der
over steinlinjene i landskapet
hender
usynlege i lufta
som vengeslag
om du vågar nærme deg

dette er slitets steinar
dette er historiens skrift

Paal-HelgeHaugen: *Steingjerde* 1979

DEL I INNFORING I KULTURVERN

Kapittel 1 INNLEIING

Titteldiktet i diktsamlinga *Steingjerde* av lyrikaren Paal-Helge Haugen fortel om fysiske og ikkje-fysiske minne som er nedfelt i eit landskap. Diktet fortel om eit landskap som er sett saman av natur, fysiske kulturminne, tradisjon og historie. Det er eit døme på eit landskap som har historie skriven inn i seg, og som vi kallar eit kulturlandskap eller kulturmiljø. Det er denne "historiens skrift" vi skal arbeide med i denne boka. Målsetjinga er å lære noko om kva og korleis ein kan lese den skrifta som er nedfelt i eit kulturmiljø, men også kvifor og korleis vi kan take vare på henne.

Steingjerde på garden Måstad på Værøy, Nordland. Mykje arbeid er lagt ned i å rydde og dyrke garden ytterst mot storhavet. Garden vart lagd ned som fast bustad for fleire år sidan, men vitnar enno om tidlegare slit for å oppretthalde livet under ekstreme forhold. Rett utanfor var eit fiskeriket hav, beite og slátte for busdyra og rikeleg lundefuglfangst i fjellet bak. Foto Turid Følling Eilertsen.

Kulturmiljøet omfattar det naturgjevne og det menneskeskapte, anten det er ute ved kysten eller inne i landet. Det nære og samanfiltra forholdet mellom natur og kultur, og den vekselvise påverknaden, kjem tydeleg til uttrykk i kulturlandskapet. Kulturlandskapet ber i seg og kan formidle historia og identiteten i eit lokalsamfunn på ein utilsørt og direkte måte, både på godt og vondt. På same måten høyrer gater og torg i byar og tettstader til kulturlandskapet, og fortel om korleis byen og tettstaden vart til og har vorte bruka. Kultur- og miljøvern inneber derfor bl.a. å take vare på landskapet med dei natur- og kulturhistoriske spora, dvs. natur- og kulturarven vår slik kan kjem til uttrykk i

kulturlandskapet. Her kan menneska få høve til å oppleve kontinuiteten i historia og få røter i dei daglege omgjevnadene sine. Kulturvernet er ein del av miljøvernet, og det er viktig å verne kulturlandskapet og halde det levande med sitt mangfald av historiske spor, biologisk mangfald og estetiske kvalitetar.

TRADISJONENS BETYDNING

En bevisst befolkning er en forutsetning for et godt kulturminnevern, heiter det i miljøvernministerens miljøvernpolitiske utgreiing for Stortinget i april 1994. Behovet for kulturvern har aldri vore så presserande som i dag. Stadig sterkare teknifisering og teknokratisk og materialistisk tankegang har ført til miljøøydleggingar. Framveksten av den globale landsbyen, aukande kulturkontakt og raske motesvingingar øver eit stadig sterkare press på levesettet og kulturytringar. Utan ei medviten haldning til vår eigen kultur- og miljøvernpolitikk, står vi i fare for å utvikle kulturell uniformering og forflating, medan miljøet held fram å verte meir ureina og uerstattelege ressursar går tapt. Dersom vi mistar vår eigen kultur, tilpassar oss ei kulturell uniformering, utviklar vi oss samstundes til snyltarar på kulturen til andre. Den som ikkje har noko sjølv, lever på andre. Dersom vi tek eigen kultur på alvor og legg vekt på å bevare den kulturelle eigenarten vår, kan vi forsetje å stå fram som ein kulturnasjon med noko verdfullt å tilby både oss sjølve og det globale fellesskapet. Ei medviten haldning, kunnskap og innsikt om eigen bakgrunn gjev ei god plattform i møtet med andre kulturar, for å respektere dei, men og for å take vare på eigen kultur, vere nyskapande og vidareutvikle denne.

Men det trengs solide kunnskapar om eigen historie og tradisjon, og klart kulturelt medvit. Skulen har ein sentral plass som kulturformidlar og er ein føresetnad for å gjere kulturell kunnskap og innsikt til felleseige. Store faglege krav må setjast til skulen og lærarane, og lærarutdanninga kunne med fordel har vorte styrka innan kulturvernfeltet, både kva gjeld haldning og kunnskap om den materielle og ikkje-materielle kulturen. Brundtlandregjeringas vedtak i 1990-åra om å innføre miljø- og kulturvern på alle årstrinn innan skuleverket, gav gode signal. Diverre har ikkje desse fagplanane vorte realiserte i tråd med den opphavlege tanken. Eit av problema har vore mangel på eigna og tilpassa undervisningsmaterieil, særleg innan kulturfeltet.

I Noreg spelar dei friviljuge organisasjonane ein viktig rolle i alt kultur- og samfunnsliv, ikkje minst innan miljø- og kulturvern. Med kunnskapen og erfaringa deira innan desse områda, ville skulen truleg tene mykje på å trekkje dei aktivt inn i planlegging og undervisning.

Kulturvernspørsmål og lokalhistoriske emne har knapt vore nok påakta og aktuelt stoff i massemedia. Ut frå den store interessa folk flest syner dersom Kulturvernspørsmål og lokalhistoriske emne vert tekne opp på ein sakleg og informativ måte i massemedia, kunne tvillaust både fjernsyn og radio lagt mykje større vekt på slik formidling. Den norske kulturen er rik på variasjonar og interessante stader, og media har eit rikt materiale å ause av.

Den lokalhistoriske kunnskapen kan brukast til å gjere dagleglivet trivelegare for oss alle. Det ein har kjennskap til, det kjenner ein større ansvar for, og motiverer folk til å engasjere seg i samfunnsspørsmål for å vere med på å forme eit godt nærmiljø, både i notida og framtida. Vi har alle eit ansvar for å take vare på, etterkomarane rett til å kunne overtake og føre vidare, det kulturelle mangfaldet i dette landet, til glede for seg og dei som vitjar landet. Med dei store klimatiske skilnadane og ulike natur- og næringsmessige forhold, har kulturelt mangfald karakterisert Noreg så langt attende historia går. Dette mangfaldet i kulturytringar, anten det er i skriftform, talemål, byggeskikk eller båtbygging, er det ein kulturell resurs vel verd å take vare på og føre vidare.

Vi kan seie at kulturvern er å verdsetje sin eigen kulturbakgrunn så høgt at ein ønskjer å take vare på den, og bygge vidare på og utvikle den med alt sitt mangfald. Men ei slik kulturforståing for sitt eige, opnar og for andre kulturear. Det å vere trygg på seg sjølv og sin eigen bakgrunn, medfører også openheit og forståing for andre. Kulturvern har ikkje noko med negativ nasjonalisme å gjere, derimot kan det bygge på patriotisme, men først og fremt glede og engasjement for kulturelt mangfald i global samanheng.

Personar som sit i vedtaksorgan har stort behov for fagleg innsikt i kultur og ulike kulturytringar. Derfor kunne det vore ønskjeleg med kurs- og opplysningsverksemd i forhold til politikarar og sakshandsamarar på kulturvernområdet. Kanskje skulle det etter kvart valår vore obligatorisk kursing for alle valde politikarar som manglar formell kompetanse i kulturhistorie og kulturmiljøvern? Skal dei som har ansvar, og stadig må fatte vedtak som får djuptgripande og varige fylgjer for kulturmiljøet, kunne handle i samsvar med intensjonane om vern av hele miljøet, er kulturhistorisk innsikt og kunnskap ein føresetnad. Ikkje minst trengst det innsikt i det nære forholdet mellom natur og kultur, gjensidig avhengigheit og korleis ein kan ta omsyn til båe.

*Gammelt landbrukslandskap med mange kulturminne. Bondalen i Tuddal, Telemark..
Foto Sigrid Bø 1980.*

Diverre ligg det eit stort gap mellom den ønskjelege og den reelle situasjonen kva gjeld kulturkunnskapane blant mange kommune- og fylkestilsette og politikarar. Spesielt uheldige fylgjer får manglande kunnskapar i samband med fysisk planleggingsarbeid, men situasjonen er slett ikkje betre blant mange arkitektar, bygg- og anleggsingeniørar og dei med tradisjonelle miljøfag. Utan denne kompetansen skjer ofte uoppretteleg skade, ikkje ut frå vilje, men ut frå vankunne. Hadde kommunane vore sikra tilsette med kompetanse i faga, ville det også vore lettare å praktisere den samordna planlegginga med det heilskapssynet som staten ønskjer. Kulturvernsektoren ville og sleppe å stadig måtte forklare og dokumentere at i ei totalvurdering inneber kulturvern ein økonomisk gevinst, medrekna estetiske og miljømessige fordelar. I politiske organ og offentleg administrasjonen sit einskildpersonar i nøkkelposisjonar, og dei lokalsamfunna så vel som landet som heilskap, kan prise seg heldig dersom dei har tilsette og tillitsfolk med kompetanse og vilje til å drive kulturvern. Eksempelsvis nemner vi korleis Glaskow, europeisk kulturby i 1990-åra, nytta høvet til å pusse opp byen ut frå kulturvernprinsipp.

I alle samanhengar må vi likevel hugse på at det beste vernet finn vi der eigareren sjølv forstår det verdfulle ved å take vare på kulturminna. Men kommunen har eit ansvar som serviceinstitusjon. Eigarane skulle kunne få hjelp og gode råd i kommunen om korleis dei skal ta vare på kulturminna sine, kanskje særleg bygningane, men også andre kulturminne. Opplysning og aktiv hjelp gjev

gjerne det beste resultatet og kan vere langt viktigare enn forbod. På dette feltet kan og dei private organisasjonane utrette mykje. Historielag, museumslag, lokalavdelinga av Fortidsminneforeininga og andre kan for eksempel arrangere kurs og studiesirklar om praktisk og teoretisk kulturvern.

Dersom turisme skal få den plassen i norsk næringsliv som lokale og nasjonale strategiplanar uttrykkjer, må vi ha kvalitetsprodukt å tilby. Det spesielle som Noreg kan tilby, er variert og storslagen natur med kulturopplevingar som ein integrert del. Turistane kan få oppleve noko ekte og som bygger på dei lokale kulturformene. Noreg er et land med lågt folketal i forhold til arealet, og med avgrensa tilgong til dyrkbar jord og eit marginalt jordbruksklima. Det førde tidlig til omfattande bruk av utmarksareala. Dette er så sterkt nedfelt i kulturen vår at både bygde- og byfolk har turgåing og friluftsliv som eit ideal og ein masseaktivitet ukjend i andre land. Nettopp dette er noko vi med fordel kan take vare på, både for oss sjølve og som tilbod til turistar. Formidlar vi dette i tråd med tradisjonen, har vi eit eksotisk reiseprodukt å tilby, noko vi ikkje oppnår om dette vert gjort som ei etteraping etter dei meir kommersielle måtane mange andre nasjonar har.

For å kunne ta vare på slike typiske kulturtrekk, må vi syte for at alle elementa i kulturlandskapet vert bruka på ein måte som ikkje minskar verdet av kulturminna. I tillegg til dei fysiske minna gjeld dette og dei ikkje-materielle kulturminna; stadnamn, dialektar, segntradisjon, veremåte m.m. Planlegging og utvikling av reiselivet må vere ei offentleg oppgåve slik at verdien vert sikra. Reiselivsnæringa skal ikkje vere eit moteblaff, men noko langsiktig ein kan rekne med. Kortsiktige kommersielle interesser tener korkje lokalbefolkninga eller nasjonen som heilskap. Vern av norsk natur og kultur er på lang sikt den beste forma for sikring av reiselivsnæringa. Ein føresetnad må då vere å gjere det ut frå naturens og kulturens premisser. Eit utslite miljø eller ein nedbygd naturattraksjon let seg knapt rehabiliterare.

I ei tid med mykje internasjonalt samkvem og tilstrøyming av folk frå framande kulturar, set spesielle krav til innsikt og vern av sin eigen kultur og verdien av den. Det er ein føresetnad for å skjone og setje pris på andre kulturformer. Dersom vi ikkje har respekt for og ønskjer å bevare og vidareutvikle vår eigen kultur, maktar vi heller ikkje å respektere andres. Då går vi lett i fallgruva med nasegrus og overflatisk beundring av alt eksotisk og annleis. Det å nedvurdere og forakte sin eigen kultur fører lett til ei tilsvarande haldning i forhold til andre kulturar, ein maktar kanskje heller ikkje å forstå djupna og verdien i andre kulturar.

Den finske forfatteren Sara Lidman seier fylgjande om styrken ved det å forstå og verdsetje sin eigen kultur i møtet med andre kulturar:

Det er de grupper som mangler innsikt og kjærlyghet for sin egen kultur og sine egne verbale særgeheter, som diskriminerer og mobber innvandrerne. Når de økonomiske kreftene i dag bereder grunnen for en rasering av vår egen kultur, legger man også forholdene til rette for en diskriminering av andres.

Kapittel 2

KULTUR, NATUR- OG NÆRINGSGRUNNLAG I NOREG

I løpet av dei siste 150-200 åra har det vorte skapt ein avstand mellom mennesket og naturen som er heilt ny i mennesket si historie. Det direkte og nære forholdet mellom naturressurs, næring og kultur vart på mange måtar brotne ved overgangen til industrisamfunnet. Vi gløymer lett kor kort tid industrialismen har vart. I størstedelen av mennesket si historie har folk vore veidefolk, jeger og sankarar. Fast busetnad og jordbruk, med attåt næringar som jakt og fiske, voks fram hjå oss for fleire tusen år sidan. Ved inngangen til det 19. hundreåret budde framleis vel 90 % av den norske befolkninga på landsbygda og var sysselsette i primærnæringane, dvs. jordbruk og fiske. Familien var kjernen i den eininga vi kallar hushald. Eit hushald omfatta personane som budde saman på garden, og utgjorde den minste økonomiske eininga i samfunnet. Samansetjinga av hushaldet varierte, men vanlegvis omfatta det tenestefolk i tillegg til familiemedlemene. På varierende måte danna hushaldet både ein produksjons- og konsumeringseining, og stod i eit innbyrdes avhengighetsforhold til kvarandre. Ikkje berre skulle dei produsere det dei trong av mat, klede, hus, reiskap, framkomstmiddel ol., ulike omsorgsoppgåver som stell av småbarn, sjuke og gamle, høyrde til oppgåvene i hushaldet. Men omsorgsoppgåvene varierte etter fasen i livssyklusen, om det var småbarn i familien, sjuke eller gamle som trong pleie.

Industrialiseringa skapte store endringar både for sysselsetjing, produksjon og forbruk. Det voks fram ei befolkningsgruppe som i hovudsak måtte kjøpe varene dei trong; mat, klede og andre bruksting. Betalingsmidla skaffa folk ved å selje si arbeidskraft til industrien eller i andre yrke innan sekundær- og tertiærnæringar. Pengehushaldet overtok gradvis for det tidlegare tilnærma naturhushaldet.

Industriell masseproduksjon gjorde menneska til forbrukarar. Levemåten til den veksande urbane befolkninga endra seg mykje, både arbeidslivet og buforholda, men også det sosiale livet. Framveksten av ei befolkningsgruppe som ikkje lenger produserte det dei bruka, fekk også betydning for dagleglivet til dei som heldt fram innan jordbruksnæringa og fisket, bønder og fiskarar. Sysselsetjinga i dei nye næringane skapte auka marknad for jordbruksvarer, samstundes som ein minska del av befolkninga skulle stå for matvareproduksjonen. Konsumentane av jordbruksvarer auka i forhold til produsentane. Nye driftsmåtar og ny teknologi effektiviserte jordbruks- og fiskerinæringane og

gjorde det mogleg å auke avkastinga frå dyr, mark og hav slik at det auka behovet kunne stettast av færre produsentar.

Betra kommunikasjon og varetransport var samstundes ein føresetnad for at varene nådde fram til den nye forbrukargruppa. Omtrent parallelt med industriframveksten kom nye vegnett, og dei betra byggjemåtane gav samstundes ein vesentleg høgare vegstandard. Utbygginga av jarnbanen frå midten av 1800-talet betydde mykje for person- og varetransporten. Det same gjorde overgangen frå seglskuter til motordrivne båtar ved slutten av hundreåret. Dei nye og betra kommunikasjonane opna for reise og varetransport, både i omfang og redusert tidsbruk, som var heilt ny og skapte andre levevilkår for innbyggjarane i by og bygd.

Dei store omleggingane innan økonomi, sosial struktur og kulturmonster i siste halvdel av 1800-talet kallar vi gjerne for ”det store hamskiftet”, og omfattar overgangen frå eit jordbrukssamfunn til eit industrisamfunn. Ordet hamskifte er henta frå dyreriket; ormen som i bokstavleg forstand kastar den gamle hamen for så å få ein heilt ny. Det har vore semje om at det gjekk føre seg ei djuptgripande strukturendring, men fleire har argumentert for at metaforen ”hamskifte” er lite eigna til å uttrykkje endringsprosessen av di mykje av det gamle i samfunnet og kulturen levde vidare. Det har og vore usemje om tidfestinga av endringsprosessen. I motsetnad til korleis omgrepet først vart nytta og introdusert av forfattaren Inge Krokann, har fleire hevda at industrialiseringa, urbaniseringa og samfunnsomleggingane karakteriserer ikkje berre tida før og etter 1900, men også mesteparten av 1900-talet. Men opphavleg vart ”det store hamskiftet” nytta på tida frå midten av 1800-talet og fram til ca. 1915, dvs. den første verdskrigen. Historieprofessor Edvard Bull (d.y.) seier at ved inngangen til den første verdskrigen var Noreg eit industrisamfunn. Bull legg då vekt på sjølv etableringa, gjennombrøtet for industrien, ikkje heile industrialiseringsprosessen. Dersom vi nyttar industrialiseringsprosessen som kriterium for å definere samfunnsendingane, hevdar nokre historikarar at vi likeins må trekke inn nedleggingsprosessen av norsk industri. Då trekkjer vi samfunnsomlegginga fram til våre dagar, av di nedlegging og avvikling av tradisjonelle industriarbeidsplassar har karakterisert norsk næringspolitikk ved inngangen til det 21. hundreåret.

Industrialiseringa medførde ei folkeflytting frå bygdene til byar og tettstader, ei urbanisering. Folk vart lausrivne frå det lokale natur- og næringsgrunnlaget. Den lokale råvare- og matvareproduksjonen fekk mindre å seie etter som forbrukarsamfunnet voks fram. Med ein gjennomgåande god privatøkonomi i landet, godt utbygde kommunikasjonssystem og varetransport, har folk over

heile landet, utan omsyn til bustad, langt på veg fått tilgang til dei same varene. I praksis betyr det også ei utvikling i retning av uniformering av forbrukshaldning og forbruk, uavhengig av kva naturen i området kan tilby. Dette står i sterk kontrast til forholda for 2-3 mannsaldrar tilbake, då bustaden i hovudsak bestemte folks arbeidsliv og levesett. Dei store skilja i det lokale natur- og næringsgrunnlaget i Noreg hadde gjeve store lokale variasjonar i bruksgjenstandar, bygningar, reiskapar, samversform, ordtilfang og språkbruk; kulturmiljøet i det heile.

Dei rike fiskeressursane i havet, i tillegg til det vesle gardsbruket, har vore grunnleggjande for kystmennesket, fiskarbonden. Reiskapen og teknikkar skulle vere tilpassa og tenelege middel til å hente fisken opp av havet. I fjellbygder, der tilgangen på vilt som t.d. reinsdyr var ein vesentleg del av folks mattilgang, trongst det andre reiskapar og tekniske hjelpemiddel for å få tak i og utnytte den lokale naturressursen. Men også språkbruken og det sosiale livet spegla av dei lokale naturforholda og naturressursane. Det var ikkje fiskarens detaljerte og nyanserike ordforråd til å skildre havet som fjellbonden trong, men t.d. ord til å identifisere ulike snø- og vêrforhold i fjellet.

Typisk nordnorsk fiskeskøyte på Lofothavet. Foto Turid Følling Eilertsen.

Men sjølv om ulike landsdelar og regionar har klare særtrekk i natur- og næringsgrunnlag, har næringslivet i storstedelen av landet vore basert på ei mangesidig utnytting av naturen. Familien måtte basere inkomsten på fleire tilgjengelege og utfyllande næringar, t.d. jordbruk og fiske (kysten, særleg

Nord-Noreg og Vestlandet), jordbruk og skipsfart (Sørlandet og Austlandet), jordbruk og skogbruk (Austlandet og Trøndelag), jordbruk og jakt (innland og fjellstrøk), jordbruk og gruvedrift (t.d. Røros, Kongsberg). Vi kallar dette mangsysteri eller kombinasjonsbruk, t.d. fiskarbonden. Og som vi ser, uavhengig av kombinasjonen, var gardsbruket vanlegvis fellesnemnaren. Også embetsmenn, t.d. prest, skrivar, lensmann fekk bruksrett til ein gard som del av embetsløna. Avkastinga på embetsgarden danna såleis basis for livsopp-haldet deira. Familien budde på garden og kunne hente ut det mest grunnleg-gjande til hus, mat og klede. Det same behovet for bustad og jordbruk som tilleggsnæring hadde industriarbeidarane den første tida, spesielt gjaldt dette innan sagbruksindustrien og sesongprega industriarbeid. Tidleg på 1800-talet fylgde det likeins bruksrett til gard for professorata ved det nyoppretta Univer-sitetet i Christiania, Det Norske Kongelege Fredriks Universitet. Jord var såleis kapitalen og det viktigaste produksjonsmiddelet i før-industriell tid, og tilgang til eit gardsbruk gav råderett over produksjonsmiddelet.

Som ein naturleg konsekvens av dei store variasjonane i natur- og nærings-grunnlag, har det vakse fram ein mosaikk og variasjonsrikdom av kulturmiljø i Noreg, med hovudskilje mellom kyst- og innland, fjord og dal, fjell- og flatland. Og innan kvar av desse igjen finn vi eit stort kulturmangfald. Dette gjer at det er grunnlag til å tale om Noreg som eit fleirkulturelt miljø lenge før den store innvandringsbølga frå ikkje-europeiske land dei siste tiåra av 1900-talet. I til-legg har store delar av landet, i dei tre nordlegaste fylka, hatt eit fleir-etnisk befolkningsgrunnlag med samar, kvener og nordmenn. Denne variasjonsrik- domen i kulturmiljø som Noreg har hatt i hundrevis av år, er det ei nasjonal oppgåve å take vare på. Men skal vi lykkast i det, må lokale tradisjonar og leve-sett leggjast til grunn for vern og pleie av landskap og miljø, men også med tanke på å vidareføre og utvikle dei. Føresetnaden for vern, vedlikehald og vidare utvikling vil alltid vere at vi kjenner dei lokale og regionale forholda og tradisjonane, det lokale natur- og næringsgrunnlaget så vel som arbeidsmeto- dar og levesett på staden. Vi treng å kunne lese, registrere og analysere det einskilde kulturmiljøet, natur- og kultiveringsprosessen.

KORT OM BUSETNAD OG SYSSELSETJING

Vel 90 % av den norske befolkninga budde på landsbygda ved inngangen til 1800-talet, medan det hundre år seinare var redusert til vel 70 %. Hundre år etter, i 2001, var dette forholdstalet nærast snudd om: berre 23 % av folketalet budde utanfor byar og tettbygde strøk, dvs. det Statistisk Sentralbyrå definerer som ”spredtbygde strøk”.¹ Ser vi på sysselsette i primærnæringane, jordbruk, fiske og skogbruk, har reduksjonen vore endå større i løpet av dei siste to hundre åra.² Statistisk Sentralbyrå sine oppgåver om levevegen for personar over 15 år sysselsette i primærnæringane; jordbruk, fiske og fangst, skogbruk og jakt, syner til ein akselererande reduksjon utover 1800- og 1900talet: 32 % i 1875, 24,9 % i 1900, 16,7 % i 1946, 10,3 % i 1960, medan talet sysselsette i primærnæringane i 2001 hadde gått ned til 3,9 %. Det heftar eit stort problem med desse prosenttala av di teljingane har vorte utførde ut frå ulike prinsipp, og er fylgjeleg ikkje utan vidare jamførbare. Derimot må vi kunne trekkje den sikre konklusjonen at det har gått føre seg ein nærast dramatisk urbaniseringsprosess dei siste 200 åra, både kva gjeld bustad og sysselsetjing.

Eit nærast samanfall i forholdstalet mellom produsentar og konsumentar hadde halde seg temmeleg uendra over fleire hundreår, men med den nye teknologien og nye dyrkingsmåtar, særleg etter 1850, endra forholdet seg vesentleg. Utviklinga gav rom for vekst i sekundær- og tertiærnæringane. I tillegg til den betydelege forskyvinga i % -vis folkesetnad på landsbygda og byane, kjem og den sterke folkeauken. Folketalet fordobla seg frå 1801 til 1870, med nærare ei femdobling ved utgangen av 1900. I løpet av dei siste 150 åra har dei gamle byane vokse nesten i eksplosjonsarta fart både i folketal og areal, medan mange nye byar og tettstader har kome til.

Denne kraftige folkeveksten i byar og tettstader fell saman med yrkesdifferensieringa og den nemnde overgangen frå primærnæringane til sekundær- og tertiærnæringane og ein akselererande urbaniseringsprosess i Noreg. Importen av utanlandske varer har sjølvsagt spela ein sentral rolle i dette biletet, men elles betydde yrkesspesialiseringa, by- og tettstadveksten at det stadig minkande andelen sysselsette i jordbruk og fiske skulle skaffe mat til ei veksande urban befolkning. Det trengst ikkje mykje fantasi til å førestille seg kva dette

---

¹ %-tala er omtrentlege av di det er vanskeleg å finne jamførbare data, bl.a. av di kjeldene har ulike registreringar og opererer med ulike omgrep. Likeins kan 1800- og 1900-tals kjeldene nytte same omgrep, t.d. paromgrepa by/landsbygd og tettstad/spreiddbygd, men med ulikt meiningsinnhald.

² Problema nemnde i nota over gjeld og for utviklinga av sysselsetjing i primærnæringane, jfr. og Historisk statistikk 1968: 23, 116 ff. Derfor kan også ulike historikarar operere med ulike tal, avhengig av kva kjelder og utrekningsmåte som er nytta.

måtte bety av endring i kulturlandskapet, men også heile den materielle og åndelege kulturen. Meir effektiv teknologi og driftsmåtar tvang seg fram, ofte på kostnad av natur og miljø.

Sjølv om mennesket i moderne tid også er heilt avhengig av tilgong og bruk av naturressursane, skaper foredlingsindustrien og handel så stor avstand mellom naturen som råvareleverandør og forbrukarane at vi lett mister dette av syne. Når vi kjøper mjølk i pappkartongar på butikken, anten det er på landsbygda eller i byen, gløymer vi lett at skal vi kunne nyte kald, frisk mjølk til frukost, må det finnast kyr som produserer mjølka og bønder som skaffar fôr og steller dyra. Endå vanskelegare er det kanskje å hugse på at det same gjeld ferdigmaten frå gatekjøkkene. Vi kunne ikkje kjøpe pizza eller wienerpølse utan korn- og kjøtprodusentar, dvs. naturen og jordbrukaren. Det vert heller ingen fersk torsk eller lutefisk til jolemiddagen med mindre det finst torsk i havet og fiskarar til å hente han opp. I dag passerer råvarene mange ledd før det ferdige matproduktet ligg på bordet til forbrukaren. Men føresetnaden for matvara er likevel naturressursen og arbeidet til bonden eller fiskaren.

Jordbrukspolitikken med sentralisering og stordrift som målesnor fører til nedlegging av mange bruk så vel som lokale foredlingsbedrifter og flytting til byar og tettstader. Moderne kommunikasjonar gjer det teknisk mogleg, og ein-sidig bedriftsøkonomisk vurdert lønsamt, i alle fall på kort sikt. Men det inneber m.a. at mange lokalsamfunn tynnast ut, samstundes som industrijordbruket veks fram. Likeins fører nedlagde lokale foredlingsbedrifter at levande dyr vert frakta over store strekningar til sentra for slakting og vidare foredling av kjøtet. Den ferdige vara skal så køyrast ut att, noko attende til produsenten, men det meste til forbrukarane for distribusjon ute på den opne marknaden. Protestane frå lokalsamfunna og varskoropa frå dyre- og miljøvernarane om urimeleg lange transportar av levande dyr og til tider dyrplageri, forkleining av matvareprodukt og auka CO₂-utslepp pga. godsvogntrafikken, synest kome bort i ein-sidig vektlegging på effektivisering og økonomiske vurderingar. Den totale samfunnsmessige vurderinga, medrekna folk- og dyrehelse, vert sjeldan lagt inn i rekneskapen.

I dag er det allment kjent at den økonomiske velstanda i Noreg er sterkt avhengig av Nordsjøoljen. Færre veit eller hugsar på at fiskerinaeringa i Noreg betyr omtrent like mykje for økonomien vår. Vi fokuserer på avansert teknologi og innvikla prosessar og skapar så stor avstand frå råmaterialet til den ferdige vara at vi lett gløymer korleis vestleg samfunnsøkonomi framleis kviler på naturressursar som jordbruksmark, skog, fiske, malm og vasskraft. Då er det heller ikkje gjeve at ein utan vidare forstår korleis naturressursane og næ-

ringsgrunnlaget på staden har vore avgjerande for det lokale næringslivet og kulturen.

NÆRING OG SAMARBEID

I det gamle bondesamfunnet måtte folk ved mange høve gå saman om større arbeidsoppgåver, oppgåver som den einskilde familien eller hushaldet ikkje klara sjølv. Av di arbeidsoppgåvene ut frå natur- og næringsgrunnlag var ulike, f.eks. juksefisket på Lofothavet og elvenotfisket i Gudbrandsdalen, ville også samarbeidsform og organiseringsmåte vere ulike. Lofotfisket varer eit par månader og krev omfattande utstyr. Rimelegvis krev det ei anna organiseringsform enn eit elvenotfiske som er gjort unna i løpet av ein dag eller to. Utbyttet vil også vere ulikt, og fordelingsforma annleis. Fiskelaga i desse to tilfella vil også spele ein annan rolle for det sosiale fellesskapet i lokalmiljøet.

La oss stanse opp og sjå på nokre hovudtrekk ved organisering og samarbeid om eit elvenotlag i Gudbrandsdalslågen og fiske på Lofothavet. Lofotfisket krev store pengeinvesteringar til innkjøp og vedlikehald av båt og utstyr, så vel som til utrusting av mannskap med klede og mat for mange veker. Derfor treng lofotfisket ei omfattande og langvarig førebuing og tilrettelegging av fiskereiskapar og utrusting av mannskap. Gudbrandsdølane kunne derimot klare seg med eit par dagsverk, både for å lage fiskereiskapen og gjennomføre fisket. Med nyslippede sigdar og øksar hogg dei ned småkratt langs elva, for så etter tradisjonelle metodar å binde og flette småbjørkene og krattet saman til ei lang remse, elvenota. Virke til fangstreiskapen fann dei altså der og då på staden. Sjølve fiskinga, dra bjørkenota oppover på tvers av elva for så å plukke ut den fisken som hadde samla seg i nota, tok nokre timar. Skilnaden mellom eit båtlag og eit elvenotlag er også stor med omsyn til deltaking og organisering. I prinsippet har alle tilgang til Lofothavet og fisket der, og båtlaget kan dannast ut frå kunnskap og dugleik. Elvenotfisket avgrensa seg derimot til dølar med eigedoms- og/eller bruksrett langs elva, både for å skaffe virke til fiskereiskapen, bjørkenota, og det å bruke reiskapen, dvs. dra nota og ta ut fisken. Her er det tale om ei arbeidsintensiv oppgåve, mange deltakarar og med eigedomsforhold til ressursen. Investeringar til reiskap og utstyr er minimale, likeins tidbruk til førebuingarbeidet og sjølve fisket, i motsetnad til Lofotfisket.

I båe tilfelle er det tale om å utnytte ein lokal tilgjengeleg fiskeressurs, men på grunn av skilje i naturforhold og næringsgrunnlag, var investering i arbeidsreiskap og mannskap, så vel som arbeidsinnsats svært ulike. Rimelegvis fekk dei respektive fiska og ulik vekt økonomien og det sosiale livet i samfunna sine. Medan Lofotfisket var grunnleggjande for familieøkonomien, kunne elvenotlaget i Gudbrandsdalen vere viktig, men på ingen måte avgjerande. Eit gards-

bruk var i baa tilfella ein føresetnad, men på ulik måte. I Gudbrandsdalen måtte ein disponere grunn for å ha fiskerett, dvs. legal tilgang til sjølve fiskeressursen. I den grad gardsbruket var ein føresetnad for lofotfiskaren, var det ikkje tilgang til sjøen og fiskeressursen, men gardsbruket trongst for å utruste fiskaren. Garden og sauehaldet sikra råvarene, mat og klede, kvinnene utførde arbeidet, laga mat, klypte sauene, karda og spann ulla, vov og strikka klede. Det er vanskeleg å tenkje seg korleis ein fiskar kunne klare seg ute på Lofothavet utan varme og solide ullklede. Det var også garden som i prinsippet skaffa fram den nødvendige mat og klede. Fiskarane skulle vere borte frå heimen i vekevis, og flatbrødet, den tunnstekte og usyra brødmaten, kunne halde seg over lang tid utan å mygde eller med vesentleg kvalitetstap. Både klede og mat var tilpassa dei spesielle forholda på sjøen og lofotfisket. På denne måten kom også arbeidet på garden til å vere retta mot fisket, både for å produsere råstoffet og arbeide dei ut til ferdige produkt. Garden vart såleis eit middel for å tilretteleggje for det fisket som familien for ein stor del bygde økonomien sin på. I Gudbrandsdalen var det garden sjølv og gardsarbeidet som danna grunnlaget for livsopphald.

Materialbruk og teknikkar kunne vere spesielt tilpassa dei lokale forholda, men bygde på titals generasjonar si erfaring og utprøving. Natur- og næringsgrunnlag var vilkår og ramme for produksjonsformer og kulturmønster. I dei ulike områda, alt etter lokale natur- og næringsgrunnlag, måtte ein forme ut driftsmåtar og teknikkar som eigna seg spesielt for det området. I det før-industrielle samfunnet var mennesket avhengig av det naturen kunne gjeve. Dei klimatiske forholda, nedbør og tørke, varme og kulde, var bestemmende for korleis ein dyrka jorda, stelte dyr, kledde seg, skaffa seg huslyd o.l. Hus, mat og klede var tilpassa naturforholda til ei kvar tid, og varierte meir og mindre frå område til område. Eit år med misvekst, sviktande avdrått hjå husdyra eller mangelfull tilgang til vilt og fiske fekk direkte følgjer og kunne vere livstrugande. Margien i hushaldet var lite, og sveltegrensa låg ofte nær. Ein levde tett innpå naturen og årsvekslingane. Fylgjene av eit godt år eller uår kom direkte til menneska, det kunne vere eit spørsmål om liv og død.

Det direkte avhengigheitsforholdet til naturen og årsveksten har truleg også vore sterkt medverkande til at gamle driftsformer og arbeidsteknikkar heldt seg lenge, i generasjon etter generasjon med berre små endringar. Dersom eiga avlinga svikta, hadde berre dei færraste familiane noko matlager for komande år. Få hadde oppsparte pengar eller varer til å kjøpe mjøl, kjøt, fisk, poteter eller andre nødvendige matvarer, om det i det heile fanst slikt å få kjøpe eller bytte tilseg. I det før-industrielle samfunnet, der folk langt på veg forbruka det dei sjølve produserte, var tilgangen til kjøpevarer mykje avgrensa. Og garden,

båten, jakt-, fiske- eller handverksreiskapar o.l. var både kapital og produksjonsmiddel, og kunne ikkje avhendast utan fatale fylgjer for familien. Vegen til fattigdom og usseldom var kort dersom nokon tukla bort veksten og årsavlinga. I før-industrielle samfunn måtte ein stø seg til eigen produksjonsevne og dugleik. Det fanst inga offentleg trygdeordning å falle attende på om ein var uheldig med årsveksten eller næringa slo feil. Under slike forhold er det forståeleg at folk var skeptiske til det nye, og nødig eksperimenterte eller tok sjansen på å prøve nye dyrkings- eller arbeidsmåtar og såleis risikerte å få mislykka resultat. Då var det tryggast å halde seg til dei gamle formene, dvs. velprøvde og hevdvunne metodar som hadde stått si prøve gjennom generasjonar og som under normale år sikra den forventa avkastinga på staden.

I ei tid då handelen og varebytet var minimalt og folk henta maten og varene dei trong direkte frå naturen, kunne ein heller ikkje tillate teknikkar og driftsformer som var til vesentleg skade for naturen og næringsgrunnlaget. Å forbruke eller forkleine naturressursane og næringsgrunnlaget, anten det var jorda, dyrelivet eller fisket, kunne få katastrofale fylgjer både på kortare og lengre sikt. Tvert imot tenkte ein i generasjonar, og investert arbeid på hus og jord ville også etterkomarane nyte godt av. Det ligg noko positivt i den uskrivne lova til bonden; han "eig" ikkje garden, men låner han av slekta. Derfor skal han arbeide under målsetjinga om å overlate garden til neste generasjon i betre stand enn då han sjølv overtok han.

Den svenske etnologen Löfgren skriv i boka *Det kultiverade människan* korleis folks oppfatning av og holdning til landskapet også skil seg i samfunn med ulike produksjonsformer; det før-industrielle jordbruksamfunn (det magiske landskap), industrialismens landskap (naturen som vare) og det borgarlege, fritidslandskapet (det eksotiske landskap). Löfgren framhevar folks avhengigheit til jorda og avkastinga som utslagsgjevande for naturoppfatninga. I eit før-industrielt samfunn er menneska direkte avhengige av jorda som produksjonslandskap, og folk tolkar mystikk inn i naturen. Steinar, tre og fjell har ibuande vesen med makt til å påverke årsveksten. I det mytiske landskapet gjeld det å halde seg inne med desse maktene, og såleis påverke dei overnaturlige kreftene til eigen fordel; få god avkasting frå marka, dyr og menneske. Motsett, å oversjå eller handle mot maktene, kan føre til negative reaksjonar og dårleg avkasting. Den animerte naturen vert også ei sikring mot forbruk av naturen. Mennesket kan hente ut overskotet i naturen, men ikkje take av sjølve naturen. Dette synet står i sterk kontrast til industrisamfunnet si naturoppfatning som bl.a. plasserer mennesket over naturen, og med rett til å sjå naturen som vare, dvs. naturen som råvareleverandør for industrien. Borgarskapets fritidslandskap med dyrkinga av det ikkje-produktive landskapet og fokus på den ville

eller ”den uberørte natur”, det ”*exotiska landskapet*”, har sitt utspring i industri-samfunnet og synet på naturen som vare. I det før-industrielle bonde-samfunnet med eit mytisk syn på landskapet og førestillingane om overna-turlege makter, seier Löfgren, låg det ei morallære om korleis naturen skulle nyttast eller korleis han kunne misbrukast. *I bondesamhällets syn på landskapet och dess övernaturliga invånare låg en morallära inbäddad: föreställningar om hur naturen skulle utnyttjas eller hur den kunde missbrukas.*

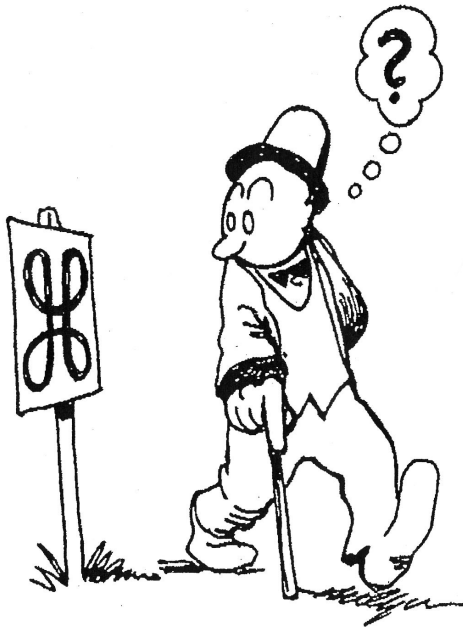
I dag kan naturvitskapleg og humanistisk forskning også vere med til å utdjupe og nyansere kunnskapen om korleis naturen kan nyttast, og ikkje misbrukast. Vi må hugse at også i dagens postmoderne samfunn er menneska og alle le-vande vesen avhengige av naturressursane og det naturen til ei kvar tid kan gi-ve. Og det er mennesket, som øvste ledd i ein lang næringskjede, som er mest sårbar for misbruk og tapping av miljøet, forbruk og/eller ureining av naturen. Vi er ute på farlege vegar dersom dei mange mellomledda frå råvare til ferdig industriprodukt skapar så stor avstand til naturen og naturressursane at vi gløymer dette avhengigheitsforholdet. Kortsiktige løysingar som skader kulturmiljøet, same kor lønsame dei måtte vere, må ikkje gå framom omsynet til natur- og kulturarven. Stakkars det samfunnet som vert styrt av historielause økonomar og kortsiktige politikarar.

I miljøvernsamanheng talar ein om retningslinjer for kva som kan hentast ut av naturressursar pr. år utan å redusere desse. Det kallest *det økologiske råderom*. I samband med ei natur- og miljøpolitisk utgreiing i 1995 definerte det danske Miljø og Energiministeriet det økologiske råderom ut frå eit globalt synspunkt, som kor mykje naturressursar (luft, vann, jord, mineral, energikjelder, natur-areal, planter og dyr m.m.) som kan brukast kvart år utan at vi hindrar framti-dige generasjonar å kunne oppretthalde same omfang og kvalitet. Ut frå dette prinsippet har kvart einskild menneske rett til sin del av ”det økologiske råde-romet”. Dette råderomet varierer i ulike verdsdelar, bl.a. ut frå dei store klima-skilja.

Kapittel 3

KULTURVERN

Kulturvern er eit samleomgrep for vern og pleie av kulturminne. Nokre kulturminne kan vere svært gamle, men dei kan og vere av nyare dato. Dagen i dag er historie i morgon. Det som vert laga eller skapt i dag, er kulturminne i morgon. Kulturminna våre er såleis arven frå fortida, og arven knyter band mellom oss og dei som har levd før oss, forfedrane. Kulturminna gjev oss tilknytning og tilhøyrgheit. Dei set oss inn i ein samanheng og gjev oss innsikt og meining i tilværet. Derfor seier vi at kulturminna er identitetsskapande for oss som einskildpersonar og som gruppe.

Kulturminne? Kva er det?

Teikning Geir Helgen.

Vern av kulturminne og vern av miljøet er delar av same sak. Miljøverndepartementet understrekar verdien av å integrere kulturminnevernet i miljøvernpolitikken, bl.a. fordi kulturminnevernet er ein viktig reiskap til å oppleve og forstå meininga med ei berekraftig utvikling. Såleis ser MD eit sterkt kulturminnevern som ein sentral føresetnad for ein ansvarleg miljøvernpolitikk.

Når vi skal finne ut kva kulturvern er, kan det vere nyttig å sjå på dei to orda som omgrepet er sett saman av: *kultur* og *vern*. Siste leddet, vern, kan vi forklare med å "ta vare på", "beskytte", "pleie". Kultur er vanskelegare å forklare, bl.a. av di det omfattar det meste av det som har med mennesket å gjere, dvs. heile livsforma. Kultur nytta i kulturvernsamanheng er derfor knytt til spor eller minne etter mennesket, kulturminne. Kulturminne er alle slags minne eller spor etter mennesket si verksemd.

Av di alle minne eller spor etter mennesket er kulturminne, omfattar dei munnlege, litterære og materielle overleveringar om levesett i tidlegare tider, kultur og historie. Vi kan dele dei inn i to hovudgrupper; materielle og ikkje-materielle minne.

Med *materielle kulturminne* meiner vi konkrete, fysiske ting som vi kan sjå og ta på. Desse deler vi inn i *faste* og *lause* kulturminne. Faste kulturminne er kjenne-teikna med at dei er ikkje-rørlege, faste spor i naturen etter menneske. Den største gruppa er bygningar av alle slag, men dei omfattar også vegar, bruer, forsvarsverk, gruver, båtstø, hagar o.a. Med lause kulturminne meiner vi ikkje-jordfaste gjenstandar som datamaskiner, møblar, leiker, bøker, reiskap, pyntegjenstandar o.m.a. Kulturminne som vi ikkje ser eller kan ta på, kallar vi *ikkje-materielle kulturminne*. Til denne gruppa reknar vi alle former for munnlege overleveringar som talemål, tru, segner, eventyr, musikk, film, video, namn, samværsformer, arbeidsteknikkar o.l.

KVIFOR VERNE KULTURMINNE?

Kulturminnevernet handler om store sammenhenger- og forholdet mellom mennesker og naturen, mellom fortid og framtid og mellom folk, nasjoner og verdensdelar, står det i miljøvernminister Torbjørn Berntsen i si miljøvernpolitiske utgreiing på 1990-talet, og vidare: Kulturminnene forteller oss hvordan vi har brukt og tilpasset oss naturen gjennom tidene. De representerer en viktig del av kulturarven og vitner om vårt ansvar for å bevare og berike den. Og sist, men ikke minst: Kulturminnene forteller oss både om lokale tradisjoner og internasjonale relasjoner.

Først og fremst tek vi vare på kulturminna våre fordi dei alle saman er historiske kjelder, men òg fordi dei er miljø- og identitetsskapande. Dei ikkje-materielle kulturminna fortel oss om tidlegare tenkjemåte og levesett. Historievitskapane er avhengige av ulike historiske kjelder, spor og minne etter mennesket, for å greie ut om levevilkår og handlemåtar til ulike grupper i samfunnet. Det gjeld den politiske leiarskapen, dei få som styrde dei mange gjennom den politiske og militære makta si, og korleis dei mange som vart styrde

levde. Likeins er det gjennom dei historiske kjeldene vi kan få greie på korleis folk tidlegare oppfatta verda og livet.

Når vi veit at faste kulturminne er hus, fabrikkar, åkrar, vegar, beite- og slåttemark, bruer, hamner m.m., ser vi at kulturminna utgjer ein vesentleg del av kulturlandskapet rundt oss. På same måten som naturinntrykka knyter menneska til omgjevnaden, gjev kulturminna dei samanheng med historia, slekta og tradisjonen vi lever i. Dei faste kulturminna er ein del av den fysiske realiteten som er med på å prege oss. Derfor er det eit vesentleg samfunnsspørsmål korleis denne arven vert forvalta.

I åra etter krigen har vi vore vitne til ei rask og gjennomgripande omforming av omgjevnaden vår. Endringane er så raske at vi registrerer dei på få år. Det var ikkje vanleg tidlegare. Samstundes har vi fått betre høve til å oppleve andre landsdelar og andre land, og vi vert stadig sterkare trekte inn i det internasjonale samfunnet. Møtet med framande miljø skjerper interessa vår for det som er vårt eige særpreg, og det som er stadtypisk. Først når vi innser kor avhengige vi sjølve er av å ha eigen kulturell identitet, kan vi fullt ut verdsetje og gje rom for andre. Vi kan seie at dess meir internasjonale vi vert, dess viktigare er kulturvernet for identiteten vår. Tryggleik på eigen identitet styrker evna vår til fleirkulturell sameksistens.

Mesteparten av tida etter den siste verdskrigen har sterke krefter i samfunnet arbeidd iherdig for vekst. Vekstfilosofien har vore så godt som einerådande over alt i samfunnet. Kultur- og miljøvern har vore sett på som hinder. Utbyggingar som har vorte stansa på grunn av arkeologiske funn, med forseinking og utgraving som entreprenøren, kommunen eller bonden har måtte betale sjølv, har hatt sitt å seie for dette synspunktet. Det har lønt seg økonomisk å betale mulkt for å ha øydelagt eit freda kulturminne i staden for å varsle styresmaktene og vente på undersøking og eventuell utgraving. I dei siste åra, etter at øydelegging av freda kulturminne kom inn under omgrepet øko-krim, har mulkta auka mykje for å skape preventiv verknad.

Den omfattande flyttinga frå landsbygda til byar og tettstader i etterkrigstida har ført med seg ei intens nybygging, og det gamle har ofte måtte vike for det nye. Ny teknologi har også gjort det mogleg å endre jomfruelege område til tettbygde strøk på eit minimum av tid. Tekniske hjelpemiddel har ofte vorte bruka utan tanke på dei verdiane som har gått tapt ved uopprettelege inngrep i landskapet. For seint har mange sett verdien av å verne og take omsyn til kulturminne når ein utformar dei nye miljøa, vurdere dei som ressursar som det nye samfunnet kunne ha bruk for. Det moderne jordbruket har også gjort sitt

til å endre landskapet gjennom intensiv monokultur. Dette fører i første omgang til ein radikal nedgang i talet på planteartar, og ein tilsvarande reduksjon av insekt- og dyreartar i neste. I mange tilfelle har det først i ettertid gått opp for oss at det var den felles natur- og kulturarven vi raserte, og at som kultur- nasjon vart vi fattigare på den måten.

Krigshandlingar har i moderne tid rasert mange kulturmiljø. Hjø oss tenkjer vi helst på brenninga av Finnmark og ”den brente jords taktikk”, som tyskarane stod for då dei måtte trekke seg attende for den allierte overmakta i 1944. Elles er det spesielt bileta av utbomba og brende byar som Warszawa, Budapest, Berlin som dukkar opp på netthinna vår når vi talar om fylgjer av krigshandlingar under den 2. verdskrigen. Men kulturminne som medvitne bombemål høyrer først og fremst til i den nyaste tida, særleg i borgarkrigar og konflikhtar mellom ulike folkegrupper. Spesielt i etniske konflikhtar vert identitetsskapande kulturminne søkt sletta av di kulturminna representerer motstandaren og fortel historia hans. Borgarkrigen i det tidlegare Jugoslavia, der bl.a. katolikkar, gresk-ortodokse og muslimar stod mot kvarandre, etterlet seg m.a. ei mengd utbren- de kyrkjer og minaretar. Likeins har krigane i Afghanistan og Irak, med store og omsynslause øydeleggingar av kulturminne, skapt ei ny forståing for eit internasjonalt fellesansvar for å sikre og verne kulturminne.

Brua over Neretva i Mostar, Bosnia. Frå 1500-talet har brua bunde saman ulike etniske folkegrupper. Ho vart øydelagd under Balkankrigen, og kom til å stå som eit symbol på meiningsløse og lidningar under krigen. Med internasjonale midlar er brua no bygd opp att. Foto Sigrid Bø 1997.

På same måten som vi seier at biologisk mangfald er viktig for alt liv på jorda, kan vi seie at det kulturelle mangfaldet er viktig. Fleire organisasjonar arbeider for vern av kulturarven i ein global samanheng. Av stor verd for det internasjonale statlege engasjementet er FN's arbeid gjennom UNESCO. I 1972 vart *Konvensjonen om vern av verdens kultur- og naturarv*, verdsarven, vedteken. Konvensjonen stadfestar at det er eit felles moralsk og økonomisk ansvar å verne desse skattane for framtida, det er arven til menneskeheita. Konvensjonen er det juridiske dokumentet som har fått størst internasjonal tilslutning på området sitt. I ein artikkel i Fortidsvern poengterer Dag Myklebust at ved å underteikne konvensjonen, forpliktar kvart land seg til å verne det som er innanfor eigne grenser og vert vurdert til å ha universell verdi. Noreg ratifiserte konvensjonen i 1977.

Ansvar for å definere kva monument og miljø som har slik verdi at dei bør vernast for ettertida, ligg til UNESCO, FN's komité for verdensarven. UNESCOs *Liste over verdens kultur- og naturarv* (World Heritage List) omfattar såleis dei fremste kultur- og naturskattane i verda. Direktøren for UNESCOs World Heritage Centre, Bernd von Droste har framheva World Heritage-stadene som viktige fordi *de er storslåtte og enestående eksempler på vår verdens utvikling, på hvordan menneskene i tidligere samfunn levde, hvordan de tenkte, hva de tilba. Disse stedene hjelper oss å forstå sammenhengen mellom natur og kultur, mellom fortid og fremtid. De bærer i seg egenskaper som får oss til å se ut over oss selv, slik at vi bedre forstår vår egen plass i utviklingen, ja, i hele universet.*

Noreg har fem kulturminne på World Heritage lista; helleristingane i Alta, Bryggen i Bergen, bergstaden Røros, Urnes stavkyrkje og øysamfunnet Vega. Det vert arbeidd for å få fleire anlegg inn på denne lista, bl.a. Telemarkskanalen, eit unikt fjordlandskap, fire målepunkt i Finnmark. Likeins har spørsmålet om Morgedal, med minnet om Sondre Nordheim og den moderne ”skisportens vogge”, kan oppnå denne statusen. Det ville vere det første norske ikkje-materielle kulturminnet som kom på lista over verdensarven.

Kapittel 4

KULTURVERN HISTORISK OVERSYN

Ofte stiller vi oss undrande til korleis og kva som tidlegare har vorte gjort for å take vare på kulturminna våre. Slik vil sikkert også ettertida kritisere oss for dagens kulturvernpolitikk. For innan kulturvernet finst ikkje noko éintydig fasitsvar sjølv om ein heile tida arbeider ut frå val og prioriteringar på meir og mindre faglege vurderingar. Kulturvernet må leve med det problemet at det samtidsaugo såg, vurderte og fatta av vedtak, vil ettertida kunne kome til å vurdere annleis. Parallelt med endringar i samfunnssyn og kulturpolitikk, har også synet og metoden i kulturvernpolitikken i sume høve endra seg. For betre å forstå vernearbeidet, skal vi gjere ei historisk reise gjennom kulturvernshistoria i Noreg.

Sjølv om ordet ikkje fanst i det før-industrielle samfunnet, var kulturvern nærast innebygd i levemåten. Bygningar og reiskapar vart laga for å vare lengst mogleg, og gjenbruksprinsippet gjeldt i ulike samanhengar. Folk reparerte framfor å kaste. Skulle det byggjast eller lagast noko nytt, vart gamalt materiale bruka om att så sant det var mogleg. Kulturvern som system er derfor ikkje noko nytt, medan omgrepet høyrer dei siste par hundreåra til.

Nytteomsynet låg og til grunn for den eldste forma for vern av arkivmateriale, skriftstykkje. Alt i tidleg mellomalder voks det fram kongelege arkiv. Kanslaren hadde tilsynet med det kongelege seglet og arkivsakene. Dette var eit av dei høgste embeta i mellomalderen, og arkivansvaret syner kor viktig det var å sikre skriftlege avtalar og avgjersler. Utifrå den makt og oppgåver kyrkja har hatt i Noreg, har dei kyrkjelege embeta produsert omfattande og verdifulle arkivsamlingar oppover hundreåra (sjå Del IV).

Privatfolk hadde også "arkiv", dokument som omhandla gjensidige avtalar, makeskifte, gardstvistar m.m. Desse var viktige for bonden, og vart tekne vel vare på. Vi veit frå mange samanhengar at nettopp skinnbrev og gamle dokument vart rekna med til verdisakene på garden og oppbevara i loftet, bur og kister, alt etter kvar dei kunne sikrast best mot uvedkomande.

Sjølv om slike former for praktisk kulturvern har vore vanleg på fleire område tidlegare, inneber likevel 1800-talet noko nytt. Då fekk kulturvernet eigenverdi.

Liberalismen var det rådande grunnsynet frå slutten av 1700-talet, med krav om folkestyre og likskap mellom individa. I kjølvatnet etter den store franske revolusjonen i 1789 vart slagorda fridom, likskap og brorskap spreidde.

Standsprivilegia vart oppheva i det eine landet etter det andre i Vest-Europa, standssamfunnet gjekk i oppløysing og klassesamfunnet vaks fram. I politikken kom nasjonalismen til å verke i tillegg, framskunda av Napoleonskrigane. Kravet var at kvar nasjon skulle vere sin eigen stat, ikkje fleire samla i ein stor stat.

Det politiske og ideologiske grunnsynet gjekk hand i hand med vitskap og kunst. I historie- og språkforskinga kom studiet av opphav og stordomstid i sentrum. Språkforskinga førde naturleg over i folkediktinga. Vitskapsfolka såg folkediktinga som folket si eiga kollektive dikting, i motsetnad til den lærde, akademiske og individuelle kunsta. I folkediktinga kom folkeanda og folkekarakteren best fram, meinte dei. Derfor måtte diktinga fram i ljuset så heile nasjonen kunne få del i denne kunnskapen. Med dette fylgde idealisering av bonden, "den edle villmannen", som dei meinte fri og ubunden forvalta den opphavlege kunnskapen til nasjonen.

Innan kunst rådde romantikken med interesse for det primitive, enkle og allment menneskelege. Draumen var ein idyllisk naturtilstand der menneska var harmoniske og lykkelege, slik den franske diktaren Rousseau hevda. Romantikarane dyrka venleiken, som dei helst fann ute i naturen. Landleg idyll dominerte i målararkunsta. Frå å vere sett på som stygt, uhyggeleg og utan nytte, vart den ville naturen no oppfatta som vakker og godt eigna til å vekkje dei romantiske kjenslene. Hjø oss var målaren I. C. Dahl den fremste eksponenten for dette. Han drog omkring i landet og fann motiv frå den storfelte fjellnaturen og folkelivet.

Innan arkitektur stod mellomalderen og gotikken som dei store førebileta, men også husa til vanlege folk. Dei gamle tømra husa i innlandsbygdene kom dermed til å symbolisere det opphavlege og det typisk norske.

Saman dannar romantikken og nasjonalismen den ideologiske grunnhaldninga som kallest nasjonalromantikken. I Noreg nådde den høgdepunktet omkring midten av 1800-talet. Etter frigjeringa frå Danmark i 1814, skulle den norske nasjonen vekkjast av tomerosesvevnen. Til det måtte eigenarten dokumenterast og nasjonalkjensla vekkjast. Historikarane kom derfor i lang tid til å konsentrere seg om mellomalderen, stordomstida, då Noregsveldet var på det største. Dette gjaldt og studiet av folkediktinga som ein meinte hadde mellomalderopphav.

Siste halvdel av 1800-talet innebar også ei stadig sterkare industrialisering med folkeflytting til byar og tettstader. Billig masseproduserte industrivarer tok etter

kvart over marknaden på fleire område, og kom til å bryte mot det lokale og tilvante både i by og bygd. Det medførde behov for å studere, dokumentere og take vare på dei kulturprodukt og kulturmiljø som stod i fare for å verte fortregnde av det nye. Oppbygginga av det moderne kulturvernet byrja nett på denne tida, og nasjonalromantikken kom til å prege kulturvernarbeidet hjå oss. Den nasjonalromantiske renessansen etter unionsoppløysinga i 1905 forsterka og forlengde denne tendensen.

Tanken om å byggje opp eit museum for oldnorsk forskning hadde slege igjenom tidleg på 1800-talet. Det Kgl. Selskab for Norges Vel oppretta i 1811 ein Antiquitetscommission som skulle drive praktisk vernearbeid. Kommisjonen var den første i landet som arbeidde direkte med fortidsminne, og samla bl.a. inn ein del kulturminne. Desse antikvitetane vart seinare gjevne til Universitetet i Oslo. Ut over hundreåret vart det også oppretta fleire museum (sjå Del IV).

I tida omkring 1800 hadde det vorte drive aktivt innsamlingsarbeid av folkeviser, segner og eventyr i fleire europeiske land. Utgjevingar av folkeviser- og eventyrbøker synt seg å vere svært populære. Viseboka til engelskmannen Percy vart uhyre populær i Noreg, men mest å seie fekk innsamlinga av tysk folkedikting. Den tyske filosofen Herder skapt omgrepet folkeviser ved utgjevinga av *Volkslieder* i 1770-åra. Elles er det vel brødrane Grimm vi først tenkjer på i denne samanhengen. Olav Bø, professor i folkeminnevitskap, seier at då brødrane Jacob og Wilhelm Grimm i 1812 gav ut den vidgjetne eventyrboka "*Kinder- und Hausmärchen*" vart folkeminnevitskapen til. Då fyrst vart kravet om truskap mot folketradisjonen følgt som den viktigaste rettesnora. Brødrane Grimm fekk spesielt mykje å seie gjennom den personlege kontakta dei hadde både i Danmark og Noreg.

Den første norske folkeminnesamlinga kom ut i 1833, *Norske Folke-Sagn*, samla og utgjeven av presten Andreas Faye. Fayes bok var tvillaust ein pådrivar for innsamlinga av det omfattande folkeminnestoffet som vart gjort i tida omkring 1850. Ikkje minst gjaldt det segner- og eventyrinnsamlingsarbeidet til P. Ch. Asbjørnsen. I 1845 gav han ut første samlinga av *Huldre-Eventyr og Folkesagn*. Han hadde då i fleire år arbeidd saman med Jørgen Moe, som også hadde gjeve ut ei visesamling *Sange, Folkeviser og Stev i norske Almuedialekter*. Best kjende er likevel Asbjørnsen og Moe for samarbeidet om innsamling og utgjeving av eventyr. Første heftet av *Norske Folkeeventyr, samlede ved Asbjørnsen og Jørgen Moe* kom ut i 1841. I dei påfølgjande tre åra fylgde det årleg eit nytt hefte, medan den samla utgåva norske folkeeventyr kom i 1852.

Samtidig, i 1852-53, gav M. B. Landstad ut den omfattande folkevisesamlinga *Norske Folkeviser*. I tillegg kom musikkvedlegga, melodiar levera av Lindemann. Landstad og Lindemann har i stor grad fått æra for at den rike folkevisetradisjonen vart sikra. Men i ettertid har det kome fram at mykje av dette hørde til det materialet som Olea Crøger, ei prestedotter frå Midt-Telemark, hadde teikna opp. Ho hadde prøvd å gjeve ut materialet, men på den tida var noko slikt vanskeleg for ei kvinne. Med god kjennskap til lokale forhold og sterk interesse for folkediktinga, betydde innsamlingsarbeidet hennar mykje for sikring av melodiane og folkevisene frå mellomalderen.

Tida omkring 1850, medan nasjonalromantikken nådde sitt klimaks, føregjekk innsamling av folkeminne på mange plan. Folkeminne vart universitetsfag og vi fekk dokumentasjon og gransking av folketradisjonen. Spesielt kan vi nemne to namn i denne samanhengen, Sophus Bugge og Molkte Moe. I tillegg til sjølve innsamlings- og granskingsarbeidet av folkediktinga, fekk dette mykje å seie for språkutviklinga i Noreg. Nedteikning av den munnlege tradisjonen gjorde det nødvendig å bruke norske ord og vendingar i staden for dansk uttrykksmåte. Eventyra og segnene sprengde rammene for det danske språket.

I den fleire hundreår lange unionstida hadde Noreg m.a. mista det skriftlege nasjonalspråket sitt. Dansk vart nytta som skriftspråk i administrasjon, undervisning, bøker. Norsk språk var likevel bevart i dialektane. Dei første tiåra etter at vi hadde fått grunnlova og den norske staten var gjenoppretta, vart spørsmålet om eige skriftspråk reist. Hovudskiljet kom til å stå mellom ein konservativ fløy som ville halde fast ved dansk skriftspråk og nær kulturkontakt med Danmark. På den andre sida stod dei som ynskte ei meir sjølvstendig kulturell utvikling, medrekna utvikling av eit norsk skriftspråk (sjå Del III).

Tiåra omkring 1850 var også viktige for vern av skriftleg materiale og materielle kulturminne. Skipinga av Riksarkivet, og med Wergeland som den første riksarkivaren, daterer vi til 1840-åra. Få år etter kom det første statsarkivet. Dei første tiltaka for å verne bygningskulturen høyrer til den same tida.

I 1844 stifta kunstmålarane I. C. Dahl og Joachim Frich *Foreningen til Norske Fortidsmindemerkens Bevaring*. Medan dei reiste rundt i landet og måla romantiske landskapsbilete, fatta dei interesse for stavkyrkjene. Den første oppgåva til Fortidsminneforeininga var nettopp å redde stavkyrkjene.

Sentrale personar i landet vart gripne av ideen til Foreininga; statsrådar, biskopar, prestar, offiserar, prokuratorar, kjøpmenn og andre ville vere med å verne

fortidsminna. Blant dei første medlemene var det ein greve, sju baronar og fleire andre stormenn. Likevel hadde rørsla breitt sosialt engasjement ved at medlemene også omfatta byggmeistrar, tømmermenn, snekkarar, murmeistrar og -sveinar, glasmaistrar, gipsmakarar, instrumentmakarar, bokbindarar, boktrykkarar, hattemakerar, skomakarar og skreddarar samt ein los og ein fiskar. Mesteparten av det norske samfunnet ser faktisk ut til å ha interessert seg for fortidsminnevern den gonga.

Interessefeltet til Foreininga har variert noko opp gjennom tida, ut frå kven som har vore drivkreftene bak. I den første perioden var Foreininga dominert av målarane som hadde teke initiativ til skipinga. Dei drog stadig på fotturar i den norske naturen og samla inntrykk frå stavkyrkjene og anna som dei fann pittoresk. Etter målarane overtok historikarane med antikvar Nicolaysen i brodden. 1800-tals historikarane si interesse for norsk mellomalder gav seg utslag i eit stort engasjement for å frede mellomalderbyggverka. Ut på 1900-talet tok kunsthistorikarane og arkitektane over styringa i fortidsvernet, og fylgjene var ei fokusering på dei finaste byggverka frå 1600- og 1700-talet og freding av desse. I dei seinaste tiåra har det vore ei viss utviding av interessefeltet til Fortidsminneforeininga slik at også industriminne og vanlege bustadhus har vorte objekt for vernearbeidet. Foreininga eig mange verneverdige bygningar, for det meste byggverk av høg antikvarisk verdi.

Den gamle bybrua i Trondheim har vorte eit symbol for byen. Foto Sigrid Bø 1980.

I dei nærare 150 åra Fortidsminneforeininga har vore til, har ho spela ein viktig rolle i norsk bygningsvern. Fram til opprettinga av Riksantikvarembetet i 1912, tok Foreininga seg av mange oppgåver som seinare vart ei statleg oppgåve. Også i dag har Foreininga gjennom fylkesavdelingane stor påverknad i bygningsvernet på ulike forvaltningsnivå.

Det er først og fremst på 1900-talet at juridiske verkemiddel er tekne i bruk innan kulturvernet. Forenkla kan vi seie at vi har to typar lover kulturvernet kan giere seg bruk av: lover som fredar kulturminne og lover som ved spesielle vedtak kan nyttast til å verne kulturminnet (sjå Del I).

I 1905 kom den første lova om freding av fortidsleivningar, *Fornminnelova*, medan *Lov om bygningsfreding* vart sett i verk 15 år seinare. Etter den 2. verdskrigen skulle landet reisast att, og det skjedde med ei hardhendt utskifting av det gamle i tillegg til erstatninga av det krigen hadde teke. Dette skapte behov for eit betre lovverk til å sikre det mest verdfulle, og resultatet kom i den nye fredingslova i 1951. Vel ti år seinare kom *Bygningslova* (1965), ei lov som kunne ha vore ein nyttig reiskap til vern og kontroll av bygningsmiljøet om dei kommunale styresmaktene ville ha nytta henne. Men ofte skorta det på kompetanse og vilje til ein målmedviten bygnings- og miljøpolitikk hjå kommunale saksbehandlarar og politikarar. Derimot vart Saneringslova frå 1967 flittig bruka, ei lov som hadde utskifting av eksisterande bygningsmiljø til målsetjing. Heile bydelar vart lagde i grus, med velsigning frå denne lova, t.d. Vika og Ruseløkka i Oslo. Heldigvis fekk lova relativt kort verketid som rein saneringslov. På midten av 70-åra vart ho erstatta med *Lov om fornyelse av tettbygde strøk*. Dermed kunne det, med grunnlag i den lova, fattast kommunale vedtak om rehabilitering eller sanering. Gunstige låneordningar i statsbankane i samband med rehabiliteringstiltak, hadde gulroteffekt.

I 1970/80-åra innsåg styresmaktene behovet for ei større samordning av lovverk og samfunnsplanlegging. *Plan- og bygningslova* frå 1986 pålegg planleggingsarbeid innan ulike sektorar på fylkes- og kommunenivå. Næringsutviklinga skal samordnast og planleggjast av etatar innan kultur- og helse og sosial. For kommunane er dette lovverket nyttig for den som ynskjer at samfunnsutvikling skal skje ut frå ei total vurdering. Også den delen av bygningsvernet som gjeld freding vart samordna ved at *Lov om kulturminner* frå 1978 omfattar både automatisk freding og freding ved spesielle vedtak.

Grovt sett kan vi sjå ei utvikling av kulturvernet i tre fasar: I den eldste forma for kulturvern var vernetanken bygd inn i sjølve samfunnssystemet og hadde

praktiske bruksfunksjonar i seg. Andre fase kom på 1800-talet med opplysningstida og romantikken, ei tid med store omveltingar både økonomisk, politisk, sosialt og kulturelt. Kulturvernet fekk ein ny dimensjon ved at kulturminna og tradisjonen vart viktige som kulturhistorisk kjelde til nasjonal identitet. I tredje fase vart kulturvernet i langt sterkase grad trekt inn i samfunnsplanlegginga og forvaltinga.

I tillegg til ei forsterking av behovet for vern for kulturhistorisk dokumentasjon og identitet, fekk kulturvern mykje å seie i samband med trivsels- og miljømessige vurderingar. Dette må sjåast i samanheng med den vidare industrialiseringa og urbaniseringa. Teknologien revolusjonerte arbeidsprosessane i primærnæringa og industrien. I kjølvatnet av dei tekniske nyvinningane fylgde ein herskande vekstfilosofi og teknokratisk tankegang. Kortsiktig økonomisk profitt, ein ”bruk-og-kast-mentalitet”, forureina og minska kvaliteten i miljøet. Behovet for ei sterkare grad av samfunnsstyring gjennom planarbeid synt seg nødvendig. Korkje naturen, kulturen eller mennesket toler lenger at kortsiktige profittinteresser styrer samfunnsutviklinga. Ein medviten og forsvarleg forvaltning av natur og kultur som grunnlag har synt seg naudsynt.

Historisk utvikling! Teikning Geir Helgen.

Kultur omfattar alle sider ved levesettet vårt, buformer, arbeidsformer og samversformer, men også språk, tru og tankesett. Det nyttar lite å påvise skadeverknadene av kultur- og miljøforbruket, utan aktivt arbeid for å endre holdningar og vanar. Frå 1970-åra har kultur- og naturvernet vorte fokusert, og mange varsko ropa. Skal sivilisasjonen vår ha ei framtid, må samfunnsutviklinga styrast frå ei heilskapleg vurdering og forsvarleg forvalting. Det betyr m.a. at kultur- og naturomsyn må takast med i samfunnsutviklinga, og vere viktige moment i all planlegging.

Nokre av desse tankane har kome til uttrykk i kulturpolitikken dei siste tiåra. Alt i St.meld. 23 om kulturpolitikken i 80-åra, og vidareført i kulturmeldingane etterpå, vert det understreka korleis kulturvern skal gå inn som ein del av eit levande kulturliv og gjeve kunnskap om og holdningar til fortid og notid. Samstundes utgjer kulturvernet ein naturleg del av miljøpolitikken. Det heiter vidare at vernarbeidet på alle felt bør så langt råd er, skje etter vitskaplege retningsliner. Det vi vernar, må vi integrere i samfunnet, ikkje som kunstige overleveringar, men som aktive delar av kulturen vår. Miljøvernet, medrekna kulturvernet, er eit samla nasjonalt og offentleg ansvar.

Frå den første kulturmeldinga kom i 1970-åra, har det overordna målet med kulturpolitikken vore bygd på utsegna om å *bygge ut eit kvalitativt betre samfunn*. Eit samfunn med likestilling mellom grupper og einskildmenneske og der kvar einskild kan utvikle evner og anlegg i eit rikt og trygt miljø. Blant dei lanserte områda finn vi tre som spesielt gjeld kulturmiljøet:

- ein levande kulturarv.
- gode nærmiljø.
- kvalitet og fornying.

Dei må alle kunne seiast å vere viktige for miljøvernet. Dei faktiske forholda har seinare gjeve oss store utfordringar, særleg på grunn av ny teknologi, ny kunnskap om miljøforureining, auka fritid og mindre økonomisk vekst enn før.

Kapittel 5

VERNEKRITERIUM

Alle spor etter mennesket definerte vi som kulturminne, men det er korkje ønskeleg eller mogleg å take vare på alle kulturminna. Det må gjerast eit utval. Som privatperson kan eg t.d. vedlikehalde og take vare på eit hus fordi eg har eit personleg forhold til det, anten fordi eg har gode minne knytt til staden, dei som har budd der eller bygt det. Likeins kan det vere med ein moped eller ei vise. Vi seier at kulturminnet har affeksjonsverdi for meg. Dette gjer at eg vil ta vare på kulturminnet, sjølv om det står fram som uinteressant for andre. For kva vi legg til grunn og definerer som verdt å take vare på, vil i mange høve kunne vere ulikt om vi vurderer det utifrå ein privat og offentleg sfære. Medan personlege kjensler i forhold til eit kulturminne kan vere god nok grunn for kva eg som privatperson tek vare på, må det offentlege kulturvernet byggje på meir objektive faglege vurderingar.

Eit metodisk grep for å velje ut kva som skal takast vare på, er å vurdere det einskilde kulturminne opp mot dei definerte utvalskriteria eller utvalsgrunnar. Kulturminna kan vurderast utifrå det same sett verneverdiar og utvalsgrunnar anten det er heile kulturmiljø, einskildbygningar, gjenstandsmateriale, arkiv-saker, ulikt munnleg stoff, vidareføring av samverstradisjonar m.m.

Nedanfor gjer vi kort greie for desse. I dei påfylgjande kapitla om vern av ulike kulturytringar, vert desse verneverdiane og utvalsgrunnane nytta utan nærare forklåring.

1. Identitet, kontinuitet og tilhøyrighet

Kulturminna har mykje å seie for tryggleiken og trivselen til einskildmennesket. Dei gjev kjensle av kontinuitet og samheng med samfunnet.

2. Historisk kjeldeverdi

Kulturminna er viktige kjelder om fortida. Kunnskapen om folks tidlegare levemåte og tankesett bør vere så allsidig som mogleg.

3. Alder

Av di det vert att færre kulturminne til lengre attende i tid vi går, er det spesielt viktig å verne dei som har høg alder.

4. Representativitet

Det er korkje mogleg eller ynskjeleg å take vare på alle kulturminna. Utvalet må derimot vere representativt for ulike tidsperiodar og sosiale grupper.

5. Miljøverdi, variasjon og homogenitet

Eit miljø som har tydelege spor etter samanhengande bruk langt attende i tid, har oftast stor variasjonsbreidde. Medan andre miljø som har vorte til over kort tid og heilskapleg planlegging, gjerne er homogene. Både er spesielt sårbare, og heile miljøet må vurderast nøye ved ei kvar form for inngrep.

6. Estetisk verdi

Estetiske opplevingar har alltid verdi i seg sjølv. Mange kulturminne, både materielle og immaterielle, vert opplevde som vakre. Spesielt viktig er samspelet mellom einskildobjektet og omgjevnaden, t.d. eit steingjerde i eit englandskap, eit gammalt fjøs i eit godt bevart gardstun, brusteinsdekka gate i gammalt bymiljø eller blomstrand språkbruk hjå ei slagferdig torgkvinne.

7. Bruksverdi

Dei fleste kulturminna har stor bruksverdi, anten i opphavleg form eller med visse endringar og tilpassingar.

8. Ressursverdi

Alle kulturminne er i seg sjølv ein ressurs, økonomisk, estetisk og miljømessig.

9. Pedagogisk verdi

Alle kulturminne fortel om fortida, og har historisk kjeldeverdi. Å gå i dei same miljøa og oppleve spora menneska har etterleste seg i form av gjenstandar, bygningar, musikk, barneleikar o.a. gjev større forståing av fortida enn berre å lese om det.

10. Autensitetsverdi

Det er få kulturminne som har halde den opphavlege forma og funksjonen sin uendra. Det er derfor grunn til å sikre desse, fordi dei er spesielt gode kjelder for si tid.

11. Symbolverdi

Eit kulturminne knytt til ei hending, ein person eller stad, er også viktig å take vare på fordi det kan symbolisere nasjonen eller staden, t.d. Eidsvollsbygninga for nasjonen, fenalåret for matkulturen vår og Alf Prøysen for hedmarkingane.

Ein generell regel er at den einskilde kulturytringa må vurderast både ut frå seg sjølv og i sin samanhengen.

Kapittel 6

VERKEMIDDEL

Forvaltarane og politikarane har tre virkemiddel å gjere seg bruk av for å gjennomføre den kulturpolitikken dei ynskjer:

- legale virkemiddel
- økonomiske virkemiddel
- holdningsskapande virkemiddel

Med legale virkemiddel meiner vi bruk av lover og påbod for å sikre og vedlikehalde kulturminne. Økonomiske virkemiddel inneber vanlegvis at eigaren av det får økonomisk støtte eller andre fordelar ved å take vare på kulturminnet. Det økonomiske tilskotet kan kome frå stat, fylke eller kommune. Det tredje virkemiddelet i kulturvernet er noko meir langsiktig, men kanskje noko av det som gjev best resultat både på kort og lengre sikt, å medvirke til interesse og vilje til å take vare på kulturarven.

Alle tre virkemiddele trengst både i vern av materielle og ikkje-materielle kulturminne. Men utifrå sin eigenart, er det noko ulikt korleis legale verkemiddel kan nyttast. Som det kjem fram i kapitla om materielt kulturvern og lovverk, har vi ei fredingslov som gjer det straffbart å skade eller slette eit kulturminne som etter lova er eller vert freda. Andre lover kan takst i bruk for å verne kulturminne av ulik art (sjå Del II).

Av forstålege grunnar kan ikkje same framgangsmåten nyttast for vern av ikkje-materielle kulturminne. Slik kulturtradisjon er rimelegvis nært knytt til personen, og det spesielle forholdet mellom kulturytringa og tradisjonsberaren, gjer at juridiske virkemiddel som påbod til vern og vidareføring ville vore absurd i eit demokratisk samfunn. Av lett forstålege årsaker kan ikkje det offentlege påleggje einskildpersonar gjennom lov å vere tradisjonsberarar, t.d. at ein person skal bruke og vidareføre den lokale dansen, segntradisjonen, tale ein spesiell dialekt e.l.

I arbeidet med å verne ikkje-materiell kultur vil hovudoppgåva vere å leggje til rette for bruk og vidareføring av tradisjonsstoffet. Den beste forma for kulturvern i denne samanhengen er å sikre vidare bruk. I den grad juridiske virkemiddel vert nytta, må det vere å leggje forholda til rette slik at kulturytringa har ein rettmessig plass i samfunnet, t.d. lov om målbruk i offentleg teneste (sjå s. 58ff).

Elles har styresmaktene ei stor oppgåve innanfor kulturvern med opplysningsarbeid og såleis gjeve innsikt i å skape interesse for vidareføring av ulike kulturytringar, anten det er materiell eller ikkje-materiell kulturarv.

I tillegg til funksjonelt kulturvern, vil det vere behov for kulturhistorisk dokumentasjon og oppbevaring av kulturytringane i arkiv og samlingar. Alle tre forvaltningsnivåa; stat, fylke og kommune har oppgåver å dekke.

Det kan vere tale om å setje i gong landsomfattande registrerings- og innsamlingar anten som definerte prosjekt, t.d. den landsomfattande bygningsregistreringa som vart utført dei siste tiåra av 1900-talet, og var eit samarbeid mellom alle tre forvaltningsnivåa, SEFRAK (sjå Del II). Elles har både friviljuge organisasjonar og offentlege kulturinstitusjonar gjort fleire tiltak for å sikre privat arkivmateriale. Fylkeskommunane har ei spesiell oppgåve med å sikre arkivfagleg kompetanse i fylket, dvs. å opprette fylkeskommunale arkivstillinger. Dette kan vere med på å sikre fagleg forsvarleg dokumentasjon, samstundes kan det stimulere kommunane til innsamlingsarbeid. Fleire av dei større forskings- og utdanningsinstitusjonane arbeider også med å dokumentere kulturarven.

Kommunane har ei spesiell oppgåve i så måte ved at kulturminna finst alltid i eit lokalmiljø. På same måte som musea arbeider for vern og sikring av den materielle kulturen, trengst tilfredsstillande oppbevaringslokale for innsamla tradisjonsstoff og skriftleg materiale. Dette vil i dei fleste tilfelle bety oppretting av lokalhistoriske samlingar (sjå Del IV). Sjølv om einskildpersonar, friviljuge lag og organisasjonar kan gjere eit stort arbeid på dette området, krev det eit kommunalt engasjement både ved etablering og drift.

Noreg har ikkje noko lovverk som sikrar slike tiltak i dag. Kor vidt lokalhistoriske museum og samlingar kunne kome i lovs form dersom Noreg fekk ei kulturlov, er uvisst. Kommunane har ei stor oppgåve i å arbeide for kulturvernet gjennom holdningsskapande virkemiddel, som også inneber behov for organisatorisk tilrettelegging og økonomisk oppfølging.

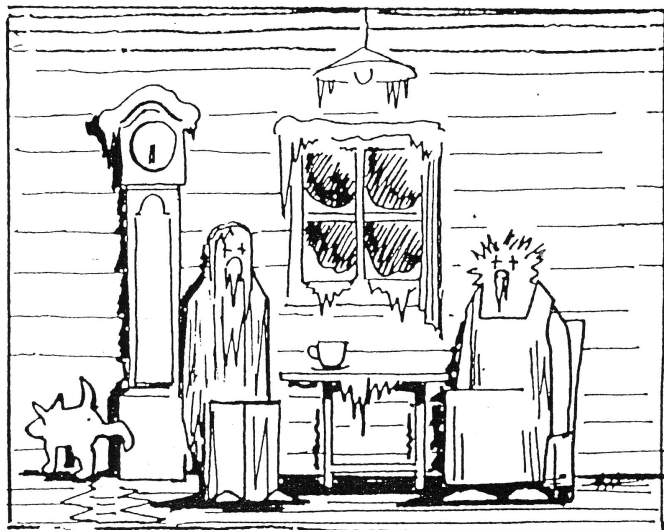
Kapittel 7

MUSEALT OG FUNKSJONELT KULTURVERN

Ofte tenkjer vi på museum og arkiv når vi talar om at eit kulturminne må takast vare på og sikrast for ettertida. Men kulturminna kan også vere i bruk, tene ein funksjon, sjølv om det er eit freda eller verna kulturminne. Utifrå dette kan vi tale om to verneprinsipp innan kulturvernet: musealt kulturvern som også kan kallast passivt vern og funksjonelt kulturvern eller aktivt vern.

MUSEALT KULTURVERN

Med musealt kulturvern meiner vi vern som inneber fastfrysing av ei kulturytring på eit gjeve tidspunkt, anten det er eit materielt eller ikkje-materielt kulturminne. Formålet er i første rekkje å dokumentere objektet og take vare på forma på det gjevne tidspunktet. Objektet kan vere ein enkelgjenstand eller samling, ei bygning eller eit bygningsmiljø eller det kan vere eit heilt kulturlandskap med bygningar, vegar osv., men også talemål, dans, mattradisjonar osv. Innsamling og dokumentasjon av kulturminne bør gjerast utifrå faglege vurderingar både med omsyn til utval og dokumentasjonsmetode. I dei fleste høve vil det beste vernet vere å take vare på kulturminnet i sitt opphavlege miljø, spesielt gjeld dette for bygningar og liknande fysiske kulturminne. I andre høve kan det vere nødvendig å flytte objektet til ein annan stad eller institusjon, eit museum, arkiv eller liknande. Nokre kulturminne, t.d. ein gravhaug, ei bru, ei jarnbanelinje, *må* vanlegvis utifrå sin karakter som kulturminne, takast vare på staden. Årsaka er ikkje berre pga. storleiken på kulturminnet, men også fordi staden, den fysiske omgjevnaden, utgjer ein del av kulturminnet.

*Musealt vern med
fryst interior.
Teikning Geir
Helgen.*

Musealt vern av den ikkje-materielle kulturen vil derimot vanlegvis innebære innsamling og dokumentasjon ved å feste lyden og/eller biletet på papir, lyd-band, fotografi, film eller video. Her talar vi om ei sikring av stoffet, materialet for ettertida, under føresetnad av tilfredsstillande innsamlingsmetode og oppbevaringsforhold, vanlegvis i arkiv og museum. Innsamlings- og dokumentasjonsmetoden for denne delen av kulturarven, skil seg såleis frå den materielle.

Hovudoppgåva for det offentlege kulturvernet vil såleis vere gjennom organisatoriske og økonomiske virkemiddel å leggje forholda til rette for innsamling, dokumentasjon og oppbevaring. Juridiske virkemiddel, lovfesta vernetiltak om etablering av oppbevaringsinstitusjonar, ville kunne sikre oppretting av desse på dei ulike forvaltningsnivå.

FUNKSJONELT KULTURVERN

Som ordet seier, inneber dette eit verneprinsipp der kulturytringa lever vidare som ein integrert del i samfunnet. Ho har ein plass i det daglege, er i bruk og har såleis ein funksjon. Oppgåva for kulturvernet vil i denne samanhengen først og fremst vere å leggje forholda til rette for bruk, synleggjere kulturelementet, få fram særtrekket ved det, og i det heile å gjeve kunnskap, skape forståing og interesse for å føre kulturytringa vidare i sitt miljø. Funksjonelt kulturvern betyr såleis sikring gjennom bruk.

Funksjonelt vern kan innebære at kulturytringa må endrast noko, tilpassast det samfunnet det skal vere del i. Kulturytringar lever vidare som ein integrert del av samfunnet, anten i same form eller noko endra. Det kan vere behov for å tilpassast samtida, i same eller i ein ny funksjon. Vi kallar det likevel kulturvern fordi omforminga skjer på kulturytringa sine premisser og utifrå grundig kjennskap til kulturytringa. Dei viktige særkjenna ved kulturforma må vidareførast.

Ein dialekt kan tillempast ved at lokale spesialuttrykk vert modererte eller bytta ut med allmenne ord, men bøyingsystem, syntaks og ordsamansetningar står uendra. Noko tilsvarende gjeld det norske språket generelt. Folkemusikken kan vi vidareføre ved nyskaping og i nye kombinasjonar, men med same takt, motiv og tonalitet. Ved omforming av eit kulturlandskap kan det vere aktuelt å nytte gamle/eksisterande stadnamn på nye funksjonar. Namnetradisjonar og reglar for oppattkalling kan vidareførast ved å tillempe dette t.d. dagens likestillingsprinsipp. Eventyr- og segnforteljinga i levande tradisjon speglar gjerne av samtidas uttrykksformer og moralsyn. Ikkje minst i samband med vedlikehald og rehabiliteringsarbeid har mange privatpersonar og institusjonar dokumentert at eldre bygningar eignar seg til vidare bruk og såleis representerer store ver-

diar. Slike endringar av kulturmiljø og -tradisjon inneber og kontinuitet og sikrar funksjonen.

Ein levande kultur har alltid vore underlagt påverknad og omforming. I dag står vi likevel over eit grunnleggjande problem pga. det massive påtrykket utanfrå via media og dei raske endringane i samfunnet elles. Dersom vi skal kunne take vare på kulturtradisjonane våre, for oss sjølve, og ha noko å tilby andre nasjonar og verdas kulturarv, må vi drive ein systematisk og medviten kulturpolitikk. Det krev både faglege, organisatoriske og økonomiske ressursar å sikre kulturytringane ein funksjon i samtida.

Funksjonelt kulturvern vil seie ei tillemping som skjer på tradisjonens premisar, ut frå kjennskap til eldre former og korleis denne tradisjonen har vorte bruka. Vidareføring av kulturtradisjon inneber at tradisjonen og ytringsformene vert nytta anten i det daglege eller ved spesielle høve, som ein naturleg del av kulturen. Islandske språkpolitikk har vore eit forbiletleg eksempel gjennom arbeidet deira for å unngå moteord innan felt det alt finst dekkande ord i språket. Behovet for nye ord og uttrykk til å beskrive ny teknologi eller nye forhold, kulturord, søker dei å løyse ved aktiv bruk av eit nasjonalt ordtilfang i språkutviklinga. I tilfelle opptak av kulturord frå andre språk, kan dei tilpassast språket ved bruk av heimleg bøygningsmønster.

Ut frå ein kulturvernssynsstad er det ikkje noko motsetningsforhold mellom musealt og funksjonelt kulturvern. Som all levande kultur, vil både den materielle og ikkje-materielle kulturen vere i endring og tilpassing. Derfor er det av stor verdi å dokumentere den på gjevne tidspunkt. Det beste vernet av kulturytringar ville vere å sikre dei gjennom innsamling og dokumentasjon, samstundes som det vert lagt til rette for vidare bruk.

Kapittel 8

KULTURVERNFORVALTING OG LOVVERK

Med omgrepet norsk kulturvernforvaltning meiner vi organiseringa og ansvarsfordelinga for kulturvernet i Noreg, kven som har ansvaret for kva, og det lovverket kulturvernet vert styrd etter. Dei organisatoriske og juridiske verkemidla innanfor kulturvernet er på mange måtar vovne inn i kvarandre. Vi vil gjere kort greie for korleis kulturvernet er bygt opp på sentralt, regionalt og lokalt nivå. Elles vil vi poengtere at berre visse delar av kulturvernet, særleg den materielle, har eit lovverk som pålegg vern og vedlikehald. Når det gjeld den åndelege delen av kulturarven, som t.d. tankesett og språk, kan ingen påleggjast ved lov å take vare på og vidareføre desse. Derimot kan lovverket formast slik at einskildpersonar og grupper som ynskjer, får høve til å take vare på kulturtradisjonen sin gjennom bruk og utøving. I samband med tankesett og språk, gjeld dette spesielt religions- og yringsfridom, bruk av dialektar og val av skriftleg målform. Vi kan ikkje gå i detalj inn på kulturvernforvaltninga, men vil i slutten av kapitlet syne til meir fylldig litteratur.

KORT OM DEI TRE FORVALTINGSNIVÅA

Noreg vert styrt gjennom tre forvaltingsnivå: stat, fylkeskommune og kommune; med dei representative politiske organa Storting, fylkesting og kommunestyre (byråd). Stortingsrepresentantane vert valde frå heile landet, med ei viss mandatfordeling i kvart fylke. Vi har stortingsval kvart 4. år. Fylkesmannen er statens forlenga arm i kvart sitt fylke. Han er fast tilsett, men utpeika av Regjeringa. Fylkestinget styrer fylkeskommunen, og utgjer valde representantar frå fylket sitt. Kommunen vert styrt av kommunestyret, desse folkevalde frå kommunen sin. Kommunestyre- og fylkestingsrepresentantane vel vi ved same val, kvart 4. år (kommune- og fylkestingsvalet), men 2 år før/etter stortingsvalet. Dei folkevalde politikarane fattar dei formelle vedtaka.

Administrasjonen omfattar saksbehandlarane, og dei er tilsette i stillingane. Dei administrasjonstilsette førebur og set i verk vedtak fatta av politikarane. På alle tre forvaltingsnivå vert såleis politikarane valde kvart 4. år, medan sakshandsamarane i administrasjonen held fram i stillingane uavhengig av politikarskifte.

Ansvar for kulturvernet i Noreg ligg på alle tre forvaltingsnivåa; stat, fylkeskommune og kommune. Og ansvarsfordelinga mellom dei ulike nivåa er ikkje eintydig. Dette skapar innimellom problem ved at det eine nivået fråskriv seg eit ansvar som den andre ikkje utan vidare oppfattar som sitt. Dermed risikerer ein at ingen ting vert gjort, båe skyver saka frå seg, og ingen tek ansvar.

Problemet er ein realitet, og har vorte drøfta i ulike samanhengar, bl.a. ved offentlege utgreiingar utan nokon fullgod løysing. Eit tilsvarende forhold gjer seg gjeldande mellom det offentlege og det private kulturvernet.

Frå dei siste tiåra av 1900-talet har det vore nedsett komitéar til å arbeide med strukturering av kulturvernet, og fleire utgreiingar og innstillingar er gjevne (sjå litteraturlista). Komitéutgreiingane poengterer at kulturvernet er ei nasjonal oppgåve, og at det politiske, økonomiske og faglege hovudansvaret ligg på offentlege organ. Og det vert understreka at alle tre forvaltningsnivåa må tilleggjast kulturvernansvar dersom vi skal kunne løyse dei omfattande oppgåvene. Det einskilde fysiske kulturminnet eller tradisjonsstoffet finst i eit lokalsamfunn, anten på landsbygda eller i bymiljø. Derfor er det først og fremst i sitt opphavlege miljø at kulturminnet høyrer heime og har sin funksjon. Kommunen sin rett og plikt til å take vare på eigne kulturminne vert og sterkt poengtert i dei ulike utgreiingane. Sjølv om det offentlege ansvaret blir framheva, vil kulturvernet til ei kvar tid vere avhengig av det vernearbeidet som friviljuge organisasjonar og einskildpersonar står for.

FRIVILJUGE ORGANISASJONAR

Det friviljuge kulturvernarbeidet har røter langt attende i tid. Dei første kulturvernorganisasjonane voks fram i ei tid da staten heldt seg passiv på dei fleste omkverve i samfunnet, liberalismens glanstid omkring 1850. I løpet av dei siste 150 åra, har kulturvernorganisasjonane vakse seg talrike både i breidde og medlemstal.

I det før-industrielle samfunnet var kulturvern innebygd i samfunnssystemet. Inngrep i det fysiske miljøet, t.d. rydding og dyrking av ny jord eller husbygging, tilverking av reiskapar og bruksgjenstandar og anna var basert på nedarva kunnskapar og teknikkar. Også talemål, forteljarmåte, musikktradisjonar så vel som samværsmåtar endra seg lite frå generasjon til generasjon. Samfunnsutviklinga gjekk føre seg gradvis, og kulturimpulsane utanfrå fekk tid til å omarbeidast og tilpassast den eksisterande kulturen.

Siste halvdel av 1800-talet var ei tid med store politiske, økonomiske og næringsmessige omveltingar, tekniske nyvinningar, betra kommunikasjon, sosial og geografisk mobilitet. Dei fleste vart merkte av den nye tida, ei tid med grunnleggjande endring i levemåte og levesett. Blant fleire av innbyggjarane i Noreg, som elles i den vestlege verda, oppstod ei kjensle av at den nasjonale kulturarven stod i fare. Ei rekkje offentlege tiltak og friviljug arbeid vart sett i verk for å sikre dei nasjonale kulturverdiane, mellom anna gjennom innsamling og dokumentasjon av materielle og immaterielle kulturminne.

Dei friviljuge kulturvernorganisasjonane kom inn som pressgrupper i politiske organ og på ulike forvaltningsnivå. I tillegg til konkrete vernesaker, spila dei friviljuge kulturvernorganisasjonane ei viktig rolle for opinionsdanninga. Slik at når kulturvern i dag står fram som ei erkjent samfunnsoppgåve, må dei friviljuge kulturvernorganisasjonane og einskildpersonar tildelast mykje av æra for dette.

Sjølv om kulturvernorganisasjonane ikkje har formelt delegert forvaltningsansvar, vert fleire organisasjonar trekte aktivt inn i råd og utval. Organisasjonane har og fullt høve til å uttale seg og fremje saker for det offentlege kulturvernet. For fysisk-økonomisk planlegging legg plan- og bygningslova konkret opp til ein saksgang som gjev lag og organisasjonar høve til å take del i og påverke den offentlege forvaltninga, i visse høve og dei to vernelovene, Kulturminnelova og Naturvernlova. Samarbeidsplikta som utbyggingsetatane er pålagde, gjeld også friviljuge lag og organisasjonar. Likeins har desse rett til å uttale seg i saker som er lagde ut til offentleg ettersyn og høyring.

Nokre organisasjonar har kulturvernarbeid som sekundær oppgåve, t.d. bondekvinnelaga, medan andre er spesielt oppretta for det formålet. Blant dei viktigaste friviljuge kulturvernorganisasjonane nemner vi:

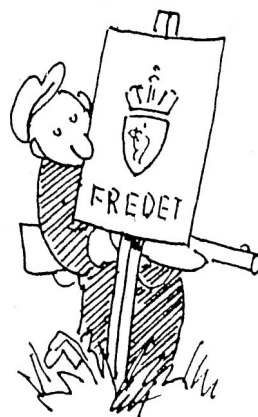
- lokale historielag
- Fortidsminneforeningen
- museumsslag
- mållag
- folkemusikk- og folkedanslag - husflidsforeiningar
- organisasjonar for kulturminne frå samferdsel og teknikk
- samiske organisasjonar

Dei fleste omtala organisasjonane har ein treledda organisasjonsstruktur: eit sentralorgan (gjerne med eit sekretariat), eit fylkes-/distriktslag og eit lokallag. Organiseringa svarar såleis stort sett til nivå i det offentlege forvaltningsapparatet, og det opnar også for innsikt i saker av både nasjonal og lokal interesse. Arbeidet er i hovudsak gratisarbeid og vert utført av sterkt engasjerte personar.

Det friviljuge kulturvernarbeidet har vore ein viktig del av det samla norske kulturvernet, og i offentlege utgreiingar og meldingar vert det også framheva at det trengst i det framtidige kulturvernet.

LOVVERK OM KULTURVERN

Legale verkemiddel har vore nytta i kulturvernet sidan slutten av 1800-talet. Vi vil i det fylgjande gje ei oversikt over dei viktigaste lovene til vern av materielle og ikkje-materielle kulturminne. Det er også teke med kva for institusjonar som forvaltar lova. Elles omtalar vi dei aktuelle lovene og lovparagrafane i sin rette samanheng i dei einskilde kapitla. Presentasjonen av lovverket her må sjåast som ei grunninnføring for å lette arbeidet med å leite seg fram i eit detaljert og til tider heller uoversiktleg lovverk. Berre relevante paragrafar kjem med, og kan slik tene som ei oppslagsbok om lovverk for kulturvern. Men gjennomgangen tek ikkje mål av seg å dekke dei juridiske detaljane som trengst i ei konkret vernesak, då bør ein gå inn på sjølve lovteksta. Alle lovene er trykte i den store lovsamlinga *Norges lover*, men einskildlovene finst og som særtrykk. Lovarbeidet går føre seg kontinuerleg, i tråd med samfunnsendingane, slik at lover som går langt attende i tid, kan vere endra mange gonger. Samstundes kjem det til nye lover som kan avløyse eksisterande, medan andre kan lovregulere nye samfunnsforhold for første gong. Av di lovverket er i stadig omskiifting, bør ein kontrollere nøye at særtrykket eller lovsamlinga er av rimeleg ny dato. Lovsamlinga Noregs lover kjem ut i revidert utgåve kvart 4. år. Lovene er ordna kronologisk, etter dato og årstal, men har eit alfabetisk ordna register bak i samlinga. Den som har tilgang til internett, finn lovene ajourførte på www.lovdato.no, også der ordna kronologisk eller i alfabetisk rekkefølge.

*Oppfylgjing av Riksantikvarens fredingsvedtak?
Teikning Geir Helgen.*

Lovverk for materielt kulturvern

Lovverket og forvaltninga for materielle kulturminne ligg under Miljøverndepartementet (MD). I samband med den omorganiseringa av kulturminnevernet som vart sett i verk ved nyttår 1990, vart fylkeskommunen gjeven ansvaret for å sjå til at dei samla verneinteressene innan kulturminnevernet i areal- og utbyggingssaker etter Plan og bygningslova (PBL). Stortinget har slege fast,

gjennom handsaminga av St.meld. nr. 46 og Innst. S. nr. 273 (båe 1988-89) at vern av kulturminne er del av ei samla miljø- og ressursforvaltning og har ein sentral plass i samfunnsplanlegginga og miljøutforminga.

Dei ulike lovene vil vi omtale og ordne ut frå kor viktige vi meiner dei er for kulturminnevernet, ikkje ut frå kronologi. Fleire av lovene er av nyare dato, men kan ha røter langt attende i tid og kan ha avløyst eldre lover. I nokre høve er fleire lover slegne saman, t.d. Lov om kulturminner av 1978. Denne lova har røter tilbake til førre hundreårsskifte, Fornminnelova av 1905, og har opp over hundreåret gjennomgått fleire revisjonar. Ved den store omarbeidinga av kulturminnelova i 1970-åra, vart dåverande fornminnelov av 1951 automatisk freda kulturminne), bygningsfredingslova av 1920 (freding ved spesielle vedtak) og lov om tettstadfornyng av 1976 (tidlegare saneringslov av 1967) omarbeidde og slegne saman. I ettertid har kulturminnelova vorte revidert fleire gonger, men har namnet *Lov av 9. juni 1978 om kulturminner* og med dato og årstal for endringsvedtak.

Berre to lover, *Lov om kulturminner* og *Lov om naturvern*, kan seiast å vere verne-lover. Føremålet med desse lovene er å sikre kulturminne og landskap i form av freding av einskildobjekt og/eller heile kulturmiljø. Derimot finst det fleire lover som kan brukast som verkemiddel i kulturvernet, men det krev at lovene vert aktivt nytta til det formålet. Plan og bygningslova, i prinsippet ei utbyggingslov, har likevel mykje å seie for kulturvernet av di ho kan brukast som eit av dei mest nyttige verkemidla i fysisk kulturvern i eit lokalsamfunn. Men det krev at sakshandsamarane, politikarane og folk elles kjenner til dette og *vil* bruke lova til det formålet. Etter omorganisering av kulturminnevernet i 1990 har fylkeskommunen fått spesielt ansvar for dei samla verneinteressene innan kulturminnevernet i areal- og utbyggingssaker. Ved denne delegeringa av forvaltingsansvaret til fylkeskommunen, slo Stortinget fast at vern av kulturminne høyrer med i den samla miljø- og ressursforvaltninga og har ein sentral plass i samfunnsplanlegginga og miljøutforminga. I dette arbeidet er Kulturminnelova (KML), Naturvernlova (NL) og Plan- og bygningslova (PBL) sær viktige verkemiddel.

Lov av 9. juni 1978 om kulturminner (Kulturminnelova, KML)

KML er det viktigaste lovverket til vern av kulturminne og kulturmiljø. Lova gjer m.a. greie for kva omgrepet freda kulturminne omfattar, og ho inneheld forskrifter om skade på freda anlegg, utførde med vitande og vilje eller aktløyse. Frå 1.1.1990 vart *forvaltingsansvaret* etter denne lova med einskilde unntak lagt til fylkeskommunane.

Lova inneheld 5 hovudbolkar, der bolk

1. - gjer greie for formålet med lova og verkemidla innan kulturvern (§§ 1-2)
2. - omtalar automatisk freda kulturminne (§§ 3-11)
3. - gjer greie for vernereglane for lause kulturminne og skipsfunn (§§ 12-14)
4. - tek for seg freding ved einskildvedtak (§§ 15-21)
5. - gjer greie for særlege reglar (§§ 22-29)

Kulturminnelova slår fast at kulturminne og kulturmiljø med eigenarten og variasjonen sin skal vernast både som del av kulturarven og identiteten vår og som lekk i ei heilskapleg miljø- og ressursforvaltning (§ 1). Det vert også slege fast at det er eit nasjonalt ansvar å ivareta desse ressursane som vitskapleg kjeldemateriale og som varig grunnlag for nolevande og framtidige generasjonar sitt høve til oppleving, sjølvforståing, trivsel og verksemd. Dersom det etter anna lov vert fatta vedtak som påverkar kulturminneressursane, skal det leggjast vekt på formålsparagrafen i kulturminnelova.

Kulturminne vert definerte som alle spor etter menneskeleg verksemd i det fysiske miljøet vårt, medrekna lokalitetar som det knyter seg historiske hendingar, tru eller tradisjon til (§ 2). Med kulturmiljø meiner ein område der kulturminna er ein del av ein større heilskap eller samanheng. Det er kulturhistorisk eller arkitektonisk verdfulle kulturminne og kulturmiljø som kan vernast etter kulturminnelova.

Lova skil mellom automatisk freda kulturminne og freda kulturminne ved einskildvedtak (definert nærare i § 4). Det siste omfattar bygningar, anlegg eller delar av dei ut frå kulturhistorisk eller arkitektonisk verdi uavhengig av alder, særskilde parkar, hageanlegg, allear m.m., offentlege minnesmerke og andre stader som det knyter seg viktige historiske minne til (§ 15). Kven som helst kan føreslå slik freding av yngre kulturminne. Alle freda kulturminne er verna etter fastsette reglar i lova. Departementet kan og etter lova frede området rundt kulturminnet for å sikre dette (§ 19), eller om nødvendig for å sikre eit heilt område der det freda kulturminnet går inn som ein del av ein heilskap eller samanheng (§ 20).

KML set forbod mot inngrep i freda kulturminne. Ingen må, utan at det er gjeve løyve etter § 8, setje i gang tiltak som kan skade, øydelegge, grave ut, flytte, endre, tildekke, skjule eller på annan måte skjemmer eller kan skjemme freda kulturminne. Ho/han som ynskjer å setje i gang tiltak som kan verke inn på freda kulturminne, må snarast råd leggje det fram for det forvaltingsansvarlege organet eller politiet. Vedkomande styresmakt (forvaltingsansvarleg organ) avgjer om og på kva måte tiltaket kan setjast i verk. Og lova slår eintydig fast

krav om undersøkingsplikt i samband offentlege og større private arbeid som skal setjast i gang, og gjev retningslinjer for kven som skal betale for eventuelle undersøkingar og utgravingar (§§ 9 og 10). Bygg, anlegg m.m. som er ført opp eller bygd på i strid med lova, kan departementet krevje fjerna eller retta innan ein nærare fastsett frist.

Lova inneheld og reglar om eigedomsforhold til lause kulturminne i og over jorda (§§ 12 og 13) og i vatn (§ 14). Funn der det ikkje er mogleg å påvise rett eigar til har staten eigedomsrett til dersom det er ting eldre enn 1537, mynter eldre enn 1650, samiske kulturminne eldre enn 100 år eller skipsfunn, gamle båtar eller tilhøyrande funn. Finnaren pliktar å melde frå til politi eller vedkomande styresmakt, men lova opnar for at kulturminnet vert overlate til finnaren eller grunneigaren. Lova opnar for å gjeve finnarløn (§ 13).

KML inneheld føreskrifter om åtgjerder ved skade påført eit kulturminnet, anten det er utført av eigar/brukar eller andre. Dersom eigar eller brukar byrjar arbeid som er i strid med fredinga etter § 15 eller på anna måte voldar skade på freda bygning eller anlegg, kan eigar eller brukar påleggjast å føre kulturminnet til tidlegare stand innan ein rimeleg frist. Dersom pålegget ikkje vert utført, kan vedkomande styresmakt få arbeidet utført på eigaren eller brukaren si rekning (§ 16). Likeins slår lova fast at ho/han som med vilje eller aktløyse i forhold til forbod, påbod, vilkår eller reglar gjevne i medhald av lova, kan straffast med bøter eller fengsel i inntil 1 år. I særleg grove tilfelle kan fengselsstraffa setjast til 2 år. Deltaking vert straffa på same måten (§27).

Også vedlikehald av freda bygningar o.a. er eigaren eller brukaren sitt ansvar. Dersom vedlikehaldet er så mangelfullt at kulturminnet står i fare for å forfalle, kan eigaren/brukaren verte pålagd å utføre vedlikehaldet. Dersom vedkomande ikkje fylgjer opp, kan styresmakta få arbeidet utført på eigaren eller brukaren sin kostnad, om ho/han ikkje kan påvise manglande økonomisk evne til å betale istandsetjinga (§ 17). Ved skade etter brann eller anna ulykke på freda bygning m.m., skal skaden meldast forvaltingsorganet snarast mogleg.

Utan særskild løyve frå MD set § 23 forbod mot å føre freda kulturminne ut av landet, likeins samiske kulturminne, lause kulturminne eldre enn 100 år, kunst og kunsthandverk så vel som motorfartøy eldre enn 50 år.

Ruiner etter cistercienserklosteret frå 1100-talet på Hovedøya, Oslo. Foto Jan A, Holtet 1976.

Lov av 19. juni 1970 om naturvern er den andre av dei to vernelovene i Noreg. Forvaltningsansvaret på sentralt hald er lagt til MD, og Statens naturvernråd er rådgjevande organ for departementet i saker etter lov om naturvern. I tilfelle det finst fornminne eller det er grunn til å tru at det finst fornminne i området, vert tilhøyrande arkeologiske landsdelsmuseum eller fylkeskommunen trekte inn. På fylkesnivå er miljøvernavdelinga hjå fylkesmannen tillagd forvaltningsoppgåver innanfor miljøvernet. I samband med utarbeiding av kommuneplan eller revidering av han skal kommunen søkje samarbeid med miljøvernstyresmaktene.

Lova slår såleis fast at naturen er ein nasjonalverdi som må vernast, og at i omgrepet naturvern ligg det krav om å disponere naturressursane ut frå omsynet til den nære samhörigheita mellom mennesket og naturen, og at siktemålet er å verne naturens kvalitet for framtida. Med grunnlag i definisjonen av kulturlandskap som *landskap som ber merke av menneskeleg verksemd, direkte eller indirekte*, vil så godt som all norsk natur kome inn under omgrepet kulturlandskap. Store delar av det naturvernet arbeider for, og som naturvernlova omfattar, fell i prinsippet saman med kulturvernet. Men i praksis er det først og fremst to lovparagrafar som har direkte følgjer for kultur- og kulturlandskapsvernet.

I samband med tørre arbeid, anlegg eller verksemd som medfører skade på landskapet eller naturmiljøet elles, må planleggjaren av arbeidet hente inn fråsegn frå vedkomande styresmakt og elles setje i verk tiltak for å avgrense eller motverke skaden i *rimelig utstrekning* (§ 2). Denne paragrafen er enno ikkje gjord gjeldande, men ville vore ein viktig paragraf for kommunen fordi mange anleggsarbeid er haldne utanfor plan- og bygningslova si meldeplikt, sjølv om dei fører til større inngrep i naturen.

§ 5 om landskapsvernområde er elles den delen av naturvernlova som til fulle fell saman med kulturvernet sine behov. *For å bevare egenartet eller vakkert natur- eller kulturlandskap kan arealer legges ut som landskapsvernområde.* I slike landskapsvernområde må det ikkje setjast i verk tiltak som kan endre landskapets art eller karakter vesentleg. For kulturvernet kan det i mange høve vere ynskjeleg å verne landskap som omfattar mange kulturminne. Kulturlandskap som beitelandskap, utmarksslåtte o.l. kan og ut frå totaliteten vere verneverdige (sjå og Del II).

Plan og bygningslova av 14. juni 1985 (PLB)

Denne lova fungerer ut frå "spegelvendingsprinsippet", dvs. det som ikkje står i lova, er heller ikkje tillete. PBL som opphavleg var ei utbyggingslov, har gjennom endringar og føreskrifter vorte ei viktig lov for vern av bygningar og kulturmiljø. Likevel må det understrekast at lova ikkje i seg sjølv er ei vernelov, men ho kan brukast slik av kommunale og fylkeskommunale sakshandsamarar og politikarar. Det vert i stor grad opp til lokale og regionale styresmakter sjølve om dei vil utnytte det store vernepotensialet som PBL ber i seg. Eit stort ansvar og store utfordringar kviler såleis på styresmaktene i dei ulike forvaltningsnivåa.

PBL omfattar både einskildvedtak og planlegging. For kulturvernet vil planleggingsarbeidet vere spesielt viktig av di det legg premissane for disponeringa av det fysiske miljøet, både bygd og ubygd areal. Dersom verneaspektet vert teke med i utforminga av arealplanane, vil ein kunne førebygge og unngå mange vanskelege situasjonar. Det er alltid lettare å få forståing for vern av kulturmiljøet i ein nøytral planleggingsfase i forhold til når utbyggingsherren har utarbeidd planane sine for ombygging eller nybygg.

Derfor kan PBL nyttast som eit viktig verkemiddel i det kommunale kulturvernarbeidet, både på kort sikt i forhold til einskildvedtak, og på lengre sikt gjennom planleggingsvedtak. Plan- og bygningslova er ei omfattande lov med 123 paragrafar, delt inn i 21 kapittel. Til fleire paragrafar er det gjeve eigne

forskrifter, og dei fleste kapittel er sentrale i bygnings- og kulturmiljøvernet. Også her viser vi til sjølve lova, men nemner kort nokre av dei viktige paragrafane.

Føremålet med Plan- og bygningslova er å sikre ei planlegging som legg til rette for samordning av statleg, fylkeskommunal og kommunal verksemd, og gjev grunnlag for vedtak om bruk og vern av ressursar og om utbygging. Spesielt vert det stilt krav til estetiske omsyn og planlegging for å sikre barna gode oppvekstvilkår (§ 2).

På alle tre forvaltingsnivå vert planleggingsstyresmaktene pålagde å drive aktiv opplysningsverksemd, og einskildpersonar og grupper med interesse i saka skal få høve til å take aktivt del i planprosessen (§ 16). Kommunane har ansvar for at lova vert fylgd i kommunen, samstundes som kommunens plikt til samarbeid og innhenting av uttale vert poengtert (§ 10-1).

Kommuneplanen legg på mange måtar premisar for vidare forvaltning og planlegging i kommunen ved at gjennom kommuneplanlegginga skal den fysiske, økonomiske, sosiale, estetiske og kulturelle utviklinga samordnast (§ 20-1). For kulturminnevernet gjeld det spesielt å fylgje nøye med utforminga av arealdelen i kommuneplanen. Arealdelen skal gje opplysning om arealutnyttinga, t.d. til byggeområde, friluftsområde, råstoffutvinning (§ 20-4). Utkast til kommuneplan skal leggjast ut til offentleg ettersyn, og einskildpersonar eller grupper/organisasjonar med kulturverninteresse, har høve til å kome med merknader, dersom planen direkte eller indirekte vil vere til skade for verneverdige kulturmiljø. Når kommuneplanen ligg føre i godkjend stand, kan lite gjerast. Arealdelen i kommuneplanen er juridisk bindande, og han skal ligge til grunn ved planlegging, forvaltning og utbygging i kommunen.

Og medan kommuneplanen skisser arealutnyttinga, kjem reguleringsplanen inn som ein detaljplan som regulerer utnytting og vern av grunn, vassdrag, sjøområde, bygde område og det fysiske romet innan eit definert, avgrensa område (§ 22). Reguleringsplanarbeid er truleg eit av dei mest viktige og nyttige verkemiddel for det lokale kulturvernet. Kommunen er forplikta til å utarbeide reguleringsplan for dei område der kommuneplanen har fastsett reguleringsplan før større byggearbeid kan kome i gong. Einskildpersonar eller grupper/lag har og høve til å fremje reguleringsplanframlegg. Men PBL understrekar spesielt krav til kommunen å søkje samarbeid med aktuelle offentlege organ, organisasjonar m.m. på eit tidleg tidspunkt under førebuinga av eit reguleringsplanarbeid. Dette er spesielt teneleg i område med verneverdige kulturmiljø av di § 25 opnar for regulering til spesialområde med formål vern (§ 25.6), som m.a. kan vere *områder*

med bygninger og anlegg som på grunn av historiske, antikvariske eller annen verdi skal bevares. Område regulert til spesialområde med formål vern bør fylgjast opp med reguleringsvedtekter som inneheld nærare forskrifter om detaljar for vedlikehald av eksisterande bygningar, eventuelle nybygg o.a.

Tilsvarende kommuneplanen skal reguleringsplanforslag leggjast ut til offentlig ettersyn med høve til å legge inn merknader. Einskildpersonar og organisasjonar kan med fordel kontakte fylkeskommunens kulturvernavdeling for å søkje råd i slike saker. Fylkeskommunen har dessutan generell ”innsigelsesrett” i reguleringsplanar.

Reguleringsplanarbeid er eit omstendeleg og stort arbeid, og for enklare utbyggingsaker kan kommunen finne det teneleg å gjere seg bruk av ein utbyggingsplan (”bebyggelsesplan”). Ein utbyggingsplan er og ein detaljplan og kan arbeidast ut for dei områda kommunestyret har gjeve føreskrifter om det i arealplanen av kommuneplanen eller reguleringsplanen. Ein utbyggingsplan er særleg aktuell der omsynet til verneinteresser talar for ei nærare planvurdering eller der det er vanskeleg å ta standpunkt til lokalisering og ein meir detaljert arealbruk før på eit seinare tidspunkt.

Der planen medfører anna enn mindre vesentlege endringar i forhold til fastlagd arealbruk i overordna plan, må den overordna planen (areal/reguleringsplan) endrast. Skjønsmessige vurdering avgjer dette, og der det bl.a. må leggjast vekt på om det har gått lang tid sidan den overordna planen vart vedteken, og t.d. vernesynet har endra seg i mellomtida eller ein har funne ut at eit verneområde har større verneverdi enn tidlegare vurdert. Før framlegg til utbyggingsplan vert vedteke, skal det leggjast ut til offentlig ettersyn i samsvar med det som er omtala tidlegare.

For å unngå at større utbyggingsarbeid fører med seg uheldige verknader for miljø, naturressursar og samfunn som ein på førehand ikkje umiddelbart såg, set PBL krav til konsekvensutgreiing før arbeidet eventuelt kan setjast i gong.

Konsekvensutgreiingane skal sikre at verknadene vert tekne med i vurderinga under planlegginga av tiltaket og på kva måte eventuelle tiltak kan gjerast. Dei er eit viktig verkemiddel i arbeidet med å føre ein heilskapleg og sektorovergripande kultur- og miljøvernpolitikk.

§ 74 i PBL går under nemninga ”skjønneheitsparagrafen” av di han pålegg kommunen ansvar for at eitkvart planlagt og utført arbeid som lova omfattar, skal stette rimelege estetiske krav både i seg sjølv og i forhold til omgjevnaden.

Tiltaka skal ha ei god estetisk utforming i samsvar med funksjonen og med respekt for naturgjevne og bygde omgjevnader. Skjemmande fargar er ikkje tillatne og kan krevjast endra. Av di kravet byggjer på skjønsmessige vurdering om kva som er ”rimeleg skjønneheitskrav” og ”skjemmande fargar”, har det ofte kome til usemje ved bruk av denne paragrafen. Derfor kan det vere svært nyttig å få kommunen til å utarbeide retningslinjer for estetisk utforming av tiltak etter lova, slik det vert opna for. Igjen er dette eit godt preventivt tiltak i kulturminnevernet, utarbeide retningslinjer under rolege og nøytrale vilkår, i staden for å få debatten i tilknytning til ei konkret sak med motstridande syn i utgangspunktet.

For tettbygde område kan kommunen fatte vedtak om utbetningsprogram for eigedomane innan eit definert område. For kulturvernet vil det spesielt aktuelt dersom det er tale om verneverdig bygnings- og kulturmiljø som ber preg av forfall. Eit kommunalt utbetningsprogram kan m.a. pålegge eigar å utbetre eller setje i stand eigedom i samsvar med programmet (§ 89a). Likeins krev PBL godkjend søknad for ulike tiltak kan setjast i gong: m.a. tilbygg, påbygg, fasadeendring eller riving av eksisterande byggverk. Det same gjeld nybygg (§ 93). PBL omtalar og straffeansvar i samband med tiltak av ulik art.

Som oppsummerande kommentar til Plan- og bygningslova kan vi slå fast at dersom lov og forskrifter var eins med praksis, ville denne lova ha vore ein eineståande reiskap for å sikre det offentlege god kontroll med kulturmiljøa, både kva gjeld naturressursar, eksisterande bygningsmiljø og nybygg. Plan- og bygningslova kan vere ein god reiskap til å styre utviklinga av det fysiske miljøet vårt, men berre under føresetnad av at kommunen har interesse og vilje til å drive kulturmiljøvern.

Dessverre er det enno langt fram til at lova vert tilfredsstillande handheva av dei folkevalde. Mange representantar i kommunale råd og utval er usikre og/eller redde for å utføre den oppgåva dei er valde for å gjere, og mange ser gjennom fingrane med bygningsarbeid som ikkje stettar krava i PBL. Ønsket om attval til politiske verv kan vere sterkare enn evna og viljen til seriøst arbeid. I visse høve manglar og kommunale sakshandsamarar tilstrekkeleg kompetanse innan miljø- og kulturvern, og evner heller ikkje å søkje kontakt der kompetansen finst. Andre gonger skortar det på informasjon om krav til byggjemeldingar/-søknader, slik at ulike typar fasadeendringar, utskifting av bygningsdelar eller riving har skjedd utan den pålagde saksgangen. Informasjons- og opplysningsarbeid om kulturmiljøvern er elles ei viktig oppgåve også for kulturadministrasjonar, kulturstyre, museum, friviljuge kulturvernorganisasjonar o.a. Ofte

er skjemmande byggjearbeid, unødvendige rivingar og liknande resultat av manglande kunnskapar blant huseigarar så vel som lokale politikarar og administrasjon.

Lov av 7. juni 1996 om Den norske kirke (Kyrkjelova)

fekk ein spesiell aktualitet i 2004 ved utspelet frå ulike politikarar og interessegrupper om å rive eller omdisponere ”mindre bruka” kyrkjer. KKD er som tidlegare øvste styresmakt i saker som gjeld kyrkjene i landet.

Kyrkjelova slår fast at i kvart sokn skal det vere kyrkje (§ 17). Og etter Kulturminnelova er kyrkjer eldre enn 1649 freda, på lik linje med andre bygningar (sjå foran). Men heller ikkje kyrkjer frå nyare tid, sjølv om dei ikkje er freda, kan leggjast ned, byggjast om eller rivast utan godkjenning av Kultur- og kyrkjedepartementet (§ 21). Likevel er vernet av kyrkjebygga svekka i forhold til ei eldre lov som vart oppheva i samband med lovrevisjonen i 1990-åra, *Lov av 3. august 1897 om kirker og kirkegårde*. Denne lova inneheldt ei generell utsegn om at også kyrkjer frå nyare tid med antikvarisk verdi, var sikra mot riving, vilkårlig påbygging eller anna endring. I eit rundskriv frå Kyrkje- og undervisningsdepartementet i 1948 var det slege fast at kyrkjer og kyrkjeinventar eldre enn 90-100 år skulle tilleggjast antikvarisk verdi. Alle inngrep i kyrkjebygningar av antikvarisk verdi måtte leggjast fram for Riksantikvaren. Det omfatta også inventar, portar, gjerde, og i samband med bygging av bårehus. Mykje av dette vert også praktisert i dag ved at kyrkjer over 90 år er ”listeførte” hjå Riksantikvaren. Fellestrådet i kommunen må søkje bispedømerådet om godkjenning for endringar som gjeld kyrkjene. For desse kyrkjene med antikvarisk verdi, skal bispedømerådet kontakte kulturvernstyresmakta. Næraste kulturvernstyresmakt vil alltid vere fylkeskommunen.

Etter kyrkjelova av 1996 kan departementet pålegge ein kommune å stille tenestebustad til rådvelde for geistleg embets- eller tenestemann (§ 33). Paragrafen om tenestebustad kan sjåast i samanheng med at ei anna eldre lov med interesse for kulturvernet og vart oppheva, *Lov av 9. desember 1955 om presteboliger og prestegårder*. Kyrkjelova talar ikkje om prestebustad, men tenestebustad. Opphevinga av lova om prestebustader og –gårdar er knytt til avviklinga av dei gamle prestegardane som prestebustad på slutten av 1900-talet. Ein stor del av desse anlegga representerer stor antikvarisk og kulturhistorisk verdi, uavhengig av eigedoms- og bruksforholda. Mange gamle prestegardsbygningar vart og tekne vare på, men med eigeskifte og endra funksjon; som museum, kulturbygg, kommunal barnehage, privatbustad, forretning o.a. I desse tilfella har presten fått ny bustad, av di gratis bustad er ein del av presteløna. I samband med salet vart mange av prestegardsbustadene formelt freda. Dermed

har fleirtalet av desse kulturhistorisk viktige bygningane vorte tekne vare på. Men sett frå ein kulturvernssynsstad ville det beste likevel vore vidare bruk som prestebustad, slik det og er gjort i mange prestegjeld.

Medan den eldre lov frå 1897 omfatta både kyrkjer og kyrkjegardar, inneheld Kyrkjelova av 1996 vedtekter om kyrkjebygg, medan gjeldande lovverk for kyrkjegardane finst i ei samtidig lov, Gravferdslova av 1996.

Lov av 7. juni 1996 om kirkegårder, kremasjon og gravferd (Gravferdslova) regulerer først og fremst handsaming av døde personar; gravlegging, kremering og nedsetjing av urne. Lova inneheld likevel nokre paragrafar som kulturvernet kan gjere seg bruk av både for å take vare på gamle gravminne og sjølve kyrkjegarden. Forvaltingsansvaret for lova ligg under KKD.

Lova set forbod mot vilkårleg inngrep i ein kyrkjegard. Anlegg, utviding, nedlegging eller anna vesentleg endring av kyrkjegarden eller bygningar på kyrkjegarden kan ikkje skje utan godkjenning frå bispedømerådet (§ 4). Vidare skal ein nedlagd kyrkjegard vere freda i minst 40 år etter siste gravlegging (§ 8). Festetida for ei grav vert sett til 20 år, men med høve til forlenging (§ 14). Etter avslutta festetid har festaren høve til å fjerne gravminne eller liknande. Men gravminne av kunstnarisk eller kulturhistorisk verdi skal om mogleg verte ståande på kyrkjegarden (§ 18). I kvart sokn skal det ordinært vere ein kyrkjegard, og i nærleiken av ei kyrkje. Kyrkjegarden reknast som soknets eigedom, men sokna i ein kommune kan i fellesskap eige kyrkjegardar (§§ 1, 2).

KKD som tidlegare øvste styresmakt i saker som gjeld kyrkjebygg og kyrkjegardar, men i det lokale kulturvernarbeidet må vi hugse at det ikkje lenger finst eigne lover til spesifikk sikring av kyrkjebygg, kyrkjegardar eller prestegardsbygningar.

Lowerke for ikkje-materielt kulturvern

I det ikkje-materielle kulturvernet er økonomiske og organisatoriske verkemiddel i større grad tekne i bruk enn juridiske. På to område, språk og prenta skriftstykke, har likevel lovverk vore turvande for å sikre denne delen av kulturarven.

Lov av 11. april 1980 om målbruk i offentleg teneste (Mållova)

I 1885 vart det fatta vedtak om jamstelling av dei to skriftspraka, i dag kalla nynorsk og bokmål. Frå 1930 har bruk av nynorsk og bokmål vore regulert ved lov. KKD har tilsynet med at reglane i lov om målbruk i offentleg teneste vert følgde.

I lova om målbruk i offentleg teneste frå 1980 vert språkleg jamstelling presisert: *Bokmål og nynorsk er likeverdige målformer og skal vere jamstelte skriftspråk i alle organ for stat, fylkeskommune og kommune* (§ 1). Alle har krav på å få skriftlege svar frå statsorgan i den målforma som vedkomande brukar (§ 6). Fylgjeleg har tilsette i embete eller statstenestepostar pålegg om å nytte nynorsk og bokmål i skriftleg utforming etter dei reglane som gjeld til kvar tid for målbruken i statstenesta. (§ 4). Derfor må også vedkomande ha skriftleg kompetanse i båe målformene. Om nokon meiner at eit statsorgan ikkje følgjer lov eller føresegner om målbruk i saker som vedkjem dei sjølv, anten det er bokmåls- eller nynorskbrukar, kan dei klage på dette til overordna organ. Språkorganisasjonar kan klage til overordna organ dersom dei meiner at statsorgan bryt lov eller føresegner om målbruk (§ 9).

Kommunestyret kan gjere vedtak om krav til målform i skriv frå statsorgan til kommunen, eller gjere vedtak om at kommunen er språkleg nøytral. Meldinga om vedtaket skal sendast KKD, som så gjer det kjent i statstenesta. Same ordninga gjeld for fylkeskommunen (§ 5).

Lov av 12. juni 1987 om Sameting og andre samiske forhold (Sameloven)

Formålet med samelova er å leggje forholda til rette for at den samiske folkegruppa i Noreg kan sikre og utvikle språket, kulturen og heile samfunnslivet sitt. Dette vert felt ned i vedtaket om at den samiske folkegruppa skal ha eit eige landsomfattande sameting, vald av og blant samane. Elles handlar ein vesentleg del av samelova språket (§§ 1-1 og 1-2). Retten til bruk og opplæring i samisk språk vert med det legalfesta. Forvaltingsansvaret for lova ligg hjå KKD (sjå s. 152ff).

Samisk og norsk er likestilte språk. De skal være likestilte språk etter bestemmelsene i kapittel 3, som definerer dette til forvaltingsområda for samisk språk, Karasjok, Kautokeino, Nesseby, Porsanger, Tana og Kåfjord, og av offentlege organ (§§ 1-5 og 3-1).

Lova som har særleg interesse for heile eller delar av den samiske befolkninga skal oversetjast til samisk (§ 3-2). Tilsvarande har ho/han som vender seg til eit lokalt offentleg organ i forvaltingsområdet på samisk, rett til å få svar på samisk (§ 3-3). Lova inneheld og tilleggsreglar om retten til bruk av samisk i rettsvesen, og reglar om bruk av samisk for politi og påtalestyresmakta i forvaltingsområde med samisk språk, så vel som innan fengselsvesenet, helse- og sosialsektoren, individuelle kyrkjelege tenester på samisk i Den norske kyrkja si meinigheit (§§ 3-4, 3-5, 3-6).

Rett til opplæring på samisk i grunnskule og vidaregåande skule fylgjer reglane i grunnskulelova og lov for vidaregåande skular. Tilsvarande dei to norske språkformene, gjeld klageretten til det nærast overordna organ dersom eit offentleg organ ikkje fylgjer vedtektene om samisk språk. Klageretten gjeld også landsomfattande samiske organisasjonar og landsomfattande offentlege organ med oppgåver for heile eller delar av den samiske befolkninga (§§ 3-8, 3-11).

Lova slår fast at Sametinget skal arbeide for vern og vidare utvikling av samiske språk i Noreg, og skal kvart 4. år sende rapport til Kongen om situasjonen for samisk språk i Noreg (§ 3-12).

Lov av 18. mai 1989 om stadnamn (Stadnamnslova)

Stadnamnslova definerer *stadnamn* som namn på geografiske punkt, liner og område som kan kartfestast, medan *bruksnamn* tyder namn på ein eigedom med gards- og bruksnummer eller gards-, bruks- og festenummer (§ 1). Stadnamna er definerte som kulturminne, og skal fylgjeleg handsamast som dette.

Føreskrifter om skrivemåten av stadnamn har ein stor plass i lova. Ikkje berre har mykje å seie for den einskilde brukaren av namnet og den lokale identiteten, men skrivemåten kan vere avgjerande for om stadnamnet fører med seg rett eller feil historiske opplysningar. Ved rett skrivemåte av stadnamn sikrar ein ei viktig historisk kjelde av di dei norske stadnamna utgjer ei spesielt kjelde til m.a. å fortelje om alder, bruksform og landskapsform. Vanlegvis vil den lokale uttalen stå den opphavlege namneforma nærast, eller det vil vere mogleg å rekonstruere opphavleg namneform på grunnlag av lokal uttale. Stadnamnslova fastset også at ved fastsetjing av skrivemåten, skal det takast utgangspunkt i den nedervde lokale uttalen. Og skrivemåten som er fastsett etter stadnamnslova, skal nyttast av alle offentlege organ, selskap som det offentlege eig og stiftingar oppretta av det offentlege. Skrivemåten skal følgje gjeldande rettskrivingsprinsipp for norsk og samisk. For finske stadnamn i Nord-Noreg skal skrivemåten følgje gjeldande rettskrivingsprinsipp i finsk. Samiske og finske stadnamn som vert nytta av folk på staden, skal til vanleg nyttast av det offentlege på kart, skilt, i register m.m., saman med eventuell norsk namneform (§§ 3 og 4).

Saker om skrivemåten av stadnamn kan takast opp av offentlege organ, eigar eller festar, lokal organisasjon med særleg tilknytning til stadnamn og/eller stadnamnskonsulentane når det gjeld stadnamn i området deira. Vedtak om skri-

vemåten av namn på kommunale vegar, parkar, torg, bydelar, bustadfelt, anlegg m.m. gjer kommunestyret eller den det gjev fullmakt til (§ 6). Stadnamnskonsulentar for norske, samiske og finsk stadnamn vert oppnemnde av departementet. Namnekonsulentane skal gje rettleiing og råd om skrivemåten av stadnamn (§ 9).

Før det vert gjort vedtak om skrivemåten av eit stadnamn, har fleire partar høve til å uttale seg, alt etter kva stadnamn det gjeld. Organet som gjer vedtak om skrivemåten (etter § 6) skal på førehand leggje saka fram for stadnamnskonsulentane. Dersom dette vedtaksorganet krev det, eller stadnamnskonsulentane finn det nødvendig, skal stadnamnskonsulentane gjeve tilråding om skrivemåten. Alle kan få innsyn i tilrådinga frå stadnamnskonsulentane (§ 7). KKD forvalter lova.

Lov av 4. desember 1992 om arkiv (Arkivlova)

Behovet for å take vare på skriftleg materiale, brev, dokument, protokollar m.m. går attende til mellomalderen. Den første særlov om arkiv fekk vi derimot først i 1992. Arkivsakene frå offentleg verksemd har likevel vore verna gjennom ei rekke kongelegte resolusjonar, forordningar og regelverk, fylkeskommune- og kommunelova (sjå s. 211ff). Derimot omfatta desse ikkje private arkiv (arkiv etter privatpersonar, gardsarkiv, bedriftsarkiv og arkiv etter lag og organisasjonar). Arkivlova av 1992 gjeld og arkivsaker frå offentleg forvaltning, men Riksarkivaren vert og tillagt å halde oversyn over verneverdig privatarkiv og likeins gjeve nærare retningsliner for arbeidet med privatarkiv i Arkivverket (§§ 13 og 14). Totalt sett har tiltak for å sikre verdifulle private arkiv fått stor plass i arkivlova.

Føremålet med arkivlova er å tryggje arkiv som har monaleg kulturelt eller forskingsmessig verdi eller som inneheld rettsleg eller viktig forvaltingsmessig dokumentasjon. Arkivsakene skal takast vare på og gjerast tilgjengelege for ettertida (§ 1).

Det statlege arkivverket omfattar Riksarkivet og dei 7 statsarkiva. Riksarkivaren er leiar for Arkivverket (§ 4). Alle offentlege organ har arkivansvar og pliktar å ha arkiv, slik at dokumenta er tryggja som informasjonskjelder for samtid og ettertid (§ 6). Utan særskilt samtykkje frå Riksarkivaren, kan ikkje arkivmateriale avhendast, førast ut av landet, kasserast eller rettast (§ 9). Arkiv etter verksemda til statlege organ skal leverast til Arkivverket etter særskilde føresegner (§ 10).

Medan ingen offentlege arkiv hadde arkivansvar for private arkiv før arkivlova kom i 1992, vart mykje verdifullt privatarkiv likevel teke vare på i ulike offent-

lege samlingar eller hjå privatpersonar. I dei siste tiåra har mange kommunar kome godt i gong med arbeidet med å bygge opp lokalarkiv eller samlingar, gjerne knytt til det lokale museet eller arkivet. Med arkivlova fekk Riksarkivaren pålegg om å ha oversyn over verneverdig privatarkiv og føre register over privatarkiv som er tekne vare på av offentlege og private oppbevaringsinstitusjonar (§ 13).

Med meldeplikt til Riksantikvaren når registrert verneverdig privatarkiv skiftar eigar, heilt eller delvis vert planlagt ført ut av landet eller står i fare for å gå tapt, har private arkiv i det minste fått eit viktig formelt vern (§ 15). Offentleg registrering og oversyn over privatarkiv, har gjort bruken av privatarkiv lettare. Likevel er det viktig å vite at arkivlova gjev arkiveigaren av verneverdig privatarkiv, avlevert eller deponert i Arkivverket eller annan oppbevaringsinstitusjon, høve til å fastsetje særskilde avgrensingar i tilgjenge til arkivet (maksimum hundre år etter avlevering eller deponering). Ved avlevering går eigedomsretten til arkivet over til mottakarinstitusjonen, ved deponering har deponenten og seinare arvingane hennar/hans eigedomsretten (etter hundre år går eigedomsretten over til mottakarinstitusjonen).

Lova inneheld og retningslinjer for korleis Riksarkivaren kan krevje å få kopierte særskilt verdifullt privatarkiv som står i fare for å førast ut av landet eller gå tapt på anna måte (§ 17). Straff for viljeretta handling i strid med føresegnene gjevne i eller i medhald av arkivlova, kan straffast med bøter (§ 22).

Loft frå Flåbygd i Lunde, Telemark. Av di lofta var læsbare og utan eldstad, var dei godt eigna til oppbevaring av verdisaker, m.a. viktige gardsbrev. Foto Sigrid Bø 1979.

Lov av 9. juni 1939 om avleveringsplikt av trykksaker til offentlige biblioteker
For å sikre at prenta tilfang finst for ettertida, vert trykkjeria pålagde å sende
eitt eksemplar av alt som vert trykt til Universitetsbiblioteket i Oslo, Bergens
museumsbibliotek og Det Kgl. Norske Videnskabers Selskabs bibliotek i
Trondheim, om dei krev det. Forvaltningsansvaret ligg hjå KKD.

DEL II

VERN AV MATERIELLE KULTURMINNER

*Hvis du planlegger for ett år,
Skal du så korn.
Hvis du planlegger for ti år,
Skal du plante et tre.
Hvis du planlegger for hundre år,
Skal du undervise mennesker.*

*Sår du korn, høster du en gang.
Planter du et tre, høster du ti ganger.
Underviser du mennesker, høster du hundre ganger.*
Kinesisk visdomsord

Kapittel 1

FASTE KULTURMINNER

Kulturminner er minner etter menneskelig virksomhet, og faste kulturminner er faste, ikke bevegelige spor i naturen etter denne virksomheten, er det sagt i innledningskapitlet. Den største gruppen faste kulturminner er bygninger, men det er også mye annet, som veier, bruer, festninger, gruver, graver m.m., ja, til og med hele landskap, byer og tettsteder. Alt dette er menneskeskapt og derfor kulturminner. Hele Oslike landskap kaller vi for kulturlandskap, og av dem er det mange typer, som industri-landskap, bylandskap, åkerlandskap og beitelandskap.

Når vi vet at de materielle kulturminnene våre utgjør alt som er bygd i landet, skjønner vi at de representerer en stor del av realkapitalen til samfunnet og er en vesentlig del av våre felles ressurser. Og disse ressursene er ikke fornybare. Når et kulturminne er borte, er det for alltid. Hvordan vi forvalter denne kapitalen er derfor svært viktig for samfunnet. La oss først se på hva lovgivningen sier om kulturminnene og hvordan de skal forvaltes, før vi tar for oss de forskjellige minnene.

AUTOMATISK FREDETE KULTURMINNER

Minner fra forhistorisk tid, vikingtid og middelalder frem til reformasjonen i 1537 er *fredet* gjennom kulturminneloven. I tillegg gjelder det alle bygninger eldre enn 1649 som er oppført i Riksantikvarens fredningsregister, og det gjelder alle faste samiske kulturminner som er eldre enn 100 år. Vi kaller dem for automatisk fredete kulturminner, eller legalfredete kulturminner, fordi de er fredet gjennom loven. At et kulturminne er fredet, betyr at ingen må sette i gang tiltak som kan skade, ødelegge, grave ut, flytte, forandre, tildekke, skjule eller på annen måte skjemme et fredet fast kulturminne eller fremkalle fare for at dette kan skje (§ 3 i kulturminneloven). Den som skal sette i gang tiltak som kan komme til å virke inn på et slikt kulturminne, skal melde fra til rette myndighet eller politiet. Fylkeskommunen som har forvaltningsmyndigheten, avgjør så om tiltaket kan settes i verk, og eventuelt på hvilken måte. Dersom en eier eller bruker setter i gang arbeid på et fredet kulturminne, for eksempel en bygning, som er i strid med fredningen, enten det er med vilje eller uaktsomhet, og skader den, kan vedkommende pålegges å føre kulturminnet tilbake til tidligere stand innen en rimelig frist. Etterkommes ikke

pålegget, kan arbeidet utføres på eiers eller brukers bekostning (§ 16). Eier kan og pålegges å sette i stand en fredet bygning som står og forfaller (§ 17). Dersom en fredet bygning blir skadet ved brann eller annen ulykke, skal det meldes fra til fylkeskommunen eller Riksantikvaren. Myndighetene avgjør så om bygningen skal settes i stand eller gjenreises (§ 18).

Helleristninger på Tømmerneset i Hamarøy, Nordland. Foto Sigrid Bø 1977.

Det trengs derimot ikke tillatelse til bygge- og anleggstiltak som er i samsvar med en gjeldende arealplan (reguleringsplan, bebyggelsesplan) som er vedtatt etter 3. juli 1992, og som kulturminnemyndigheten har uttalt seg til og sagt seg enig i (§ 8).

Melding om endring eller bygging skal sendes fylkeskommunen til behandling. Det er likevel Riksantikvaren som tar den endelige avgjørelsen om et automatisk fredet kulturminne kan frigis og eventuelt fjernes. Dette kan først skje etter en vitenskapelig undersøkelse av kulturminnet, som utgraving av en boplass eller gravhaug. Det er forslag om å endre dette til at fylkeskommunen også blir frigivningsmyndighet.

Riksantikvaren er fagdirektorat under Miljøverndepartementet med ansvar for forvaltningen av landets kulturminner og kulturmiljøer. *Kulturminne-*

forvaltningen i fylkeskommunen har ansvaret for kulturminnevernet innen sitt fylke. Kulturminneforvaltningen lå tidligere i fylkeskommunens kultur-etat, men er nå plassert i ulike etater etter omorganiseringer av fylkesad-ministrasjonen. Foruten ansvaret for det samlede kulturminnevernet i fylket er hovedarbeidsoppgavene:

- sørge for at det blir tatt tilstrekkelig hensyn til kulturminner i alle typer planer
- forberede fredningssaker for Riksantikvaren
- foreta midlertidig fredning
- faglig rådgivning overfor fylkeskommunen
- faglig rådgivning overfor kommuner og enkeltpersoner
- tilsyn med fredete kulturminner

Kirker og andre bygninger og ruiner fra middelalderen forvaltes direkte av Riksantikvaren, men områder og enkeltsaker kan delegeres til fylkeskommunen.

Samisk kulturminnevern har egen organisasjon med samme arbeidsoppgaver som kulturminneforvaltningen i fylkeskommunen. Forvaltningen er underlagt Sametinget og administreres av miljø- og kulturvern avdelingen. Den praktiske utførelsen ligger i Karasjok for Finnmark, i Tromsø for det nordsamiske området i Troms og nordre Nordland, og på Snåsa for hele det sørsamiske området, som strekker seg fra Saltfjellet i nord og omfatter begge Trøndelagsfylkene samt de øvrige samiske områdene i sør. Grunnen til at samiske minner så unge som 100 år er automatisk fredet, er fordi den samiske kulturen har etterlatt seg svært få skriftlige spor. De tradisjonelle sporene i naturen er også av en slik art at de forsvinner fort og blir usynlig.

Kulturminnevernet på Svalbard administreres av sysselmannen etter egne kulturminneforskrifter for Svalbard. Alle kulturminner eldre enn 1946 er automatisk fredet gjennom Svalbardloven av 1925 og forskrifter av 24. januar 1992. Alle automatisk fredete kulturminner er registrert i forbindelse med utarbeidelsen av Økonomisk kartverk. Landet er delt inn i fem områder der de arkeologiske museene i Oslo, Bergen, Stavanger, Trondheim og Tromsø har utført registreringene i hvert sitt distrikt. Til vanlig omtaler vi dem som ØK-registreringen. Kulturminner skal på kartet være angitt med en «rune-R». Kirkebygg og andre fredete bygninger er ikke

angitt på kartet. Minner som er under bakken, og ikke er synlige, som for eksempel graver som ennå ikke er kjent, er heller ikke angitt. Det oppdages stadig nye minner, og disse vil ikke være avmerket på kartet. Opplysninger kan en få i fylkeskommunen.

I mange år ble det over hele landet foretatt registrering av bygninger eldre enn 1900, noen steder også lenger frem i tid, de såkalte SEFRAK-registreringene (SEFRAK = Sekretariatet for registrering av faste kulturminner). Disse er lagt ut på Internett. De ble registrert på ØK-kart, og er nå i Nasjonalt bygningsregister som inngår i Statens Kartverks eienomsregister GAB (= grunnbok, adresse, bolig). Det har vært arbeidet med å samkjøre alle opplysningene på kart i GIS (= geografiske informasjonssystemer på kart). En del kommuner er innlemmet i Arealis som er et samordnet register for areal-, miljø- og planinformasjon for kommunen. Meningen er at systemet etter hvert skal dekke alle kommunene.

I tillegg til de norske lovene er landet bundet av en del internasjonale avtaler som Norge har ratifisert. Se mer under del I.

VEDTAKSFREDETE KULTURMINNER

Bare kulturminner som er eldre enn 1537, bygninger eldre enn 1649, samiske minner som er eldre enn 100 år gamle og kulturminner på Svalbard eldre enn 1946 er automatisk fredet. Loven åpner likevel for fredning av byggverk og anlegg, eller deler av dem, uten hensyn til alder, når de har tilstrekkelig høy kulturhistorisk eller arkitektonisk verdi. Dette kan være parker, hageanlegg, alleer, offentlige minnesmerker og andre steder som det knytter seg viktige historiske minner til (§ 15).

En slik fredning krever en spesiell prosedyre. Hvem som helst kan foreslå fredning. En henvender seg da til fylkeskommunen som forbereder saken før den sendes over til Riksantikvaren, som avgjør om det skal reises fredningssak. Eier, kommune og fylkeskommune får saken til uttalelse. Miljøverndepartementet vedtar endelig fredning, og vedtaket skal tinglyses og gjøres kjent gjennom pressen. Fylkeskommunen kan foreta *midlertidig fredning* inntil saken er avgjort (§ 22), eller i hvilken som helst annen sak som gjelder antikvariske verdier, for eksempel for å gi partene og kulturminnet et pusterom i en konfliktsituasjon.

Området rundt et kulturminne kan fredes dersom det er nødvendig for å bevare virkningen av det i landskapet eller miljøet som helhet. Slik kan vitenskapelige interesser som knytter seg til det og til omgivelsene (§ 19) beskyttes. Likedan kan et helt kulturmiljø fredes for å bevare områdets kulturhistoriske verdi (§ 20). I begge tilfellene kan vernemyndigheten gjennomføre den skjøtselen som er nødvendig av hensyn til formålet med fredningen. Skjøtselen kan være vedlikehold av det fredete området, som rydding og pleie av vegetasjon og andre tiltak for å verne kulturmiljøet (§ 21). Naturvernlovens § 5 kan og benyttes til miljøbevaring ved å legge ut området til *landskapsvern*, men da må det inngå i et verneverdig naturområde, og det må være et samarbeide med naturvernmyndighetene. Plan- og bygningslovens § 25.6 kan og brukes til å *regulere til spesialområde med bevaring som formål*. Det siste er da en mildere form for vern.

Eier har plikt til å holde en fredet bygning vedlike. Dersom den forfaller, kan eieren pålegges å sette den i stand for egen regning. Hovedprinsippet for vedlikehold av fredete bygninger er å bevare de opprinnelige eller gamle bygningsdelene og -detaljene så langt som mulig. Det gjelder kledning, dører, vinduer, listverk, overflatebehandling m.m. Vedlikeholdet skal så langt som mulig skje på samme måte som da huset ble bygd og med opprinnelige teknikker, utførelse og materialbruk. På den måten bevares bygningen så ekte som det lar seg gjøre, og mest mulig av det opprinnelige blir bevart. Reparasjoner som medfører utskifting av materialer, og oppussing som innebærer endring av bygningens eksteriør, interiør eller overflatebehandling, regnes som å gå ut over vanlig vedlikehold, skal meldes til fylkeskommunen til godkjenning. Planene bør utarbeides i god tid før arbeidene skal settes i gang. Det kan være nyttig å ta kontakt med fylkeskommunen før planleggingen begynner. Om-, påbygginger og fasadeendringer vil også være meldepliktige etter plan- og bygningsloven, og en må søke kommunen om byggetillatelse. Oppstår det uforutsette problemer under byggearbeidet slik at de godkjente planene må endres, skal fylkeskommunen varsles. Det er viktig at også håndverkerne som utfører arbeidet blir gjort oppmerksom på kulturminnelovens bestemmelser og de retningslinjene fylkeskommunen har gitt for arbeidet. For en del år siden fikk de som overtrådte loven minimale bøter, om noen, men i de siste årene er straffen for overtredelse betydelig skjerpet, fordi det blir sett på som miljøforbrytelse og på linje med å gjøre vold på vår nedarvede fellesformue.

KIRKER

Kirkene hører til de mest brukte kulturminnene, samtidig som de fleste av oss har et forhold til kirkebygningen fordi den er knyttet til viktige hendelser i livet vårt. Middelalderkirkene er dessuten våre eldste bygninger, og derfor svært viktige kilder til denne perioden som det ellers er bevart få minner fra. Materialbruk og inventar fra alle historiske perioder er og viktige kulturhistoriske kilder til byggeskikk, liturgi og kunsthistorie, for å nevne noen.

Rørstad kirke i Sørfold i Nordland er fra 1700-tallet. Rørstad var hovedkirkestedet i Folda, men er nå fraflyttet. Med moderne samferdsel ble stedet en veilos avkrok. Foto Turid Følling Eilertsen 1986.

Middelalderkirkene og kirker oppført før 1650 er fredet på samme måte som andre kulturminner. De øvrige kirkene er beskyttet mot riving, forandring o.a. gjennom kirkeloven. Ifølge den må kirkelig fellestråd i prestegjeldet søke biskopen om alle store forandringer av kirker, også om oppussing og om å få tillatelse til å bygge hus nærmere enn 60 m fra kirka i spredtbygd strøk. For kirker som er eldre enn 1850 og som står på Riksantikvarens liste, vil biskopen søke Riksantikvaren om tillatelse til endringen. Klage på vedtak kan sendes Kirke-, utdannings- og forsk-

ningsdepartementet (KUF) av kirkelig fellestråd eller andre med rettslig klageinteresse. Biskopens vedtak kan klages til departementet av Riksantikvaren. Det er utarbeidet regler for hvordan en skal gå frem ved tiltak ut over rent vedlikehold. 60-metersonen var opprinnelig ment som en beskyttelse mot brann, men har i tidens løp hindret mange kirker fra å bli innestengt i ny bebyggelse.

De samme reglene gjelder for graver, porter og gjerder ved kirker som er eldre enn 90 -100 år. Tillatelse må også innhentes for oppføring av bårhus ved kirker som har antikvarisk verdi. Forvaltningen av kirker og omgivelsene deres skal samordnes med Plan- og bygningsloven og Kulturminneloven.

Våre dagers krav til komfort har skapt problemer for bevaringen av de gamle kirkene, fordi vi fordrer bygging av sanitæranlegg, utskifting av benker og tilrettelegging for rullestolbrukere. Størst skade gjør likevel kravet om jevn oppvarming. Det fører ofte til klimaskader på det gamle, uerstattelige interiøret. Lav temperatur sammen med jevn og riktig fuktighet er helt avgjørende for å bevare dette. Et annet problem er endringen i bosettingsmønsteret der kirker som tidligere var sentralt plassert i en kommune nå kan være blitt stående igjen i et fraflyttingsområde. Skal den rives, flyttes eller omdisponeres når det ikke lenger er bruk for den? Alt dette har vært gjort tidligere, det er det tradisjon for, når behovet har vært der. Likevel skal vi tenke nøye gjennom saken før vi foretar oss noe. Overilte handlinger kan vi komme til å angre dypt. Det viser fortiden. Vi kan bare tenke på rivingen av alle stavkirkene på slutten av 1800-tallet. Enda verre er det når enkelte populister nå foreslår at vi kan endre bruken til gudshus for andre religioner. Det er det ingen tradisjoner for, uten når en seierherre har demonstrert den totale ydmykelsen overfor en slagen fiende. Se mer under del I.

KIRKEGÅRDER

Kirkegårder fra før reformasjonen er naturligvis også automatisk fredet. Det samme er gamle gravminner. Yngre minner kan fredes etter eget vedtak, som andre nyere kulturminner. Kirkegårdene våre utgjør egne landskap, utformet som parkanlegg. Ofte er de stedets vakreste park med mange verdifulle kulturminner, som gravstøtter, murer og portaler. Og de er områder som befolkningen er dypt engasjert og interessert i.

Gravminner som er eldre enn 50 år, men yngre enn fra 1537, skal ikke flyttes uten at fylkeskommunen har hatt anledning til å uttale seg. Gravferdsloven gir kirkelig fellesråd i kommunen ansvaret for driften av kirkegården, og § 27 gir det myndighet til å vedta bevaring av kirkegården, deler av den eller enkeltgraver. Gjennom § 25 i plan- og bygningsloven kan kommunen regulere kirkegården til spesialområde med formål bevaring. Høy alder, sjeldenhet, kunstnerisk verdi, lokalt særpreg og interessant personalhistorie er kriteriene for bevaringsverdien. Til bevaringen må det også vedtas en vedlikeholdsplan for det som vi ønsker å ta vare på. Den må omfatte gjerder, murer, porter og andre viktige elementer. Se mer i del I.

NYERE TIDS KULTURMINNER

Kulturminner yngre enn 1536, 1649 for bygninger, kaller vi nyere tids kulturminner. Til sammen er omkring 4000 enkeltbygninger offisielt fredet her i landet. Noen av dem er deler av større anlegg der alle bygningene i anlegget er fredet. Omkring halvparten er bolighus. De fleste står på landsbygda, men mange er også byhus. Flesteparten er privateid, mens en del er i kommunalt eie. Mange av dem er praktbygninger, og fortsatt finner vi nok flertallet i de indre Østlandsdalene. Dette avspeiler fredningspolitikken på 1920-tallet, da den første loven om bygningsfredning ble vedtatt. I løpet av de siste årene har en forsøkt å rette på dette ved å foreta fredning av bygninger fra ulike miljøer og områder. Flere av de fredete bygningene er prestegårdsanlegg. De gamle prestegårdene fungerte som kulturelle sentra, samtidig som de var forbilder for den lokale byggeskikken.

Hele Bergstaden Røros, bygd opp etter koppermalmsfunnet på 1600-tallet, står på UNESCOs verdensarvliste (World Heritage List). Til og med slagghaugene i utkanten av byen er fredet. Foto Jan A. Holtet.

De siste fredningene til tross, er fortsatt bare ca. 0,1 % av den totale bygningsmassen i landet formelt fredet. Og slik vil det alltid måtte være. Det betyr at hovedmassen av våre bevaringsverdige bygninger må vi ta vare på uten hjelp av fredning. Regulering til spesialområde med formål bevaring kan være en vei å gå. Aller best er det likevel at folk flest blir seg bevisst hvilke verdier de forvalter, både økonomisk og miljømessig. Vanlig, jevnt vedlikehold av hus som er i bruk, er den beste vernemåten som finnes.

En mengde bygninger i statens eie er ikke formelt fredet. Det gjelder alt fra slott og stortingsbygning til sykehus, fengsler og mye mer. Administrative rutiner skal likevel sikre dem en forsvarlig forvaltning. De som forvalter flest er Direktoratet for Statens skoger og Statens bygge- og eiendomsdirektorat. Hovedprinsippet er at alle statsetatene selv skal ivareta kulturminneverdiene i eiendomsmassen. Det forutsetter en fagkompetanse som ikke alle har. Faginstansene plikter derfor å henvende seg til kulturminnemyndighetene i spørsmål om endring eller rivning av de verneverdige bygningene. Vi sier gjerne at bygningene er administrativt fre-

det, og de krever lik behandling med de vedtaksfredete. Fra 1987 kom prinsippet inn i regelverket om at alle bygninger eldre enn 50 år som staten ønsker å kvitte seg med, må forelegges Riksantikvaren til vurdering først. Forsvaret og Riksantikvaren har sammen utarbeidet Landsverneplan for Forsvaret der Forsvarets bygninger er rangert etter verneverdi, med forslag til videre forvaltning eller avhending. Flere av dem er fredet. Til sammen dokumenterer de fredete bygningane forsvarets utvikling fra 1700-tallet frem til våre dager. En verneplan for NSB's bygninger er og vedtatt. Den omfatter 120 bygninger fordelt på 47 jernbanestasjoner hvor 26 av bygningene er fredet. Ønsket er at flere etater følger etter med tilsvarende planer. En del av statens verneverdige bygninger og anlegg er registrert og lagt inn på data hos Riksantikvaren.

Kommunene plikter å sende søknad om riving eller vesentlig endring av ikke fredete bygninger og anlegg oppført før 1850 til rette myndighet senest fire uker før søknaden avgjøres. Slike vedtak skal sendes umiddelbart dersom denne myndigheten tidligere har uttalt seg mot tiltaket. Offentlige organer som er berørt av tiltak som omfattes av kulturminneloven eller annen lov, plikter å sende melding til rette myndighet umiddelbart.

Kapittel 2

HISTORIKK

I 1851 kom det en lov som bestemte at det skulle være sitteplass til minimum tre tideler av sognets befolkning i kirka. Bakgrunnen var at folketallet i landet økte sterkt ut over hele 1800-tallet, og at flere kirker rett og slett ble for små. Loven førte både til en enorm kirkebygging og kirkeriving. I flere sogn ble det bygd nye store kirker, og de gamle små ble revet. I Norge var det omkring 1800 ca. 90 stavkirker. Av disse ble 27 revet før 1850 og 32 før 1900. De gamle steinkirkene led naturligvis samme skjebne. Heldigvis ble flere kirker reddet, bl.a. takket være Fortidsminneforeningen. Noen få steder står ennå mirakuløst både den gamle og den nye kirka ved siden av hverandre.

Samme året kom en annen lov, og denne kom i motsetning til den om sitteplasser i kirka til å bety mye for kulturvernet. Det var Lov om Veiveisenet. I den ble det forbudt å skade kulturminner under anlegg av vei. Forbudet gjelder fortsatt, og er nå gått inn i kulturminneloven.

1905 fikk vi den første lov om fredning og bevaring av fortidslevninger.

1912 ble riksantikvarembetet opprettet.

1920 fikk vi lov om bygningsfredning. Mange av våre fredete bygninger ble fredet i årene like etter at loven var innført.

1921 kom Lov om rett til å setja forbod mot bygging eller verksemd sum minnesmerke m.m.

1951 kom ny lov om fornminner.

1978 kom nåværende kulturminnelov.

Etter I.C. Dahl og malerne, overtok arkeologene Fortidsminneforeningen med antikvar Nicolaysen i spissen. På slutten av 1800-tallet var disse opptatt av oldtiden, vikingtiden og middelalderen, som de betraktet som Norges storhetstid. Det var den norske nasjonalfølelsen som skulle vekkes. Arkeologene sørget for at middelalderbyggverk ble fredet. Senere overtok arkitektene og kunsthistorikerne fortidsvernet, og estetiske hensyn kom til å dominere i lengre tid. Deres sterke interesse for 16- og 1700-tallsbygninger førte til at det meste av det som i dag er fredet, er fra denne perioden. De kom også til å prege bygningsvernet med sitt sterke krav om autentisitet. Det førte til at mange bygninger ble restaurert og såkalt tilbakeført til sitt opprinnelige utseende. Alle elementene som var

kommet til i ettertid, ble skrelet vekk, og bygningen har fått slettet stadiene i historien sin.

Etter den andre verdenskrigen skulle landet bygges opp på nytt. Denne gangen var lederne fra folket, ikke fra overklassen. En ny arbeidsdag begynte, der likhetsprinsippet var rådende på alle plan. Tendensen var sosial boligbygging og ønsket om å fjerne det som kunne minne om tidligere tiders fattigdom.

I 1967 fikk vi lov om boligsanering. Den kom ikke til å stå ved makt så lenge, men lenge nok til å sørge for at hele områder i byene med eldre stedstypisk bebyggelse ble sanert. I stedet ble det reist såkalt sunne, moderne boliger, dvs. boligblokker, firkantete og sterile å se til med mye plen og luft rundt, men med lite menneskelig miljø. I 1976 ble saneringsloven forandret til lov om fornyelse av tettbygd strøk

Fornminneloven av 1951 ga anledning til å frede hus eldre enn 100 år. Yngre kunne ikke fredes. Dette ble forandret i 1963, da aldersgrensen ble opphevet. Den nåværende kulturminneloven har etter hvert fått flere endringer.

1970-tallet var preget av økonomisk vekst. Som en fortsettelse av politikken som hadde vært ført siden krigen, ble det utvidete kulturbegrepet lansert. De fylkene som ennå ikke hadde fylkeskonservator til å ta seg av kulturminnevernet, fikk slik stilling. Til å begynne med var det statlige stillinger med en viss myndighet. Etter at fylkeskommunen ble opprettet, ble fylkeskonservatoren fylkeskommunal saksbehandler og overført til fylkeskulturavdelingen. Som saksbehandler mistet vedkommende sin myndighet og fikk bare rådgivende funksjon.

I 1989 ble Riksantikvaren fagdirektorat i Miljøverndepartementet, og en del av statens myndighet ble delegert til fylkeskommunen i 1990. Denne fikk utvidet fagstaben med nye stillinger. Delegasjonen gjaldt:

- Uttalemyndighet og innsigelsesrett i kommunens arealplanlegging.
- De arkeologiske museenes myndighet i planbehandlingen ble overført til fylkeskommunen og minst en av de nye stillingene var arkeolog.
- Midlertidig fredning.

Statens kulturminneråd ble opprettet ved kulturminneloven av 1978. Rådet skal ha hele kulturminnefeltet som arbeidsområde. Det skal arbeide for fremme av kulturminnevernet, og det skal være et rådgivende organ for departementet både i saker etter kulturminneloven og i andre saker hvor interessefeltet er berørt. Rådet skal ha formann og seks andre medlemmer med personlig varamenn, alle oppnevnt av kongen for 4 år av gangen. Det skal være sammensatt av personer med erfaring både fra det politiske liv og fra administrasjon, og minst fire av medlemmene skal ha faglig kompetanse innen kulturminnevernet

Kapittel 3

BEBYGGELSE

Det er bare omkring 100 år siden de fleste nordmenn bodde på landsbygda og på en gård. Mange av de norske gårdene er svært gamle. Folk levde mer og mindre direkte av naturen, selv om hovedyrket kunne variere mye etter hvor i landet de bodde. De kunne være bønder, fiskere, skogsarbeidere, håndverkere m.m. Fra naturens siden er Norge utstyrt med lite dyrkingsjord, men med en svært lang kyst med et fiskerikt hav utenfor og mye skog og fjellområder med nesten ubegrenset tilgang på sommerbeite. Skog, fjell, sjø og vann ga også grunnlaget for utstrakt jakt og fangst. Fisk og tømmer, eller trevirke av forskjellig slag, og til dels mineraler, har i flere hundre år vært våre største eksportartikler før oljen overtok, og fortsatt er eksporten av fisk omtrent like stor som oljeeksporten.

Industristedet Rjukan ble bygd opp fra ca. 1900. På torget står grunnleggeren av Norsk Hydro, Sam Eyde, på sin sokkel og ser mot rådhuset. Det er bygd for å imponere, men gir likevel et rolig og avbalansert inntrykk. Legg merke til det fine inngangspartiet. Foto Turid Følling Eulertsen 1986.

Den franske forfatteren Victor Hugo har sagt at *det er to ting ved en bygning: bruken og skjønnheten. Bruken tilhører eieren, skjønnheten hele verden.* Med det mente han at mens eieren bestemmer bruken, er det vi andre som skal se bygningen, og derfor bør den være vakker. Felles for den gamle bebyggelsen er da også at den er tilpasset terreng og klima og landskapet som den står i, og er harmonisk i formen. De dårlige løsningene er silt ut gjennom generasjoners utprøving, mens de gode erfaringene er blitt stående. De representerer derfor en sum av lang erfaring med gode løsninger, både teknisk og estetisk, og burde være læremestre for dagens byggeskikk. I stedet preges moderne bygninger av at hovedvekten er lagt på funksjon og teknikk, og at ingen tradisjon er tatt hensyn til. Ferdighusindustrien med prefabrikerte deler som ikke tar hensyn til regionale forskjeller i verken stil, klima eller landskapstype, har medvirket sterkt til å forflute og ensrette byggeskikken. Tendensen har pågått siden 1950-tallet da ferdighusbyggingen som industri startet. Professor Tore Brantenberg har sagt det slik: *God byggeskikk er en syntese av fortidens erfaringer, nåtidens muligheter og fremtidens forventninger.* Det har utbyggerne ikke alltid husket på. Men i de senere årene har eldre bygningsformer heldigvis igjen blitt forbilde innen byggeindustrien, men ikke teknikkene og byggemetodene, og dessverre ofte ikke den lokale tilpasningen.

Likevel kan vi fortsatt beundre de gamle tjærebrune tømmerbygningene i innlandet hvor klimaet er tørt, og de vakre bordkledde bygningene langs kysten. De siste har fått et beskyttende lag utenpå det verdifulle tømmeret. I det fuktige vestlandsklimaet ligger bordene i panelet utenpå hverandre omtrent som båtboard, og hvert enkelt kan lett skiftes ut når det trengs. Der er regn nesten alltid kombinert med vind slik at regnet driver langs veggen, og det er viktig med liggende panel som vannet kan blåse langs uten å bli presset inn bak. I mindre værharde strøk som Østlandet, Sørlandet og Trøndelag skal panelet være stående. Der kommer regnet vanligvis rett ned, og det er viktig at det kan renne nedover og av veggen. Panelretningen burde være enda viktigere nå som bygningsmaterialene ikke er av den høye kvaliteten som tidligere var vanlig.

Eldre hus har ofte imponerende portaler med flotte trapper. Vi er aldri i tvil om hvor inngangen er. Bygningene ønsker besøk. Når inngangen er riktig pompøs, er det meningen at vi skal føle oss små når vi går inn, eller betydningsfulle som får lov til å komme. Vindusplasseringen er rolig og avbalansert. Dersom en kan lese noe ut av arkitektur om mentalitet og

folkelynn, må inntrykket bli at etterkrigsgenerasjonene preges av psykisk ubalanse, når en ser på den rotete plasseringen av vinduer, dører, hjørner og utspring på nyere bygninger.

Tidligere ble husene malt for å beskytte det dyre treverket. Det har vist seg at ingen ting konserverer slik som en god oljemaling som er riktig påført. Fargen var til å begynne med mest oker og rødt. Ut over 1800-tallet kom den dyrere hvitmalingen på mote. Men fortsatt kunne det være bare fasaden som ble malt hvit, mens veggene på baksiden og mot tunet var holdt i en billigere farge.

TUNFORMER

Når de i eldre tid skulle bygge en gård, fant de seg først og fremst dyrbar jord og bygde opp husene i tilknytning til den. De gamle tunene lå gjerne i solvendte bakker der jorda var selvdrenerende, og tunet lå på tørr grunn. For oss virker det utrolig tungvint å skulle dra avlingene opp til gården, og bestandig å måtte kravle seg oppover i terrenget. I virkeligheten var det praktisk. Grøfting av vassyk jord er et sent fenomen. Nede i dalbunnen er det kaldere. Der fryser avlingen mye tidligere, og korn dyrket de overalt, helt nord i Finnmark og høyt til fjells. De begynte med å dyrke øverst i bakken, og når tunet lå ovenfor, fikk åkeren nyte godt av det næringsrike siget fra gjødseldungen utenfor fjøset. Egen gjødselkjeller under fjøset er et sent fenomen. Bygdeveien krocket seg frem fra tun til tun, og gikk ikke nede i dalbunnen slik veiene nå gjør. Husmannsplassene derimot, som er yngre enn gården, finner vi på den dårligste jorda øverst i åsen, på nordsiden av elva eller nede i dalbunnen hvor det er frostlendt.

Tidligere planerte de ikke tunet, men innrettet seg etter terrenget. Likevel forsøkte de å bygge opp tunet etter et visst prinsipp som kunne variere fra distrikt til distrikt. Langs kysten på Sørlandet, Vestlandet og i Nord-Norge ble gårdene delt opp mellom arvingene i langt sterkere grad enn det som har vært vanlig på bredbygdene i innlandet. De kunne tillate seg det fordi de hadde havet som inntektskilde ved siden av. Det førte til utviklingen av klyngetun med mange bruk på hver gård, der husene sto sammen i en klynge som en landsby. Ennå finnes enkelte slike klyngetun igjen, især på Vestlandet, som for eksempel Havråtunet på Osterøya. Det vanligste var likevel at jorda i forrige århundre ble skiftet ut slik at hver bruker fikk sine jorder samlet, og så ble husene flyttet til jordveien.

Langs kysten av Nordland og Sør-Troms har utskiftingene gitt seg utslag i at den eldste bebyggelsen ligger på rekke langs landeveien på hver sin smale jordteig, med våningshusene forrest og fjøs og andre uthus bak. Nede ved havna kan det fortsatt være fellesgrunn hvor naustene står i klynge. Det gir et karakteristisk kulturlandskap med bebyggelsen på de lave strandflatene under mektige fjell. I Finnmark er det vanlig med mange mindre hus på gården, og tunet domineres av flere små stabbur enten på rekke eller i klynge.

Enkelte steder som Setesdal, Vest-Telemark og Voss har vært dominert av rekketun. På rekketunene står husene etter hverandre i en eller to rekker. I Telemark er det vanligste at innhusene, stue, loft og bur står ved siden av hverandre på en rekke, mens uthusene, låve, fjøs o.a. står på en annen rekke. Men mange steder står loftet rett foran stua. Eldhus og badstue ligger mer fritt. Fra Gudbrandsdalen kjenner vi totunsystemet, dvs. at innhusene ligger rundt ett tun, kalt tungarden eller inntunet, mens husdyrene har det andre tunet, nautgarden. Tunene er skilt fra hverandre med et gjerde eller et av husene, oftest stallen, for hesten var som en mellomting mellom dyr og menneske. Den hadde mye av samme funksjon og status som bilen i våre dager. Det som for det meste preger kulturlandskapet i de indre Østlandsdalene, er den åpne bebyggelsen med dyrket mark mellom skogklede åser og fjell. Dalbunnen domineres av elva eller innsjøen.

I våre dager er nok firkanttunet det mest vanlige. I Trøndelag finner vi det i en tett utgave med store bygninger på minst tre av sidene. På Østlandet er de mer åpne. Muligens er dette siste en forholdsvis ny foreteelse, mens rekketun, eller en form for tettere firkanttun tidligere har vært vanlig også her.

BYGNINGENE

Å lære seg til å se på bygninger og lese deres historie, kan gi mye kunnskap. La oss derfor ta for oss en del av den allmenne bygningshistorien.

Det vanligste byggematerialet i Norge har vært, og er fortsatt tre. Vi har hatt flere byggeteknikker for trehus. Arkeologene omtaler jernalderhuset som et langhus, fordi det må ha vært et forholdsvis langt hus. Det hadde gjerne flere ildsteder og var bygd i en stolpekonstruksjon, dvs. at den

bærende konstruksjonen var opprettstående stolper i to rekker. Dette vet vi fordi stolpehullene og stolpefundamentene er gravd ut. Men hva veggene var laget av, eller hva slags takkonstruksjon de hadde, blir bare gjetninger, og trolig varierte bygningsmaterialene etter den naturlige tilgangen i området.

Senest i middelalderen begynte de å bygge *stua*, våningshuset på gården, av laftet tømmer. Det eldste bevarte våningshuset i landet er datert til 1200-tallet, men beskrivelser i forskjellige historiske kilder tyder på at lafteteknikken var kjent mye tidligere. Lafting vil si at tømmerstokkene stables oppå hverandre og føyes sammen i hushjørnene ved at en hogger ut et stykke i henholdsvis over og undersiden av de to stokkene som bindes sammen. Hjørnet kalles laftet eller nova. Det har vært utformet på forskjellige måter opp gjennom tiden. Ved å studere laftet kan en datere bygningen, i hvert fall til en viss periode. For at huset skulle bli tett, ble det lagt mose eller annet mellom stokkene.

I store deler av landet har de gamle stueene gjerne hatt tre rom: stue, kammers (også kalt kove eller kleve) og gang. Ofte var det svalgang på forsiden foran inngangsdøra. For å få plass til en stor huslyd forsøkte de seg med flere løsninger med en slags annetasje. Men en ordentlig annenetasje lot seg ikke bygge før peisen med lukket røykrør ble vanlig ildsted. Det skjedde mange steder først ut over 1700-tallet, selv om den var kjent i landet i hvert fall fra senmiddelalderen av. Da beskrives den i enkelte stormannshus i byene, som erkebispegården i Trondheim.

Den eldste formen for ildsted var den åpne åren, et oppmurt ildsted på gulvet med røykåpning, ljore, i taket over. Ljoren var lenge eneste lysåpning i stua. Årestuene holdt seg som eldhus eller sommerstuer også etter at de var gått av bruk som vanlige våningshus. En del står fortsatt. De kjennes igjen ved at de øverste stokkene er mørke av sot. For å skaffe mer plass i huset bygde de hems over kammerspartiet, eller laget en vanlig annenetasje over med trapp og inngang fra kortveggen, *ramlofstua*, kjent fra Gudbrandsdalen. I Østerdalen hadde de en tilsvarende annenetasje over inngangspartiet, som her var midt på bygningen, *bergfrøstua*.

På Vestlandet og deler av Nord-Norge har de brukt røykovn. Det er en ovn murt opp av stein med grue foran, men uten røykløp. Røyken trakk ut gjennom ljoren som fra åren. Røykovnen ble plassert i et hjørne av

rommet slik som peisen. Det ble så fyrt opp i den et par ganger om dagen. Når steinen var blitt varm, holdt ovnen lenge på varmen, og røykovnstuene var vesentlig varmere enn årestuene. Trolig ble den vanlig i de trebare kyststrøkene fordi den varmet svært godt med lite brensel.

Med peisen gjorde også vinduene sin entre, og likedan tregolvvet. Tidligere var det vanlige hardstampet jordgolv som var hellelagt. Kaldt, men lettvent for husmora å gjøre rent. Til å begynne med la de tregolvvene rett på stokkene, golvlunnene, uten kjeller under. Dobbelt golv med fylling mellom som nå er vanlig, er et ungt fenomen. For å hindre trekk la de opp moldbenk rundt huset ved å fylle de veggfaste langbenkene med jord. Om vinteren benyttet de snøen som isolasjon og la opp tilsvarende snøbenker langs ytterveggene.

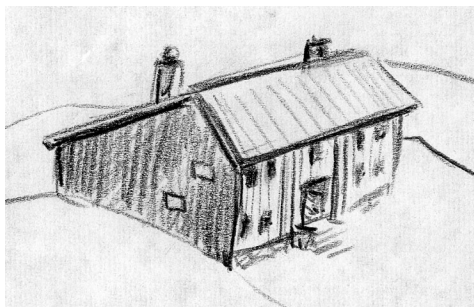
På 1500-tallet ble den vandrevne saga vanlig, og med den ble det lettere å skaffe bord og planker. Snekkerne kunne lage flere og lettere møbler. Da ble det også vanlig å male innvendig, og møbler, vegger, dører og veggfaste skap ble dekorert etter at de slapp de sotete veggene fra åren. Mesteparten av våre fint dekorerte bondeinteriører er nettopp fra 17- og 1800-tallet.

Den vanligste stuetyper på Østlandet hadde inngang rett til stua på langsiden, med et bislag foran, og ett eller to kammers på kortsiden innenfor stua. Vi kaller det *den akershusiske stuetyper*. Teologen og folkelivsforskeren Eilert Sundt har satt navnet på den. Han var den første som beskrev den som type. De små rødmalte stuene i halvannen etasje føyer seg godt inn i det småkuperte skoglandskapet i Akershus og rundt Oslo-fjorden. Inni mellom lyser de mer prangende bygningene på storgardene opp. Mange steder kan vi se treromsstua påbygd et rom eller ei stue på andre siden av gangen. Da kaller vi den en *midtammerbygning*. Dersom treromstypen er påbygd, eller de opprinnelige rommene er delt inn i mindre, og alle har direkte inngang fra svalgangen, slik at værelsene ligger på en rekke, kaller vi det et *cellehus*.

Setesdalshuset består gjerne av to bygninger, nyestog og gamlestog, som er bundet sammen med en gang. Gamlestog er den gamle årestua i en etasje. Nyestog har peis og annenetasje. Fra omkring 1600-tallet av ble de to bygd sammen. Senere er årestua bygd på i høyden slik at de har fått samme takhøyde. Så er loftet bygd inntil gamlestog slik at alle tre byg-

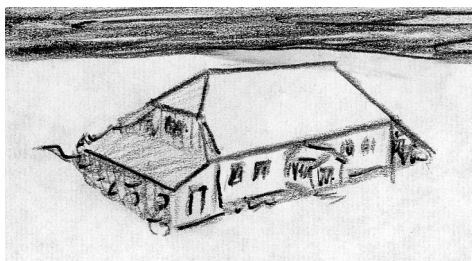

ningene har felles tak. I 15- og 1600-tallshusene er det brukt uvanlig storvokst tømmer. Det var mulig fordi befolkningstallet i landet da hadde vært svært lavt siden 1300-tallet, og mye av skogen hadde fått stå i fred og vokse seg stor i 2-300 år.

Mandalsbus. Tegning Liv Hessner.

På Sørlandet finner vi det Eilert Sundt kalte *den mandalske stuetypen*. Den er opprinnelig to stuer som er bygd sammen med et eldhus på baksiden. Den har en fin symmetrisk front, ofte med en høy trapp opp til en staselig dobbeltdør. Fra omkring forrige hundreårsskiftet har det vært mote og status å male stua hvit. Dette har ført til den karakteristiske hvite sørlandsbebyggelsen. Før den tid var det den billigere okergule eller røde fargen som var vanlig. Bebyggelsen på Agder ligger gjerne lunt mellom knausene.

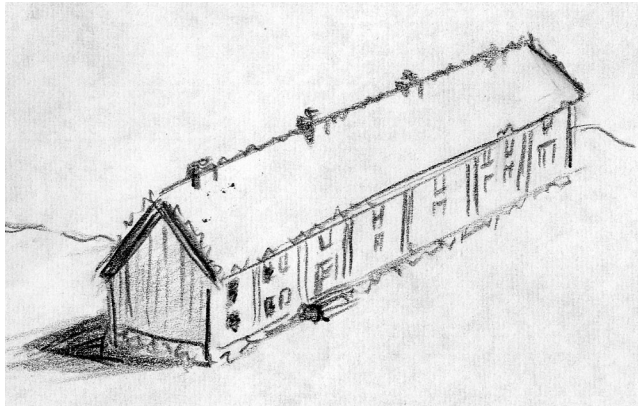

Jærhus. Tegning Liv Hessner.

Jærhuset er ei stue bygd sammen med ei bu, et forrådshus, og er steinkledt på kortsiden som beskyttelse mot været. Huset er lavt og føyer seg godt inn i det åpne Jærlandskapet. Vi synes stuene er som grodd opp mellom steingjerdene som vi tenker på som det aller mest typiske for det gamle

Jæren. Gjerdene ble likevel ikke vanlig før for vel hundre år siden da det nye jordbruket gjorde seg gjeldende. Nå er de i ferd med å forsvinne.

På *Vestlandet* sto stuene ofte på høye murer i det sterkt skrånende terrenget. Kammersdelen var for det meste i reisverk, mens selve oppholdsrommet, stua var av tømmer. Dette var tømmerbesparende i et skogløst område.

Trønderhus. Tegning Liv Hessner.

De lange *trønderstuene*, kalt stuelån eller bare lån, er blitt til ved at en eller flere treromstuer er bygd sammen i lengderetningen etter som de trengte mer plass, f.eks. til en kårstue. Selve hovedrommet, stua, er påbygd et langkammers. Både det og stua går på tvers gjennom bygningen og har vinduer mot begge sidene. Det gir lyse fine rom, lysere enn det som ellers er vanlig i gamle bygninger. På de større gårdene der disse flotte bygningene er lagt på en bakketopp, kan det tette firkanttunet gi et borgaktig preg.

Nordlandsstuene har samme fasong som trønderlånene, men er oftest mindre og mer beskjedne. Der er ofte en skjå bygd til treromstua som ekstra isolasjon mot værsiden. Det var gjerne mot sørvest, som heller ikke hadde vinduer, fordi det var håpløst å få dem tette i det værharde klimaet.

Fra slutten av forrige århundre kom det inn en annen planløsning som dominerte norsk husbygging i lange tider, nemlig *korsplanbuset* som skulle

gi bedre varmeøkonomisering til alle rom. Den nye tid med større krav til funksjon og komfort gjorde seg gjeldende. Huset er delt inn i fire kvadratiske rom med pipa midt i huset. Utvendig har det oftest en mengde utskjæringer som dekorative elementer rundt dører og vinduer, og især over verandaen. Det er dette vi kaller *sveitserhus*, eller *snekkergjede*, som svenskene sier. Bygningstypen har stor utbredelse som våningshus på gårdene og som villaer i de mindre byene og tettstedene fra denne perioden. Mange eldre hus er også blitt «modernisert» utvendig med dekorative elementer fra sveitserstilen.

Den eldre bebyggelsen i Finnmark og nordre del av Troms domineres nå av mindre *gjenreisningshus* med korsplanform. Det vanligste i dette området før krigen var trolig et lite toroms hus som på mange måter minner om gjenreisningshuset. *Varangerhuset* er et større sammenbygd hus som rommer flere funksjoner, som bolighus, eldhus, skjå, fjøs og stall. Sammenbygningen kunne være i lengden eller bredden eller i vinkel. De eldste bevarte husene er tydelig senempire, men mange er gjort om til sveitserstil.

UTHUS

De gamle gårdene hadde ett hus for hver funksjon, slik at et vanlig gårdsbruk besto av en mengde hus. Kjøkkenet er en forholdsvis ny innretning. Den daglige matlagingen foregikk ved ildstedet i stua, mens større matlaging som flatbrødbaking, brygging og tilberedning av slakt ble utført i *eldhuset*. Der ble det åpne ildstedet beholdt lenge etter at det var gått ut av bruk inne i stua. I enkelte bygder er årestua bevart i eldhuset. Eldhusbygningen kunne iblant være et eldre våningshus på gården, noen steder også brukt som sommerstue. Ofte var eldhuset kombinert med et rom for oppbevaring av melk og melkeprodukter, ei melkebu. Klesvask og andre store arbeider ble også foretatt i eldhuset. Derfor er det iblant plassert ved bekken. Det kunne til og med være bygd over bekken slik at det hadde ”innlagt” vann.

En gammel hustype er *stabburet*. Det er et forrådshus først og fremst til oppbevaring av mat. For å holde det kaldt inne har det så godt som aldri vinduer. Det står på stabber eller stolper av stein eller tre for at ikke smågnagere skal komme inn. Det består oftest av ett rom med en åpen sval foran. Har det to etasjer, går trappa opp inne i buret. I annen etasje kunne de oppbevare finklær og andre tekstiler som ikkje var i daglig bruk.

Tradisjonelt Telemarksløft på Nistugo Østerli, nå Bø Museum. Foto Turid Følling Eilertsen 1986.

Opprinnelig må alle hus bare ha hatt en etasje. Men en eller annen gang i tidlig middelalder, tror vi, har de begynt å bygge hus i to etasjer uten ildsted. Det er *loftet*. Til å begynne med var det så sjeldent, samtidig med at det var et hus med stor prestisje, at gården fikk navn etter bygningen. Gårdsnavn som Lofthus og Loftsgarden er trolig fra den tiden. Loftet står nå mest igjen på gårder i de indre dalene på Østlandet, men kan ha hatt en langt større utbredelse. I sær i Telemark og Setesdal står det igjen flere fine eksemplarer. De er bygd i stort flott tømmer og utført med førsterangs bygningshåndverk. Fra svalgangen i første etasje går trappa opp til andre etasje der svalgangen går rundt hele bygningen og har fine utskjæringer og vinduer skåret ut som arkaderekker eller mauriske nøkkelhullsåpninger. Loftet var et representasjonshus. Gjester de ville gjøre stas på, skulle ligge i andre etasje hvor sengestedet var utstyrt med det beste de hadde. Gode skinnfeller og kullbekken gjorde forhåpentligvis sitt til at det ikke var en altfor kald prøvelse. Finere tekstiler ble også oppbevart der. Bruken av stabbur og loft er nå ofte parallell, og de to bygningstypene blandes sammen. Loftet kunne være plassert der det var best utsikt slik at de fikk ekstra god oversikt oppe fra loftsvalen. I folke-

visene våre er det et gjennomgangstema at Kongjen stend i loftsvålo ser seg ut so vide - - -. Etnologiprofessor Hilmar Stigum hevdet at i de fine loftene så en et pust av europeisk stormannskultur.

På gården var det gjerne ett hus for hvert husdyrslag, som kufjøs, sauefjøs, stall, grisehus osv. Noen hadde plass til et fórrum også. I det eldre jordbruket ble *låven* mest brukt til å oppbevare korn i. Den hadde et eget golv, treskegolvet, til korntreskingen. Høyet oppbevartes helst i *utløer*, og ble kjørt hjem på vinterføre. Det siste var mest praktisk, fordi veier og hjulvogn er unge fenomen. I et veiløst terreng er det sleden om er best egnet, og den er lettest å bruke på vinterføre.

De store *driftsbygningene* som fremdeles preger norsk landsbygd, og som rommer forskjellige funksjoner under samme tak, kom på slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet med innføringen av det nye jordbruket. De har fjøs som en del av førsteetasjen, i tømmer eller stein. Låven er hele andreetasjen, bygd i bindingsverk som er en byggeteknikk godt egnet til å bygge store hus i. Kjørebri opp til låven hører også med. Disse bygningene er nå avløst av andre typer fjøs og forrådsbygninger. Det siste er gjerne en form for silo.

Andre vanlige bygninger på gården i eldre tid var *smie* og *badstue*. Disse var oftest plassert et stykke unna selve tunet av hensyn til brannfaren. En tror at badstua ble brukt til bading i middelalderen, som navnet sier, men så må skikken ha gått av mote, og senere ble huset brukt til å tørke korn i. Felles for disse bygningene var at de var tømret og besto av bare ett rom med en åpen sval foran inngangen. Mange gårder har også hatt egen *bekkevern* ved en bekk med tilstrekkelig vannføring i flomtiden til å drive kvernkallen. Langs kysten har alle hatt *naust* til oppbevaring av båter med tilbehør, fiskeredskaper, tønner og lignende. De sto ved sjøkanten. Naus-tet kunne være skjeltret, i bindingsverk eller stavverk, og forekommer også laftet. Det vanligste var uansett et stort rom med åpen sval utenfor. I svala hang fiskegarn til tork, og tørrfisk til hjemmebruk.

BYGGETEKNIKKER

Laftet der hele tømmerstokkene er stablet oppå hverandre er alt omtalt ovenfor. *Stavverket* er mye brukt i uthus, særlig på Vestlandet. Det krever lite tremateriale og er derfor praktisk i skogfattige områder. Byggeteknikken går ut på at to staver reises parvis med en bindstokk, bete, over. Det

hele kalles en grind. Grinden avstives ved hjelp av skråbånd. Det benyttes så mange grinder etter hverandre som huset skal være stort. Over beten i husets lengderetning legges to stokker, stavlægger, som taksperrene festes til. Veggene kommer så utenfor stavrekkene som står inne i bygningen som søylerekker. Dette er en gammel byggeteknikk, og den er benyttet i stavkirkene og jernalderens langhus.

I Nord-Norge har *skjelterverket* vært utbredt i uthus. Det består av noen omganger med laftet tømmer øverst og nederst, med stående bord mellom. Plankene settes inn i furer i stokken over og under, og kan tas ut på tørre dager for å hjelpe for eksempel korntørkingen i et rått klima. Denne teknikken er også mer tømmerbesparende enn lafting.

Husmannsplasser og strandsitterplasser var gjerne bygd på samme vis som gårdene, men i mindre utgaver og med færre hus. De hadde ikke så mange husdyr og så mye fôr eller annet forråd som skulle ha husrom. På handelssteder og skystasjoner, som det har vært en mengde av, var det flere og større hus enn på de vanlige gårdene. Der var det mange mennesker som skulle huses, både av tjenerskap og reisende. De hadde også store brygger og varehus.

BY- OG TETTSTEDSBEBYGGELSE

I Norge er bybebyggelse et ungt fenomen i forhold til på kontinentet. Våre eldste byer var lenge svært små. Unntaket er Bergen som tidlig ble en stor handelsby, og som beholdt lederposisjonen til langt ut på 1800-tallet. Men med industrialiseringen vokste byer og tettsteder frem i sterkere grad enn tidligere. Sammen med emigrasjonen til Amerika tok dette av for den store befolkningsveksten i Norge i perioden. Oslo vokste fra ca. 30.000 innbyggere på begynnelsen av 1800-tallet til godt over 200.000 på omkring 50 år. Mye av sentrumsbebyggelsen i Oslo er fortsatt fra 1800-tallet, bygd i nygotisk og historisk stil. Det gjør at bygningsmiljøet i Oslo sentrum fortsatt er interessant i global sammenheng. Omlegging av næringsstrukturen i landet, sammen med vekst i servicenæringene og offentlig administrasjon, har i etterkrigstiden ført til ny økning av tettstedene, denne gangen på bekostning av landsbygda, som er blitt sterkt avfolket.

Tollboden i Bodø fra tidlig 1900-tallet er en av tre bygninger som sto igjen i sentrum etter bombingen i mai 1940. Den er nå fredet. Foto Turid Følling Eilertsen 1983.

Typisk for byene og tettstedene er at husene står tett, oftest langs gater. Beboerne er ikke sysselsatt i jordbruket, så driftsbygninger mangler, men det var vanlig med uthus, og mange var tidligere selvforsynt med de nødvendigste ferskvarene, og så sent som på 1800-tallet beitet borgernes krøtter på byløkkene. Den eldre tettstedsbebyggelsen er oftest dominert av sveitserhusene. På 1950-tallet overtok det såkalte husbankhuset, eller gjenreisningshuset som det kalles i Nord-Norge, og senere dominerer ferdighusene.

Byenes sentrum domineres av *murhus*. Etter mange store bybranner i en tett trehusbebyggelse ble det innført murtvang innenfor bygrensene. I vårt land kom dette for fullt med den sterke byutviklingen på 1800-tallet. I Oslo ble det bygd mange murkaserner for å huse den økende arbeiderbefolkningen, dikteren Rudolf Nilsens *gråbeingårder*. Disse hadde et enkle eksteriør i forhold til de øvrige fint dekorerte fasadene i nyklassisistisk og jugendstil som preget bydelene for de mer velsituerte. Karakteristisk er også at bebyggelsen er samlet i kvartaler rundt åpne gårdsrom. Før krigen ble hagebyene populære. De består av lave murhus der beboerne har en liten hage hver. Etter krigen fikk vi drabantbyene med store bo-

ligblokker plassert fritt på vide grøntarealer. Filosofien var lys og luft rundt blokkene. Og noen byer fikk kolonihager for de trangbodde arbeiderfamiliene hvor de fikk en smak av livet på landet.

Med funksjonalismen kom ideen om at huset skulle planlegges innenfra og utover. Det funksjonelle indre ble viktigst. Kravet var at alt skulle være enkelt og funksjonelt, også utvendig, og det som ikke hadde noen bruksfunksjon ble ansett for unødvendig, og derfor bannlyst. Funksjonalismen fra 1960-tallet forenklet alle formene så sterkt at den er blitt omtalt som vulgærfunksjonalisme. Fasadene og uterommet ble nærmest neglisjert. Det var ikke moderne å ta hensyn til estetikk og at hus skal sees utenfra og er hele samfunnets felleseie.

Mye av våre dagers såkalte tilpasningsarkitektur har ikke vist seg så vellykket. Årsaken er trolig at det nye ikke har fulgt hovedspillereglene til arkitekturen den skulle tilpasse seg. Når en bygger nytt i en innlandsdal med mange gamle tømmerbygninger, kan ikke resultatet bli godt ved bare å benytte seg av løsrevne nasjonalromantiske elementer. Det hjelper ikke med torvtak, svalganger og tjærebredde vegger dersom bygningen ellers har et moderne formspråk med usymmetrisk vindusplassering og både stående og liggende panel. Slike bygninger er langt mer iøynefallende enn de hvitmalte våningshusene i sveitserstil. De siste føyer seg lett inn i miljøet og landskapet fordi hovedformen er symmetrisk, og hele bygningen derfor harmonisk.

BYGNINGSVERN

Den beste måten å drive bygningsvern og å ta vare på fine bygningsmiljøer på, er naturligvis at bygningene fortsatt er bebodd, og at det utføres vanlig jevnt vedlikehold. *Folk treng hus, hus treng folk*, som Kari Bremnes synger. Det er ikke noe problem å sette i stand gamle hus slik at de tilfredsstillere våre dagers krav til bostandard. Det er i de fleste tilfellene også mye billigere enn å bygge nytt. I gjennomsnitt viser det seg at det koster fra halvparten til to tredjedeler å utbedre til tilsvarende standard og boflate som nye bygninger. Det er naturligvis avhengig av forfatningen huset er i før utbedringen, og dessuten at grunnplan, etasjeskiller og bærende konstruksjoner beholdes. Jo kortere tid bygningen har fått forfalle, jo billigere er den å sette i stand.

Ved utbedringen bør en ta utgangspunkt i det stående huset, og så la det som må gjøres, skje på husets premisser. Huset er i seg selv en ressurs med mange gode egenskaper som det gjelder å ta vare på. Derfor må proporsjonene beholdes, dvs. forholdet mellom lengde, bredde og høyde og vindusåpninger. Ved påbygg må nybygget følge stil, form og takvinkel til hovedhuset.

Detaljer som vindustyper, ytterpanel, lister, dører m.m. bør tas vare på og brukes på nytt. Små skjevheter må aksepteres, og likedan at ikke alle detaljene er like. Forskjellige dører og listverk forteller husets historie, sammen med tidligere påbygg og ombygninger. Vi bør også tenke etter hvor mye det er nødvendig å etterisolere. Som oftest holder det å isolere golv og tak, i tillegg til å kontrollere at det er tett rundt vinduer og i hjørner. Vi fyrer mye for det som det koster å etterisolere veggene. Dessuten har det vist seg at for tette hus ikke er bra verken for menneskene som bor i dem, eller bygningene selv.

Godt vedlikeholdt skipperhus i Lyngør, Aust-Agder. Foto Sigrid Bø 1980.

VINDUER

Husets byggeskikk er avhengig av detaljene. De henger nøye sammen. Vinduene er en viktig del av helheten. De er husets øyne og det en legger

mest merke til ved fasaden. Men de er et svakt punkt i ytterveggen, og må passes på for å vare lenge. Dersom huset har vært bygd om, kan vinduene være skiftet ut samtidig, kanskje flere ganger. Da kan det være vanskelig å fastslå hvordan de opprinnelig har vært. Regelen er å følge stilarten huset er i.

Av vinduenes form og ruteinndeling kan vi lese den omtrentlige alderen på huset. Den eldste kjente typen er blyglassvinduet. Rammen var opprinnelig av bly, senere laget av tre, gjerne forsterket med jern. Det hadde små ruter med ujevnt glass. Rokokkovinduet kan ha fra fire til ti små ruter. Det ble brukt fra 1700-tallet til inn i vårt århundre. Empirevinduet, som er den vanligste typen i eldre hus, dominerer fra begynnelsen av 1800-tallet til opp mot siste krig. Det har vanligvis tre like store ruter i hver ramme, men kan også ha bare to. Fra andre halvdel av forrige århundre ble en stor og en liten rute i hver ramme vanlig, krysspostvinduet, som er mest brukt i sveitserhusene. Litt yngre er T-postvinduet som bare har én rute øverst. Jugendvinduet med flere små ruter øverst er fra første halvdel av 1900-tallet, og var vanlig frem til siste krig. Like før krigen overtok det todelte funkisvinduet som holdt stand til vippevinduet med én stor flate overtok på 1960-tallet, og nå er det mest varianter av dette som settes i nybygg.

I vår tid skiftes det ut unødvendig mange brukbare vinduer. Flere av dem som vrakes, er til og med langt bedre enn de nye. Eldre vinduer ble laget av førsteklasses tremateriale, som bygningene forøvrig. Med jevnt vedlikehold kan vare i flere hundre år. Så gode materialer finnes sjelden i handel i dag. Derfor må gamle vinduer undersøkes grundig før de skiftes ut. Ofte er det nok å bare skifte ut skadete deler av ramme og sprusser. Det er billigere enn å skifte hele vinduet. De vinduene som er gode nok, klarer seg med en forbedring i form av et dobbeltvindu og tettelisten. Et innvendig dobbeltvindu er det enkleste og rimeligste, og gir den beste lyd- og varmeisoleringen. Synes en dette er tungvint av hensyn til pussing, lufting, eller at det blir liten vinduskarm, kan en i stedet benytte en innvendig koblingsramme. Moderne vippevinduer passer under ingen omstendighet i et gammelt hus, og kan ikke sies å være så mye lettere å vaske som reklamen har villet ha det til. Store vinduer krever dessuten ofte vask. Også teknisk har det vist seg at de ikke er noen heldig løsning. Temperaturforskjellen inne og ute vinterstid kan variere så sterkt at det medfører ekstra slitasje på treverket når vinduet holdes åpent.

DØRER

Det har alltid vært lagt ned omtanke i husets inngang. Som vinduene følger døra bygningens stil. Derfor skal en ikke forkludre huset med en moderne dør som er fremmed for stilarten. Skadete deler kan skiftes ut eller repareres, og døra er like god. Ved å isolere den på innsiden, eller lage en dobbelt dør, kan en oppnå en varmere gang.

Eldre hus har gjerne fyllingsdører med fine profiler, og ofte er de tofløyet. Fra siste halvdel av 1700-tallet ble det vanlig med smale vinduer over døra som ga overlys. Et hundre år senere satte de inn glass i selve døra. Omrammingen var som oftest svært forseggjort. Det er derfor viktig å ta vare på den. Huset og døra vil se ribbet og helt annerledes ut dersom disse elementene fjernes.

TAK

Takformen har fulgt skiftende moteretninger akkurat som resten av huset. Likevel har det alltid måttet følge hensynet til konstruksjon, tekkingmateriale og det stedlige klimaet. Å vedlikeholde taket er det aller viktigste for å bevare huset. Skader i taket fører raskt til uopprettelige skader på resten, fordi det har den største påkjenningen fra været. De vanligste gamle tekkematerialene var torv, skifer, tegl og spon. De er alle utmerket når arbeidet er skikkelig utført. Vedlikeholdsfrie tak finnes ikke, like lite som vedlikeholdsfrie vegger eller andre bygningsdeler. Det viktigste her som ellers er å gjøre godt arbeid, og å foreta jevnt vedlikehold. Ved reparasjon av gamle tak bør en heller ikke skifte ut mer enn det som er helt nødvendig.

OMGIVELSENE

Gårdsbebyggelse består alltid av flere bygninger som er plassert inn i et landskap med vegetasjonen som en ramme omkring. *Enhver bondegård er et maleri, et kunstverk*, har arkitekt Johan L. Hirsch sagt. Dette kunstverket må vi anstrenge oss for ikke å ødelegge. Det har vært fokusert en del på hovedbygningene for å bevare dem, men atskillig mindre har vært gjort angående driftsbygningene. Der fikk lenge landbruksmyndighetene boltre seg fritt uten å bry seg særlig om verken det antikvariske eller helhetssinntrykket av tunet. Det sørgelige resultatet ser vi overalt i landet. Uthusbygninger var heller ikke tatt med i den tidligere bygningsloven. Men med den nåværende plan- og bygningsloven er disse også underlagt lovens bestemmelser.

De gamle uthusene var lave og fulgte den vanlige byggeskikken, og var derfor lette å føye inn i omgivelsene. De nyere driftsbygningene der låve og fjøs ble bygd sammen, bød heller ikke på problemer selv om enkelte kunne være svært store. De fulgte takvinkelen og hovedformen til de øvrige bygningene på tunet. Våningshus og andre hus på gården var da gjerne tilsvarende store. Den estetiske rammen ble ikke brutt. Da er det verre med fjøs og fórrom bygd de siste 20 årene. De lave, nyere fjøsene burde egentlig hatt en rimelig mulighet til å tilpasse seg stilen i det eksisterende gårdsmiljøet. Men ofte har noe gått galt. Det har med takvinkel, dimensjon og ytterkledning å gjøre, i tillegg til bruk av fremmede farger. Ofte benyttes stående og liggende ytterpanel på samme bygning i et forsøk på å bryte opp for store og ensformige fasader. Resultatet blir rotete, noe som forsterkes dersom bygningen har en farge som aldri tidligere har vært vanlig i det enkelte lokalsamfunnet. I de senere årene er en blitt mer oppmerksom på dette, og det er vanligere å følge den tradisjonelle fargebruket.

Men et annet og kanskje større problem representerer tårnsiloene som var populære en periode. De er så ruvende i landskapet at ett eneste eksemplar kan dominere landskapsbildet fullstendig. Tilpassing av fórlagre er derfor en viktig oppgave.

PLANLEGGING AV BYGNINGSMILJØ

Det brukes altfor lite ressurser på gamle hus. Man burde aldri få rive et hus uten grunn, mener arkitekt Craig Dykers hos Snøhetta. Både det offentlige og privatfolk har interesse av at den gamle bebyggelsen vår blir tatt vare på, om ikke for annet så fordi den representerer en vesentlig økonomisk ressurs, både bygningen i seg selv, og alt det historiske bygninger og miljøer medfører av turisme o.a. Trekker vi inn flere verdier, som trivsel og estetikk, vipper vektskålen helt over til fordel for det eksisterende. Men naturligvis må vi bygge nytt også, bare ikke i stedet for det gamle som fremdeles kan brukes, og som representerer uerstattelige miljø- og historiske kvaliteter. Når vi bygger nytt, kan vi bruke den lokale bygningstradisjonen som forbilde mye mer enn det som har vært vanlig etter krigen. Det behøver ikke bli noen direkte kopiering av den grunn. Det vi bør merke oss, er de gamle løsningene, og hvorfor de gjorde det slik, og de praktiske funksjonene løsningene hadde. Å la være å ta hensyn til dette kan bli dyrt, det har mye av den moderne byggingen vist. Vi kan bare tenke på bruken av flate tak i vårt klima, som har medført mye proble-

mer og ekstraavgifter. Likedan bør vi følge den tradisjonelle måten når det gjelder å plassere husene i terrenget og i forhold til den eksisterende bebyggelsen. Da vil den nye bebyggelsen passe inn i landskapet og miljøet. Vi bør og tenke på fargesettingen. Inntrykket av mislykkete eller fremmedartete hus kan dempes ved at de får tradisjonelle farger. I vårt land kan vi i hvert fall ikke alltid stole på at vegetasjonen skal skjule stygge inngrep og bygninger. I det hele tatt må vi venne oss til å bruke øynene og se på den eksisterende bebyggelsen og det landskapet vi er i, og så bruke omtanke på planleggingen.

I plan- og bygningsloven har vi fått et godt redskap til å styre utviklingen av bygningsmiljøet dersom den bare blir brukt aktivt. Loven har mange viktige paragrafer. Problemet er at flere ikke benyttes særlig ofte. Kommunens folk må i større grad vise vilje og evne til å benytte den. Det skorter det mange steder på, selv om dette er på gli. Utviklingen gir oss håp om at vi kan redde en del for ettertiden. Derfor er det svært positivt at større områder av Oslo sentrum er foreslått regulert til bevaring.

TILSKUDDSORDNINGER OG FAGLIG HJELP

Riksantikvaren gir hvert år tilskudd til vern og vedlikehold av eldre bygninger gjennom fylkeskommunen. Dessverre er bevilgningene altfor små i forhold til behovet, slik at tilskuddene i hovedsak går til den fredete bygningsmassen, og til merkostnader ved å vedlikeholde fredete hus. Tilskudd kan også gis til ikke-fredete bygninger. I tilfelle må det tegnes egen vedlikeholdsavtale. Merutgiftene til vedlikehold av egen bolig som er fredet, kan trekkes fra i selvangivelsen. Det samme kan en for driftsbygninger som er i bruk i landbruket. Tilsvarende ordning for andre bygninger finnes dessverre ikke, noe som kan gi uheldige utslag for fredete gårdsanlegg som består av mange bygninger. Men enkelte skattekontor er mer liberale enn andre, og noen steder er det gitt aksept for fradrag for istandsetting av gamle seteranlegg. Det er også forslag om et generelt skattefritak til vedlikehold av fredete bygninger.

Sveitserbus med rik snekkerglede. Hvalfangerbus i Tønsberg, Vestfold, fra begynnelsen av 1900-tallet. Foto Turid Følling Eilertsen 2004.

I tillegg fordeler Riksantikvaren økonomisk tilskudd til:

- Vedlikehold av enkelte prosjekter for vedlikehold av hele kulturmiljø
- Skjøtsel av automatisk fredete kulturminner
- Forvaltning og vedlikehold av kulturminner på World Heritage List (helleristningene i Hjemmeluft i Alta, Røros, Bryggen i Bergen og Urnes stavkirke)
- Brannsikring og beredskaltiltak.

Både Husbanken og Landbruksbanken gir rimelige lån til istandsetting av eldre bygninger, dvs. hus som har antikvarisk eller kulturhistorisk verne-

verdi. Dette gjelder bare bebodde hus. Søknaden sendes via fylkeskommunen, som må anbefale den og godkjenne det som skal gjøres. Også her er det altfor små midler i forhold til behovet. Dersom det kan knyttes utbedringsprogram til vedtatte reguleringsplaner, slik som regulering til spesialområde med formål bevaring, gir det adgang til tilsvarende lån fra Husbanken.

Et Statens kulturminnefond er nylig opprettet. Det skal først og fremst gi tilskudd og lån til kulturminner og kulturmiljøer som ikke er fredet. Det gamle Opplysningsvesenets fond har fra og med 2002 fått ansvaret for å delfinansiere sikring av eldre kirker og kirkeinventar.

For større tiltak kan en søke midler fra Norsk Kulturfond gjennom Norsk Kulturråd. Disse søknadene skal også anbefales av fylkeskommunen. De fleste fylkeskommuner deler årlig ut tilskudd til kulturvernformål, og noen kommuner gjør det samme. Men også her er det lite midler i forhold til behovet. Kulturvernadministrasjonen i fylkeskommunen vil kunne gi opplysninger om statlige og fylkeskommunale tilskudd, og om faglig akseptable håndverkere, snekkerbedrifter o.l. Rådgivningen er gratis. Kultur-, utdannings- og forskningsdepartementet ved idrettsavdelingen gir tilskudd til samfunnshus, grendehus og lignende. Dette kan og gjelde gamle forsamlingshus. Under kulturlandskapstilskuddene gir Landbruksdepartementet midler til fredete og verneverdige bygninger på gårder der jorda er i drift.

Kapittel 4

KULTURLANDSKAP OG MILJØ

Minnene snakker om alt og alle steder, taler fra farne tiders liv. Jorden har fortalt oss nesten alt om livet. Om busbygging og gravskikker og folkeliv i det hele. Jærens jord er som en sagabok som aldri tar slutt. Rett som det er retter jorden opp sin moldhånd og viser et nytt blad vi ikke vet om.

Teodor Dahl, Under Jærens himmel

Hittil har det mest handlet om bygninger og andre faste kulturminner. Men bygningene står i et landskap, et kulturlandskap. Med det mener vi et landskap som er kultivert, eller påvirket av menneskene. Menneskene har satt sine spor der. Landskapet og kulturminnene forteller sammen historien om hvordan folk har levd og livnært seg. Vi kan si at landskapet på stedet er formet av historien, geografien og menneskehånd. I Norge finnes det knapt et landskap hvor menneskene ikke har satt sine spor, fordi de har brukt det på et eller annet vis. Det gjelder på høyfjellet så vel som ute på de ytterste øyer og holmer på kysten. Overalt har det vært drevet jakt, fangst og fiske, beiting og innsamling av fór, for å nevne noe.

Det er galt, eller i hvert fall misvisende, når det fra naturvernhold snakkes om uberørt natur, for det finnes knapt i vårt land. Det de mener, er enten at naturen ikke er direkte påvirket av inngrep, eller at den ligger i et miljø som ikke er forstyrret av mange eller store naturinngrep. Landskapet med vekster og ville dyr, ble preget av hva det ble brukt til og hvordan det ble brukt, og blant annet hvilke husdyr som har beitet der og planteslag som er dyrket.

Byene med torg og gatestrukturer utgjør på samme måten sine kulturlandskapstyper. Det er graden av utnyttning som avgjør hva slags landskap det er. Når det naturgitte dominerer, er det utmark vi står overfor, mens bylandskap er dominert av det menneskeskapte.

Vi er så heldige her i landet at mye av de svært gamle minnene er bevart og fortsatt ligger der åpent i landskapet, nettopp fordi så liten del av jorda har vært dyrkbar. I andre deler av Europa med mye og intenst drevet dyrkingsjord er langt mer gått tapt.

Professor Arne Lie Christensen sier at *å se på kulturlandskapet er som å bli i en historiebok der eldre og yngre minner fra menneskenes virksomhet ligger side om side og over hverandre*. Noen kulturminner vil alltid bli liggende igjen og vitne om eldre livsformer etter at nye bruksformer har overtatt. Dersom vi lærer oss å lese denne historieboka, vil vi kunne oppleve utrolig mye ved å studere landskapselementene.

Det er dessuten knyttet kvaliteter til et landskap som er vanskelig å måle, slik som minnestoff, symbolverdi og annen muntlig tradisjon. Vi har følgelig et mentalt landskap i tillegg til det fysiske, og landskapet har en videre mening for oss enn det som bare de rent fysiske elementene gir. Meningen avhenger av hvor vi kommer fra og hvilken etnisk og sosial bakgrunn vi har. Estetikk er likedan uløselig knyttet til landskapet, akkurat som til bygningene og bygningsmiljøene.

Givær utenfor Bodø er nærmest bare en knaus ute i havet, men er fortsatt et livskraftig samfunn med bygningsmiljø og kulturlandskap intakt. Her er naust og brygger, våningsbus, fjøs og ebus (lite bus for rugende arfjuel der de tidligere tok dun). Husdyra har beite på de nærliggende holmene. Foto Turid Følling Eilertsen 1990.

Ministerkomiteen i Europarådet aksepterte i 2000 en landskapskonvensjon. To år senere hadde 25 land signert den, Norge alt i oktober 2000,

med godkjenning året etter. Konvensjonens hovedhensikt er å ta vare på landskap gjennom:

- vern
- forvaltning
- planlegging

Overenskomsten gjelder alt landskap i Europa, og er den første i sitt slag. Den inneholder følgende definisjoner (forfatterens oversettelse):

- Landskap = et område slik folk oppfatter det, der særpreget er et resultat av påvirkningen og samspillet mellom naturlige og/ eller menneskelige faktorer.
- Landskapspolitikk = offentlige myndigheters utforming av generelle prinsipper, strategier og retningslinjer for å iverksette tiltak for vern, forvaltning og planlegging av landskap.
- Landskapskvalitet = kompetente offentlige myndigheter og befolkningen i et lands utforming og ønsker angående særtrekkene i landskapet som omgir dem.
- Landskapsvern = tiltak for å bevare og opprettholde viktige og karakteristiske trekk i et landskap.
- Landskapsforvaltning = tiltak som sikrer regelmessig skjøtsel av et landskap slik at forandringer som er forårsaket av sosiale, økonomiske og miljømessige prosesser styres og samordnes slik at utviklingen blir bærekraftig.
- Landskapsplanlegging = sterke fremtidsrettede tiltak som tar sikte på å forbedre, sette i stand og skape landskap.

Ingen av de nordiske landene har tilsvarende entydige definisjoner i noe lovverk. Det er og verdt å legge merke til at konvensjonen legger sterk vekt på det enkelte menneskets opplevelse og verdivurdering av landskapet, og på folks egne ønske om å være aktivt med på utviklingen av landskapet. Altså en oppvurdering av verdiene i de landskapene som betyr noe for folk flest, og på den enkeltes ønsker. For å oppnå et slikt vern og forvaltning må det naturligvis samarbeides på tvers av landegrensene.

MILJØPOLITIKK

Miljøproblemet oppsto med den sterke industrialiseringa og mekaniseringen som begynte for omkring 200 år siden, sammen med en sterk tro på vitenskapsens mulighet til å løse alle problemer. Utviklingen har skapt store miljøforstyrrelser. Vår materialistiske innstilling har fått oss til å se på naturen og jorda vi lever av, som forbruksvarer. Den mekaniske utviklingen har ført til at landskapet er blitt noe vi kan forme om etter behov, i stedet for noe vi må underordne oss. Fagmetodikken innen samfunnsplanlegging og jord-brukspolitikk har ikke i tilstrekkelig grad fanget opp den nære sammenhengen mellom natur, miljø, estetikk, opplevelsesverdier og ressursforvaltning. Vi har betraktet det som en luksus å ta slike hensyn. Resultatet er at forringelsen av landskapet er blitt en ubehagelig realitet. Stadig flere føler at identiteten og trivselen i deres hjemmemiljø endres raskt i negativ retning. Dette utgjør et dramatisk skifte i kulturhistorien, fordi det dreier seg om så godt som hele landet, ja, storparten av verden. Den slags var tidligere bare kjent fra enkelte større industri- og gruvesteder.

Mennesket har behov for variasjon og visuell stimulans. Ensformige og monotone omgivelser virker trettende og sløvende. Dette vet vi fra undersøkelser av bokkvaliteter og andre omgivelser. Likevel har vi fått byer og tettsteder med store områder med ensformig bebyggelse uten rotfeste i tradisjonell byggeskikk og blottet for miljø- og klimatilpasning. Ferdighusindustrien har fått dominere det private boligmarkedet, noe som har ført til en visuell forflatning av landskapet samtidig med en økonomisk sløsing, fordi bl.a. lokalklimaet har vært lite påaktet.

Å ta vare på hele miljøer og landskap er kommet for fullt i løpet av de siste årene. Bakgrunnen er at vi de siste årene har hatt mulighet til, og endret landskapet i et omfang som tidligere var ukjent. Vi har fått endringer og store miljøproblemer på grunn av:

- endret bosettingsstruktur som følge av store omlegninger i næringsutviklinga
- omfattende endringer i jordbruket
- økt behov for energitilførsel
- sterk økning av den motoriserte ferdselen
- økt behov for rekreasjonsområder
- distrikts- og landbrukspolitikk som fører til fraflytting og sterk gjengroing, eller gjenplantning av dyrket mark

LANDBRUKSPOLITIKK

Det som har skjedd med dyrkingsjorda de siste par generasjonene gir grunn til ettertanke. Den sparsomme dyrkbare jorda i Norge var tidligere først og fremst et produksjonslandskap og den viktigste forutsetningen for bondens virksomhet, selve grunnlaget for matproduksjonen og innbyggernes livsgrunnlag, mens den i dag mange steder er nedbygd, og hele drabantbyer er anlagt på dyrket mark. De siste 50 år er det totalt omdisponert mer enn en million dekar dyrket mark. Bare i 2002 ble 15 000 da dyrket jord og 4000 da dyrkbar mark vedtatt omdisponert til andre formål. Den økende globaliseringen og rasjonaliseringen i landbruket har de siste årene ført til enda større bruksnedleggelse. Samtidig er det lagt ned omkring 26 000 setre. Utmarka som tidligere var så viktig, brukes nesten ikke til produksjon av annet enn skog og til rekreasjon. Ikke rart landet gror igjen! På fjellet har turistene overtatt for husdyra, og for eksempel på Hardangervidda utgjør fotturistene en trussel for den gamle villreinstammen. For å hindre gjengroingen har de noen steder begynt med fjernadopsjon av sauer. Folk utenfor landbruket betaler bonden kostnaden for å holde en sau eller flere. Bonden gis økonomi til sauehold, mens dyrene beiter ned vegetasjonen.

Verre er det med alt kornet som husdyrene får som fôr. Tidligere var det helt utenkelig å gi dyra menneskemat. De skulle utnytte alt det menneskene ikke kunne nyttiggjøre seg, som gress, løv, mose og fiskeavfall. I verdenssammenheng er kornet fortsatt en knapphetsressurs, mens Norges fortrinn er de rike beitemulighetene. Med nåværende landbrukspolitikk utnytter vi ikke denne forrangen, mens vi tærer på en viktig ressurs.

Etter siste krig har det også vært drevet et stadig mer mekanisert jordbruk. Mekaniseringen favoriserer sammenhengende store arealer som ikke er for kupert. Det har ført til en utstrakt bakkeplanering. En mengde bekkedar og vannsig er lagt i rør, og åkerreiner og gjerder er fjernet. I tillegg til de direkte inngrepene i landskapet og tap av miljøkvaliteter, medfører dette økt jorderosjon.

Med den økte maskinbruken følger også endringer i tun- og bygningsformer, fordi maskinene krever andre og større bygninger enn de som var vanlig tidligere. Ensiddig dyrking av ett planteslag og gjødsling av enga har ført til at en rekke vekster som tidligere var vanlige, er blitt borte.

Med plantene forsvinner insekter og fugler, og i neste omgang større dyr. Kort sagt skjer det en radikal forarming av hele naturen.

Våre gamle husdyrraser som var tilpasset den lokale naturen og det lokale behovet, og som hadde høy sykdomsresistens, er blitt erstattet med andre raser som favoriserer det produktet som har størst salgsverdi. De gamle husdyrrasene var i ferd med å dø ut, men flere er nå reddet takket være en aktiv og entusiastisk verneinnsats. Det er opprettet en nasjonal genbank ved Norsk landbruksmuseum på Ås i tillegg til enkelte lokale genbanker. En del eksisterer også som levende buskap.

Jag trivs best i öppna landskap, synger Ulf Lundell. Men åpne landskap er i ferd med å bli mangelvare i vårt land. Mangelen på beitende dyr i utmarka og massiv nedlegging av gårdsbruk har ført til en større gjengroing av de tidligere åpne landskapene. Bjørkehagene, einerbakkene og lyngheiene ute på kysten er forsvunnet. Mange steder er de til og med plantet igjen med barskog, sammen med mye av den tidligere innmarka. Ikke bare er granskogen mørkere og dystre å se til, men det vokser færre andre planteslag i skogbunnen slik at den gir en langt fattigere opplevelser enn de tidligere bjørkehagene. På øya Lygra i Nordhordland er Stiftinga Lyngheiseret bygd opp. Der blir det gamle landskapet med åpne lyngheier bevart ved hjelp av systematisk vegetasjonsbrenning på den tradisjonelle måten. Der har de og utgangersauer som effektive landskapspleiere til å holde vegetasjonen nede. Med økt rovdyrbestand i det siste er den gammelnorske sauerasen blitt interessant også fordi den har en atferd som gjør den vanskeligere for rovdyra å angripe, og så er det raskere dyr som lettere kan rømme unna.

Som for jordbruket, har mekaniseringen av skogbruket ført til store endringer av landskapet. Med all skogplantingen er også mange kulturminner blitt tilplantet og står i fare for å ødelegges. Noen samarbeidsavtale mellom skogbruksetaten og kulturvernmyndighetene fantes tidligere ikke. I Lov om skogbruk og skogvern av 1965 står det (§ 1) at det skal legges vekt på skogens betydning som rekreasjonskilde for befolkningen, som viktig del av landskapsbildet, som livsmiljø for planter og dyr etc. Dette, sammen med den sterke vekten på samordning i plansaker mellom de forskjellige etatene, og direktiver om å tenke helhetlig, har ført også skogbruksmyndighetene med i samarbeidet om bevaring av kulturlandskapet. Samordningen gir gode forutsetninger for utnyttningen av

landskapet både for primærnæringen og befolkningen som i våre dager har et stadig sterkere behov for et rekreasjonslandskap. I den forbindelsen er også bevaringen av et vakkert, historisk landskap svært viktig.

SAMFERDSEL

Eldre veier føyer seg etter landskapet og krever ikke mye ekstra plass. Moderne samferdsel med utstrakt bilbruk legger derimot beslag på store arealer, hele veilandskap av brede, rette veier med golde veikanter, kryss i to plan og tilførsels- og avkjøringsveier. Mange veier og skjæringer ligger derfor som store sår i landskapet. Heldigvis har veikontorene fått øynene opp for verdien av å la veiene følge landskapet og at bruer, skjæringer og veiskråninger må gjøres pene. De siste årene er det blitt en mer miljøtilpasset veibygging, og veikontorene i alle fylkene benytter landskapsarkitekt. En del nye større veiprosjekter er da også blitt estetisk vellykket. Og de store omkjøringsveiene som på alle måter er svært miljøødeleggende er ikke lenger så mye brukt. I stedet lages det miljøprioritert gjennomkjøring, med nedsatt hastighet og trygge forhold for alle trafikanter.

Den gamle kanalbåten "Victoria" på vei opp Ulefoss sluser. Telemarkskanalen, bygd omkring 1890, har vært en viktig transportvei. Foto Sigrid Bø 1983.

Flyplassene gir det samme golde og umenneskelige kulturlandskapet. Der dreier det seg riktignok bare om avgrensede områder. Slik sett er veianleggene verre, siden de finnes overalt. Moderne veiutbygging er av de faktorene som sterkest har endret hele samfunnet vårt, i første rekke rent fysisk gjennom veien og veitrafikken. Men den sterke omleggingen fra båt og tog til bil har dessuten ført til en total endring av våre byer og tettsteder, og til og med hele kulturmønsteret. Det siste gjelder især på kysten der alle stedene tidligere var vendt mot sjøen og båttrafikken. I løpet av de siste 20 årene har mange av dem kommet til å snu ryggen mot sjøsiden etter omlegging til vei og biltransport. På samme måten har tettsteder og stasjonsbyer endret seg, eller havnet i bakleksa etter at toget ble nedlagt, eller sluttet å stoppe der. Øyer er blitt bundet sammen med fastlandet ved bru eller tunnel til en svært høy kostnad både rent økonomisk og kulturelt. Bilene kjører lange omveier i stedet for en kort ferjestrekning. Trolig hadde hyppigere båtanløp eller bedre ferjedekning spart samfunnet for store utgifter, samtidig med at vi bedre hadde bevart vår utpregete kystkultur. Likevel fortsetter dette, til tross for at Miljøverndepartementet alt i 1993 slo fast at det skal legges til rette for en mest mulig effektiv, trygg og miljøvennlig transport, slik at transportbehovet kan begrenses (rundskriv T 5/93).

ENERGI

Det moderne samfunnets energibehov har også kommet til å dominere mange landskap med dammer, fosser i rør og kraftgater og oljeinstallasjoner. Vannstanden i elver og vann blir hevet og senket, noe som forandrer kulturlandskapet ganske radikalt. Nå er også kraftutbyggerne blitt flinkere til å ta hensyn til naturen og til kulturminnene, og til å samarbeide med andre etater, noe de er pålagt i konsesjonsloven. Men vi har ikke mange uberørte vassdrag igjen, og presset på de få som er igjen er stort etter som samfunnets energibehov stadig øker.

STEDSNAVN

Stedsnavn er kulturminner på linje med andre minner etter dem som har levd og virket. De er viktige historiske kilder som forteller oss om bruken av stedet. Mange av dem er svært gamle. Den gang de brukte hele landskapet, måtte de også ha navn på hver enkelt lokalitet. Med endringene i bosetningsstrukturen og omleggingen av primærnæringene forsvinner en mengde stedsnavn. Når ikke naturen lenger brukes på samme måten, går navnene i glemmeboken når siste generasjon som kjente til bruken, dør. Se også under del I og III.

FRILUFTSLIV OG TURISME

Økt fritid med stadig mer friluftsliv setter sine spor i landskapet. Det samme gjør etter hvert den økte satsingen på turisme og reiseliv. Både kulturminnene og kulturlandskapet inngår i høy grad i opplevelseskvaliteten hos oss. Men minnene tilhører lokalbefolkningen og nasjonen. Det overordnede målet må derfor hele tiden være at det som er best for lokalbefolkningen er best for de tilreisende. Reiselivet kan dessuten gjøres medansvarlig for miljøbevaringen ved å måtte betale for den økte slitasjen og vedlikeholdet av landskapet. Tilretteleggingen for reiselivet må skje så skånsomt som mulig om vi ikke skal oppleve at det som i utgangspunktet var attraksjonen, en vakker dag er helt utslitt eller utbygd eller endret, og i verste fall borte. Å ikke tilrettelegge over alt er også en vei å gå iblant. Vår tradisjonelle måte å gå på tur på forutsetter ikke en tilrettelagt kultursti, og det er i seg selv en opplevelse for turister fra land uten denne tradisjonen.

PRAKTISK LANDSKAPSVERN

Vår tids kortsiktige bruk av kulturlandskapet har ført til et samfunn fattigere på kulturelle elementer i landskapet. Denne negative utviklingen har vi felles med hele Europa. Europarådet har funnet situasjonen så kritisk, især for landsbygda, at 1988 var utpekt til Kulturlandskapsåret, og det ble satt i gang en større kampanje kalt «Levende landsbygde» for å redde landsbygdene våre. Kampanjens mål var å:

- identifisere bygdens naturgitte og menneskeskapte ressurser, vår kulturarv, samt livskvaliteter som bo- og arbeidsmiljø
- utvikle forståelse for disse verdiene innenfor bygdesamfunnene selv i skoleverket, blant politikere og allmennheten
- fremme økonomisk utvikling i bygdene og arbeide for alternative arbeidsplasser og for bedre sosiale tilbud
- arbeide for at natur- og kulturvern tas med i alle utviklingsplanene, spesielt innenfor landbruk, industri og turisme

Det siste målet må sies i alt vesentlig å være nådd her i landet med kravene til samordning og helhetssyn i alle plansammenhenger, selv om kulturelle verdier i mange tilfeller viser seg å måtte vike for tunge, økonomiske interesser. Miljøverndepartementets overordnede mål er likevel en revitalisering av miljøvernpolitikken slik at det er mulig *å beskytte men-*

neskers liv og helse, verne om naturen som grunnlag for næringsdrift og sikre mulighetene for naturopplevelser. Til grunn for miljøvernpolitikken ligger prinsippet om naturens tålegrense og føre-var-prinsippet. Belastningen må ikke overskride det økosystemene kan tåle, og når miljøkonsekvensene er usikre må tvilen komme miljøet til gode, heter det i St.meld.nr. 25 om regjeringens miljøvernpolitikk fra 2003. Og videre at mangfoldet av kulturminner og kulturmiljø skal forvaltes og ivaretas som bruksressurser og som grunnlag for opplevelse og videreutvikling av fysiske omgivelser. Kulturminner av nasjonal verdi skal bevares som kunnskapskilder og som grunnlag for opplevelser for dagens og framtidens mennesker. Dette gir håp.

Men siden vi lever i spesialistenes tidsalder er nesten all kunnskap splittet opp i en mengde kunnskapsgrener som gjør helhetsvurderinger vanskelige. Problemene innen både kultur- og naturvernarbeidet er likevel i de siste årene blitt mer oversiktlige ved at faginstansene er pålagt å samarbeide i plansaker. Et viktig redskap i bevaringsarbeidet er å utarbeide reguleringsplaner for hele områder som skal bevares. Da er det nødvendig at alle elementene i landskapet fanges opp. Det gjelder kulturminner, arealstruktur, vegetasjonssammensetning, skifting mellom slått og beite, stedsnavn m.m. I reguleringsbestemmelsene må hensynet til dette gå frem. Det gjelder byggeskikk og bruk av området, både jord, skog, strand, hav og fjell. Eller det kan avgrenses til å gjelde bare for en viss del av området. Uansett vil de samordnede dataene i GIS og Arealis-systemene være til uvurderlig hjelp. Dessverre dekker disse ennå ikke på langt nær hele landet. Uansett gjelder samme prinsippene for kulturlandskapet både i byer og tettsteder og på landsbygda.

Hvor viktig landskapsvern er, kommer tydelig til uttrykk i og med et større engasjement og samarbeid mellom Landbruksdepartementet og Miljøverndepartementet etter Kulturlandskapsåret. Fra da av har også Landbrukets utbyggingsfond (LUF) delt ut midler til å ivareta og verne kulturlandskap. Fra 1991 av har det ytt årlige kulturlandskapstilskudd. I St.prp. nr. 8 (1992-93) om landbruk i utvikling ble det lagt opp til at det skal knyttes miljøkriterier til virkemidlene og at det må satses også på produksjonsuavhengige tilskudd. Over landsbruksavtalen avsettes det årlig midler til:

1. Generelle areal og kulturlandskapstillegg (AK-tillegg) til dyrking av korn, grovfôr og grønnsaker for å redusere intensitet, opprett-

holde dyrkingsarealet og ta vare på plante- og dyreliv, holde verdifull gammel kulturmark i hevd, holde veifar og ferdselsårer åpne, ta vare på opplevelseskvaliteter i landskapet og sikre kulturhistoriske trekk ved å ta vare på kulturminner.

2. Tilskudd til spesielle tiltak i landbrukets kulturlandskap til vedlikehold og utvikling av landbrukets kulturlandskap der det ellers ikke ville bli gjort ved vanlig drift. Dette tilskuddet kan gis til områder som er vernet etter naturvernloven og kulturvernloven når vernebestemmelsene forutsetter skjøtsel ved aktivt jordbruk, eller ikke er til hinder for vanlig jordbruksdrift.
3. Tilskudd til restaurering av fredete og bevaringsverdige bygninger i landbruket. Bygningene må stå på bruk som er i drift.
4. Tilskudd til leplanting. Dette er en støtte til bosetting i værharde strøk, til reduksjon av erosjon og til opprettholdelse av biologisk mangfold.
5. Produksjonstillegg for seterdrift i fjellregioner for å utnytte gressressursene i fjellet og holde seterlandskapet vedlike.
6. Produksjonstillegg for dyrking av fór i fjellet. Formålet er det samme som for punkt 5.
7. Tilskudd til økologisk landbruk for å stimulere overgang til økologiske driftsformer.
8. Tilskudd til etablering av skog på jordbruksareal som er ute av drift. Forutsetningen er en økonomisk og miljøfaglig vurdering der det tas hensyn til naturmiljø, landskap, kulturminner og friluftsliv.

Søknaden sendes kommunens landbrukskontor, som så videresender den til fylkets landbrukskontor etter påtegning. Det foretar tildelingen etter uttalelse i kulturlandskapsgruppa. Årlig gis det støtte til om lag 2700 søknader for rundt 100 mill kroner. Midlene utløser dessuten omtrent like mye i egeninnsats og dugnader. Fra 2004 av er det foreslått å etablere egne miljøprogram i kommunene der kulturlandskapsmidler vil bli overført direkte til dem, i tillegg til egne midler til ulike miljøtiltak i skogen.

Tybolmen i Arendal med gamle praktbygninger i tre inngår i en bevaringsplan. Foto Turid Følling Eilertsen 1986.

Fylkesmannens miljøvernnavdeling har foretatt registrering av en del verdifulle kulturlandskap og har pekt ut enkelte spesielt verneverdige i hvert fylke. Nordisk Ministerråd har satt i gang prosjektet Biotopvern, der det er pekt ut 88 områder i hele Norden som eksempler på verdifulle kulturlandskap, eller vellykket innsats for å bevare biotoper og kulturmiljøer. 11 av landskapene er i Norge, og fylkesmannen deler årlig ut midler til kulturlandskapstiltak som ivaretar biologisk mangfold.

I hvert fylke er det oppnevnt en kulturlandskapsgruppe som består av representanter for jord- og skogbruk, miljøvern, kulturvern og jordbruksorganisasjoner. Gruppas oppgave er å samordne kulturlandskapsarbeidet i fylket og utarbeide overordnede strategier for arbeidet. Viktigste innsatsen må likevel gjøres ute i kommunene hvor landskapene er. Opplysning og motivasjon er det viktigste midlet, der som ellers. Direktoratet for naturforvaltning og Riksantikvaren har samarbeidet om et prosjekt, «Kulturlandskap i kommuneplanen» (KLIK) i 18 kommuner.

Kulturlandskap er en av våre viktigste eksportartikler. Det er naturen vår, fjorder, fjell og de åpne dalførene, turistene stort sett kommer for å se, og det er det åpne land-

skapet som gir mange av oss opplevelser og rekreasjon. Skal vi lykkes i å bevare disse verdifulle områdene, må arbeidet med kulturlandskap prioriteres høyere. Utfordringen fremover må bli å sikre landbruksdrift som ivaretar verdier i landsbrukets kulturlandskap og som samtidig gir tilstrekkelig inntekt for dem som skal drive og bo på gården, uttalte landbruksminister Lars Sponheim på en nordisk konferanse sommeren 2003. Samtidig foreslo han å opprette nye lokale og regionale miljøprogram som en opptrapping av midlene frem til og med 2006.

Kapittel 5

KYSTKULTUR

Norge har en svært lang kyst med et fiskerikt hav utenfor. Fiske og skipsfart var tidligere blant våre største næringer. Sannsynligvis var det kysten som først ble befolket etter siste istid. Vår kystkultur er derfor svært gammel. Før jernbanen og bilenes tid var det på havet og etter vannveiene det var lettest å ferdes og lettest å transportere varer. Takket være Golfstrømmen er også mesteparten av den lange kysten vår isfri hele året. Ferdsele var derfor etter forholdene enkel. Og kystens folk har alltid vært mobile.

Langs kysten var mennene sjømenn eller drev hjemmefiske og deltok i de store fiskeriene, mens kvinnene og barna drev jordbruket. I Nord-Norge har selv innlandsbøndene deltatt i lofotfiske, en gang verdens største torskefiske. Selv storbøndene i Trøndelag hadde båter og utstyr og drev et utstrakt sjøbruk. Mange av våre kystbyer har sitt utspring i fiskeeksporten. Overallt, men især langs kysten av den sørlige delen av landet, ble mennene rekruttert til sjømannsykket. Fra området øst for Lista ble det i perioder skipet ut store mengder trelast på norske skip. De har også vært benyttet til all slags annen frakt både innen- og utenriks. Fra andre halvdel av 1700-tallet utviklet sjøfarten seg kraftig, og gode frakter ga velstand i mange byer og bygder, og grep inn i kystfolkets liv på de fleste områder.

Hvor avhengige vi har vært av havet, har vært lite påaktet i historieskrivningen frem til de siste 20 - 30 årene. Før det var den preget av synspunktene til en embetsstand med liten forståelse for og kunnskap om kystfolkets levevis. Innlandskulturens bygninger og folkediktning har kommet til å stå for oss som synonymet på det norske. Dette er fortsatt så inngrodd at det kan være vanskelig å få kystbefolkningen, og andre, med på at deres ombygde, panelte og malte bygninger kan være like gamle og like norske, som de innlandske ubehandlede tømmerbygningene. De har bare en annen stil, dels fordi det værharde klimaet krevde det, dels fordi motene skiftet raskere på kysten der de sto i nærmere kontakt med utlandet. Av samme grunn trodde en lenge at det ikke var bevart folketradisjon blant kystbefolkningen. Det har vist seg å ikke holde stikk.

Fiskeriene og sjøfarten ga bedre utkomme enn jordbruket i et ustabil klima på nordgrensen av det mulige. Derfor var ikke kystbefolkningen særlig interessert i å modernisere jordbruket, som embetsmennene ivret så sterkt for. Det førte til at de ble stemplet som uforstandige og konservative. Kystkvinnene ble kritisert for ikke å være kvinnelige nok. De som skulle klare alt på gårdsbruket alene uten mannfolk hjelp, hadde liten tid til å sitte med finere håndarbeid. Men de spant, vevde, sydde og strikket det meste av det familien trengte av tekstiler i det daglige, også mennenes solide sjøutrustning.

BÅTTYPER

Overalt trengtes det båter, også i innlandet til fiske og ferdsel på elver og vann. Langs kysten var en helt avhengig av båten, omtrent som vi i dag er av bilen. Det trengtes mange forskjellige båttyper til ulike slags bruk. Uansett var de avhengige av båter med gode egenskaper, både til bruksformålet og for sikkerheten. Riktignok druknet det mange folk langs kysten, men tatt i betraktning hvor mye de måtte oppholde seg i båt i værharde farvann, gikk det de fleste gangene utrolig bra, takket være erfaring, godt sjømannskap og gode båter.

Båtbyggertradisjonene i landet er gamle, så gamle at opprinnelsen ligger mange tusen år tilbake. Den kan vi bare gjette oss til. Båtbyggeren, båtmeden, har utgjort en aktet yrkesgruppe. Osebergskipet fra 800-tallet er vårt best kjente skip fra oldtiden. I mange skogsbygder rimelig nær havet drev de tidligere båtbygging. Produktene ble solgt, eller byttet i fiskeprodukter ved sjøkanten, ofte på faste markeder. Det var altså ikke fiskerne eller sjøfolkene selv som bygde båtene. I Rana drev de tidligere med dette så godt som på hver gård. Båtskottet der byggingen foregikk, var en vanlig bygning på gården. Helt fra innerst i Korgen transporterte de båter den lange veien til fjorden for salg. Bygging av større fartøyer derimot var en spesialisert næring drevet av håndverkere.

Ikke bare formålet, men også bruksdistriktet var med på å bestemme båtens utseende. Langs Norskekysten har det vært en mengde forskjellige lokale båttyper. Av de gamle typene er trolig nordlandsbåten best kjent i dag. Med sine høye, flotte stevner og slanke skrog er den vikingskipets direkte etterkommer. Trøndernes utgave av typen var noe mer traust og nøktern. Nordlandsbåten med lokale variasjoner har vært brukt fra Namdalen i sør til Kola i nordøst. Hele dette området hadde et for

Båtsto i Hjørungfjorden, Møre og Romsdal. Foto Sigrid Bø 1981.

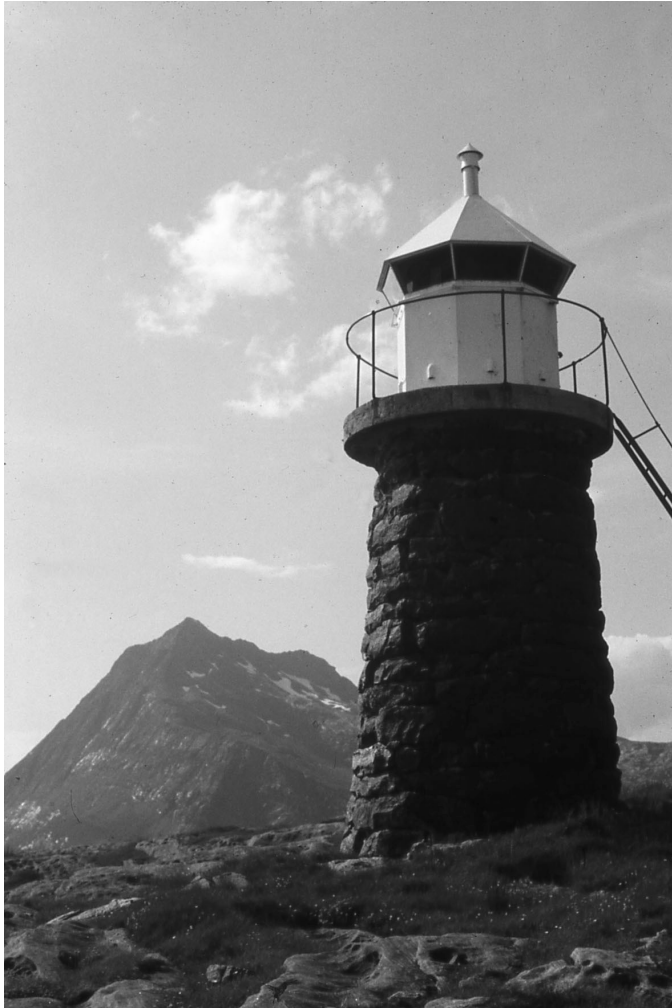
holdsvis ensartet klima og kulturbakgrunn. Fra Namdalen og sørover fantes flere forskjellige båttyper, avhengig av kultur og bruksformål, men stort sett utgjorde Vestlandet sør til Lista en noenlunde ensartet kulturform, og Sør-Østlandet en annen.

Etter midten av forrige århundre ble det kjøpt inn mange fartøyer fra utlandet, både av tre og av stål. Noe senere kom det i gang bygging av dampskip og stålskip også her i landet, og det ble etablert mekaniske

verksteder i flere byer. Denne virksomheten pågikk i stor stil nesten til våre dager. Det første jernskipet ble bygd ved Bergen Mekaniske Verksted i 1856. Dampbåtene ble etter hvert brukt til havfisket i Nordsjøen, og til mye annet. Men størst betydning fikk de for utbyggingen av kommunikasjonene i landet. Lokalbåtrutenett ble utviklet langs hele kysten, og «dampen» ble et begrep. De større hurtigrutene bandt kyst-Norge sammen fra Kirkenes til Bergen, og ulike kyststruter fra Bergen til Oslo. Likedan kom det faste ruter på utlandet. Dampmaskinen og jernskroget har betydd enormt mye for utviklingen av vårt moderne samfunn, som har raske og pålitelige kommunikasjoner som en forutsetning. Ved å tilby billig og sikker godstransport kom de til å spille en stor rolle for industrialiseringen av landet. For sjøfarten betydde det en revolusjon fra vår tusenårige tradisjon med segl og treskip.

Selv om vår maritime kystkultur har spilt en svært stor rolle for landet, har det vært gjort lite for å verne kystkulturen i forhold til arbeidet som er nedlagt i innlandskulturen. Men i de senere årene har det skjedd en del. Stortingsmeldingen og innstillingen om bygnings- og fornminnevernet fra 1986 - 87 signaliserte et ønske om at samfunnet må legge sterkere vekt på dette feltet. Staten har hatt vern av kystkulturen som en prioritert oppgave i en del år, og 1990-årene var kystkulturens tiår.

Ubemannet fyrlykt ved kystleia i Gildeskål, Nordland. I bakgrunnen fjellet Sandbornet som Elias Blix synger om i "Å eg veit meg eit land". Han vokste opp under fjellet. Foto Jan A. Holtet 1973.

MARINARKEOLOGI

Etter kulturminnelovens § 14 har staten eiendomsretten til mer enn hundre år gamle båter, skipsskrog, tilbehør, last og annet som har vært om bord, dersom det ikke lenger er mulig å finne frem til eier. Bestemmelsene i loven om undersøkelsesplikt og utgiftsdekning ved planlegging og igangsetting av tiltak gjelder for skipsfunn som for andre automatisk fredete kulturminner. Det samme gjelder undersøkelses- og vedlike-

holdsretten (kulturminneloven § 10 og 11). Loven gjelder på samme måte for alle typer kulturminner også når de ligger under vann, og gjelder for alt norsk territorium ut til de såkalte grunnlinjene som strekker seg en gammel dansk mil (ca. 4 nautiske mil) fra de ytterste øyene og holmene i kystens lengderetning.

Riksantikvaren har forvaltningsansvaret for marinarkeologien, mot tidligere sjøfartsmuseene. Det skal føres kontroll med utførsel av fartøyer og skipsutstyr (§ 23).

Undervannsarkeologi er blitt stadig mer aktuelt i og med den sterke vitenskapelige og økonomiske utforskningen av havbunnen og økt interesse for vrakdykking. Myntskatten fra Rundefunnet satte fart i denne utviklingen, men kulturvernet hemmes av mangel på ressurser til å foreta de nødvendige undersøkelsene. Mange steder preges kystsonen nå som før av forholdsvis stor aktivitet av bl.a. havbruk, taretråling, skjellsandopptak, mudring, oppfylling og dumping, rørledninger, kabler m.m. Det gjelder som oftest nettopp de samme stedene som alltid har vært mye brukt, og hvor det derfor kan finnes mange kulturminner på sjøbunnen. Tiltakene kan lett komme i konflikt med kulturminneinteressene. Dessuten er vrakdykking i havnene og andre steder med mange kulturminner blitt svært populært. Derfor er det viktig at tiltakene bare settes i gang etter offentlig planlegging, og at amatørdykkerne kjenner kulturminneloven. Plan- og bygningsloven gjelder også ut til grunnlinjen. Virksomheten i kystsonen er underlagt forskjellige spesiallover som tar noe varierende miljøvern hensyn. En samordnet planlegging er derfor nødvendig.

For havbruksnæringen gjelder Lov om oppdrett av fisk, skalldyr m.v. av 14. juni 1985. I § 5 sies det at plasseringen av et anlegg ikke skal godkjennes dersom den er klart uheldig i forhold til det omkringliggende miljøet. Skjellsandopptak er konsesjonsbelagt. Konsesjon gis av Næringsdepartementet etter at det er innhentet uttalelse fra fylkesmannen, fylkeskommunen og kommunen. For mudring, utfylling og dumping gjelder Lov mot forurensning og om avfall av 13. mars 1981 og Lov om havner og farvann m.v. av 8. juni 1984. Ingen av disse lovene handler om hensyn til kulturminner. Fylkesmannen vurderer saker etter forurensningsloven, og havnevesenet etter havneloven. Oljeutvinning drives etter Lov om petroleumsvirksomhet av 29.11.1996 som Olje- og energidepartementet håndhever. Den har i § 10 en bestemmelse om at petro-

leumsvirksomheten må ta alle rimelige foranstaltninger for å unngå skade på bl.a. kulturminner på havbunnen. Det må da forstås som kulturminner som er vernet etter kulturminneloven. Overtredelse av loven er straffbar. Det betyr at oljevirksomheten også er underlagt undersøkelsesplikt på forhånd. Etter Lov om Norges økonomiske sone av 17.12.1976 kan Kongen innenfor folkerettens grenser fastsette nærmere regler om miljøvern.

Sjøfartsmuseene har de samme problemene som de kulturhistoriske museene angående dokumentasjon av vår nære fortid og samtid. Mengden av gjenstander som vi omgir oss med, sammen med den tekniske utviklingen, gjør det svært vanskelig å ta vare på et komplett bilde av den nyeste tiden. I tillegg er det avgrensingsproblemer overfor andre spesialmuseer, som Norsk Teknisk Museum, Norsk Oljemuseum, Fiskerimuseet og Kystmuseet i Sogn og Fjordane.

FARTØYVERN

Vernet av eldre, flytende fartøy har ingen lovparagraf å støtte seg til, bortsett fra den om utførselsforbud. For større skip gjelder den neppe heller. Heldigvis er likevel en del av trebåtene våre bevart. Entusiastiske veteranbåtforeninger, museer og enkeltpersoner har gjort en stor innsats på feltet. De mindre båtene er også de enkleste å ta vare på. Langt verre er det med større fartøyer, selv om det også der foregår gledelige ting. Som i alt annet kulturvern kan vi drive funksjonelt fartøyvern. Slik bevarer vi dessuten båtbyggertradisjonen. Også på dette feltet er håndverk og ferdigheter på vei til å bli glemt, så det haster med å redde kunnskapen.

Fartøy er store og upraktiske å oppbevare, og de er dyre å sette i stand dersom de har vært ute av drift, eller er sterkt nedslitt. Mange av dem selges til utlandet når brukstiden her i landet er slutt. Ombygginger og endringer skjer fortere enn for bygninger. Levetiden er kort når de er i bruk, og enda kortere når det opprinnelige bruksformålet er opphørt. Dersom de skal bevares flytende, må de stadig repareres og deler skiftes ut. Derfor er det ønskelig å bevare en del på land. Da bevarer vi dem mest mulig autentisk, og i tillegg tar vi vare på de opprinnelige materialene og slite- og ombyggingssporene som kan fortelle om materialbruk og -forståelse, byggeteknikk og endringer av behov og teknikk.

Skal fartøyene være i bruk på en måte som gir økonomisk avkastning, må vi godta at de skiftes ut bit for bit slik at vi til slutt bare har kopien igjen. Problemet forsterkes ved at vi må inngå kompromisser med Skipskontrollens bestemmelser, som kan føre til krav om nesten total fornyelse, eller moderne løsninger som bryter med det antikvariske formålet. Derfor er det svært viktig at hvert enkelt fartøy blir vurdert nøye.

Ansvarsforholdet innenfor fartøyvernet var lenge uklart. Norsk kulturråd ga i mange år bevilgninger til fartøyvern, og hindret på den måten flere fartøy fra å gå tapt. Fra 1986 av har Riksantikvaren overtatt hovedansvaret for fartøyvernet, ansatt fagkonsulenter og deler ut midler til formålet. Riksantikvaren engasjerer seg også i tilfeller der eldre fartøyer blir kondemnert. Det samme gjør og enkelte fylkeskommuner.

Riksantikvaren er:

- frednings- og dispensasjonsmyndighet i forhold til vedtaksfredete båter (§14 a)
- myndighet til å gi utførselstillatelse for fartøyer eldre enn 50 år (§ 23)
- driver rådgivning, utredning og organisering av faglige tiltak
- vurderer bevaringsprosjekter og gir tilskudd til istandsetting etter søknad

Riksantikvaren avgjør altså om et fartøy skal få formell status som verneverdig skip. I så fall må det restaureres, repareres og vedlikeholdes etter de samme prinsippene som for andre kulturminner. Fartøyeier må rette seg etter betingelsene som det inngås skriftlig avtale med Riksantikvar om. Det gjelder om:

- Fartøyets drift og vedlikehold skal ha som overordnet mål å sikre det som et varig kulturminne.
- Restaurering og vedlikehold må skje etter prinsipper som ivaretar de opprinnelige kvalitetene ved fartøyet ut fra en dokumentert epoke i dets historie.

Status har konsekvenser for kravet til eksteriør, interiør, materialvalg, håndverksmessige løsninger m.m. Når betingelsene er akseptert, blir den formelle bekreftelsen på at fartøyet er verneverdig oversendt Sjøfartsdi-

rektoratet. Eventuelt senere salg må meldes til Riksantikvaren, og den nye eieren må inngå ny avtale. Omkring 100 fartøyer har slik vernestatus i dag. Riksantikvaren har dessuten en utvidet liste over flere verneverdige fartøyer. Dersom et fartøy får utbetalt kondemneringstilskudd på grunn av "Eldre uhensiktsmessige fiskefartøy", kan det bli gitt dispensasjon fra destruksjonskravet hvis en ny eier forplikter seg til å overholde visse vilkår som blir tinglyst i Skipsregisteret som heftelse på fartøyet.

Det gis tilskudd til fartøyvern når tiltaket tilfredstiller kravene, uavhengig av om fartøyet er fredet eller ikke. Tildelingen kan være delegert til fylkeskommunen eller Sametinget for samiske kulturminner. Det gis også en del avgifts- og gebyrfritak, eller avgiftsreduksjon for fartøyvern. Og det gis finnerlønn til løsfunn av skip og skipsdeler, som for funn av løse kulturminner.

Kystkultursenteret Bragdøya utenfor Kristiansand, Vest-Agder. Foto Sigrid Bø 1990.

For det faglige arbeidet med istandsetting, drift og forvaltning av disse vernede og bevaringsverdige fartøyene er det opprettet en del fartøyvernentre langs kysten som skal ha tilfredsstillende teknisk anlegg og utstyr og håndverkskompetanse i hvert sitt distrikt. Fartøyvernentrene ble organisert i 1996 etter en stortingsproposisjon (St prp nr. 1 Tillegg nr 9 (1994-95).

Arbeidsfeltet skal være:

- bevarings- og sikringsarbeid
- innsamling og lagring av materialer og utstyr
- opplæring av håndverkere
- fartøyinspeksjon for Riksantikvaren
- rådgivning overfor institusjoner og privatpersoner
- reparasjons- og restaureringsarbeid
- dokumentasjonsarbeid m. m.

Norsk Forening for Fartøyvern er en av flere private organisasjoner som arbeider med saken. Den ble stiftet i 1985 som et resultat av et møte om fartøyvernets status og fremtid, arrangert av Miljøverndepartementet, Kulturrådet og Fortidsminneforeningen. Av lokale tiltak kan nevnes stiftelsen Hardanger fartøyvernssenter i Norheimsund og Mellemværftet i Kristiansund. Et maritimt kulturvernssenter er opprettet i Oslo havn. På Stokmarknes i Vesterålen er det opprettet hurtigrutemuseum, på Bredalsholmen utenfor Kristiansand tar de vare på stål båter og i Gratangen i Troms er det båtmuseum.

KYSTKULTUR

Til kystkulturen hører ikke bare båtene, men hele miljøet rundt kystgården med naust og båtstøer, brygger og kaianlegg m.m. Naustene står gjerne på rekke eller i en klynge ved havna, alt etter de naturgitte forholdene. Det var gjerne bare én egnet landingsplass på den ene gården, og var der flere bruk, kan det være tilsvarende mange naust på et lite område. At de sto samlet, ga sosialt miljø når de stelte med båt og redskap, og det var praktisk med lett tilgang til hjelp ved sjø- og landsetting av båtene. Båtsetting kunne være en institusjon og en sosial begivenhet med stort folkeoppbud. Vi må heller ikke glemme båtbyggerne, verken bonden i båtskottet eller håndverkerne på de store skipsverftene.

Som ellers i kulturvernet er planleggingsarbeidet viktig. De enkelte kulturminnene og bevaringsmiljøene må vurderes i sammenheng med den fysiske planleggingen i kommunen. Der er havneplaner og kystsoneplaner vesentlige hjelpemidler. De må ikke bare betraktes som spesialplaner som ikke angår andre enn næringsinteressene og, til nød, den lokale båtforeningen. Lokalmuseene må engasjere seg og hjelpe til. Den viktige sjøorienterte delen av kulturen må dokumenteres, og alle sidene av den være representert for begge kjønn.

Til bildet hører våre mange fyr. De representerer en viktig epoke i kystens kulturhistorie. I løpet av 1800-tallet ble det anlagt en mengde fyr langs hele kysten. De fleste av dem er nå nedlagt, eller automatisert og ubemannet. Bygningene som for en generasjon siden kunne huse opp til flere familier, står tomme i et særdeles værhardt klima ytterst i havgapet. Det er en stor utfordring å finne ny bruk for i hvert fall et representativt utvalg av dem. De kan ikke holdes vedlike over flere år uten å brukes. En del historielag gjør også her en hederlig innsats. Enkelte kunstnere har

vist interesse for å bo ute på fyr i perioder, og en del leies ut som feriebolig. Problemet er naturligvis beliggenheten. Ikke alle er så sentralt plassert som det gamle Nyholmen fyr i Bodø. Det har Fortidsminneforeningen overtatt og restaurert til klubbhus. En del fyr på hele den langs hele kysten er valgt ut og er blitt fredet. Da er de fredet i sin helhet med samtlige bygninger og miljøet omkring.

Ved omleggingen av kommunikasjonene til å gå over land, er bosettingsstrukturen langs kysten blitt totalt forandret. Mange steder som tidligere lå svært sentralt midt i kystleia, er nå blitt til sterkt avfolkete bakevjer, eller enda verre, fraflyttete bygder. På den måten går stadig en mengde av vår tidligere særpregete kystkultur tapt. Det er en formidabel oppgave å prøve og stoppe denne utviklingen, og å bevare kystleia, tidligere tiders E6, som et levende kulturminne.

Forbundet Kysten ble startet i 1979 ved at Båtlaget og Foreningen for bevaring av eldre seilfartøyer ble slått sammen. Formålet er bevaring og bruk av eldre fartøyer og kystmiljø. En rekke lokale foreninger for hele kysten er siden tilsluttet. Flere regattaer og arrangementer holdes hvert år i regi av disse foreningene, og kystkultursentre er opprettet. De siste fungerer helst som lokalmuseer med vekt på kystkultur. Det er naturligvis et skritt i riktig retning. Museumsdekningen må likevel sies å være tilstrekkelig mange steder i landet, og det aller viktigste er å bevare kystkulturen mens den ennå er levende. Men dette vil alltid være avhengig av distrikts- og næringspolitikken, både den lokale og nasjonale.

Fiskehjell for tørking av fisk i Lofoten, Nordland. Foto Jan A. Holtet.

Det er enighet om at et representativt utvalg av andre kulturminner ved sjøen må vurderes vernet. Det gjelder fiskevær, kystgårder, naustmiljøer, losstasjoner, fiskemottak, verft, havner, fyrlykter, sjømerker, fyrstasjoner, ballastplasser, kanaler, fortøyningsringer m.m. Mange av disse kulturminnene kan brukes i forbindelse med fartøyvernet, både i formidlingen av fartøyenes historie spesielt og av norsk kystkultur generelt, i tråd med offentlige uttalelser.

Kvinnene og barna er en naturlig del av kystkulturen, og derfor bør det legges større vekt på å dokumentere hvordan livsvilkårene har vært for dem. Den arbeidsinnsatsen kvinnene gjorde hjemme, var en nødvendig forutsetning for at mannen kunne være bortreist på fiske eller til sjøs store deler av året. De tok seg av det daglige arbeidet på gården, som skapte grunnlaget for mannens utrustning av mat og klær. Den tradisjonelle tekstiltilvirkningen representerer en utdøende tradisjon og et håndverk som var høyt utviklet og sterkt tilpasset råstofftilgang og bruksområde. Familiens tilværelse var ikke bare avhengig av fisket eller av avkastningen på gården, men av begge deler. Livsgrunnlaget deres hadde flere ben å stå på. Hvilken næring som var viktigst, var avhengig av hvor langt ute på kysten de bodde, hvilken sosial klasse de tilhørte, om de drev en gård eller bare bodde på en liten plass. Barnas arbeidsinnsats var helt nødvendig her som over alt i eldre samfunn. Deres arbeid var dessuten et ledd i sosialiseringprosessen og i opplæringen til rollen som voksen.

Kapittel 6

TEKNISKE KULTURMINNER

Bygninger og andre kulturminner brukt i fremstilling av gjenstander kalles vi tekniske kulturminner. Det kan være verksteder og fabrikker, smier, møller og sager av alle størrelser. Oftest inneholder de tekniske innretninger for produksjon.

Naturressursene la grunnlaget for utviklingen av landet til en industrinasjon. Råstoffene var først og fremst skog, fisk, malm og mineraler kombinert med store kraftressurser. Den omfattende endringen i næringslivet i løpet av de siste årene har ført til at en mengde industribedrifter, store som små, enten er blitt lagt ned, eller har endret eller sterkt redusert virksomheten. Dette har aktualisert og økt behovet for en overordnet politikk for å verne tekniske og industrielle minner. Miljøvernmyndighetene har uttrykt ønske om å bevare en del av dem, for å ta vare på de viktigste sporene fra industrialiseringen av landet, og for å synliggjøre og verne om det materielle grunnlaget og sporene etter arbeiderkulturen i byene og industristedene.

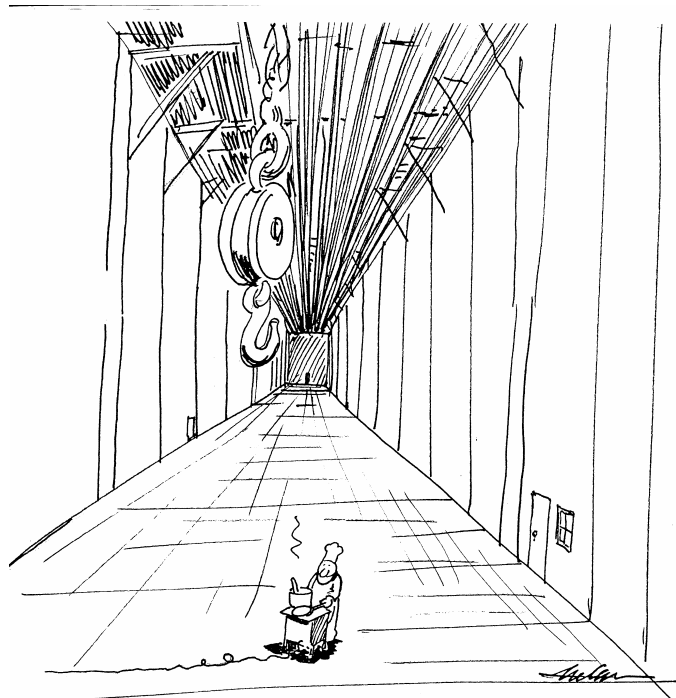
De fleste av industriminnene består av svært store bygninger eller bygningskomplekser, som derfor byr på spesielle utfordringer for kulturvernet. En bygning som er forlatt fordi produksjonen ikke lenger lønte seg, er dessuten sjelden velholdt.

Den historiske verdien av slike bygninger er innlysende. Ofte har de også vært hjørnesteinsbedrifter som har gitt opphavet til det nærliggende tettstedet. Industrianlegget er derfor uunnværlig for å forklare oppkomsten og historien til lokalsamfunnet. Fabrikken er kanskje også enestående som historisk kilde for å forstå en produksjonsprosess. Bygningen kan til og med være forlatt med hele produksjonsutstyret i behold.

Prosjektet «Bevaring av tekniske og industrielle kulturminner» har registrert 31 tekniske kulturminner som har vært viktig for nasjonen. De representerer en mengde forskjellige virksomheter som har hatt betydning for Norges utvikling som industrinasjon de siste 100 årene. Seks av dem er vernet: Fetsund lenser, Klevfoss Cellulose & Papirfabrikk, Nes Jernverk, A/S Sjølingstad Uldvarefabrikk, Industristaden Tyssedal og Neptun Sildoljefabrikk.

Disse verneobjektene er eksempler og viktige minner på det som var typisk, og som preget levevis og produksjonsmåter i nasjonens nære fortid. Bedrifter som var mer typisk for et bestemt område skal være en fylkeskommunal oppgave. Selv om det er mange av en type, og den ikke har nasjonal interesse, kan den likevel ha stor lokal verdi som identitets-skaper for stedet. Slike er det en kommunal oppgave å ta vare på. Men en systematisk bevaringsplan forutsetter en oversikt over alle tekniske kulturminner, men en slik finnes ikke alltid.

Samfunnsøkonomisk kan det være lønnsomt å drive vern av tekniske kulturminner. Bygningene er ofte av kolossale dimensjoner, noe som gjør dem kostbare å sette i stand, men som andre stående bygninger representerer de økonomiske ressurser. Fordi de er store kan de huse mange funksjoner. Aker brygge i Oslo som har vært mekanisk verksted, er et eksempel på hvordan dette utgangspunktet kan være miljøskapende for en hel bydel, samtidig som de tidligere verkstedbygningene rommer en mengde forretninger, restauranter og annen virksomhet. Ideen er god, men vi kan alltid diskutere hvor heldig løsningen er blitt.

*Liv i gamle industri-
batter. Tegning Geir
Helgen.*

Georgernes verft på Nordnes i Bergen er blitt kulturhus som rommer mange funksjoner. Nedre Vøyen Spinderei i Oslo har restauranter, interiørstudio, småindustri, kontorer, treningssenter m.m. Fossekleiva Bruks-senter i Svelvik var tidligere ullvarefabrikk, men huser nå flere bruks-kunstverksteder. Dette er eksempler på gjenbruk av tekniske kulturmin-ner. Eksteriørene er alle stedene bevart, og de nye funksjonene er i stor grad tilpasset interiørene. Tøyen trafo som ligger høyt og flott til i Oslo ble bygd som transformatorstasjon i 1915. I 1975 ble den tatt i bruk som kommunalt kulturhus som nå inneholder bl.a. 32 atelierer for kunstnere, øvingslokaler for kor, dansegrupper og barneteater.

Men mange steder har kommunen likevel bygd nye millionbygg i stedet for å sette i stand store fabrikkbygninger som sto tomme, men var i god teknisk stand. Samfunnet ville ha spart millioner, samtidig som miljømes-sige og kulturhistoriske verdier var blitt tatt vare på som for eksemplene ovenfor.

Flere industribygninger gjøres om til museer der tidligere tiders produksjon dokumenteres. «Industriarbeiderstedet Odda» er et eksempel på hvordan industriarbeidernes kultur kan tas vare på og formidles. Klev-foss Industrimuseum er museum for cellulose- og papirindustrien. Gamle Salhus Tricotagefabrik i Bergen er blitt Norsk Trikotasjemuseum. Der er den gamle maskinparken bevart og hele produksjonsfremstillingen av ullvarene kan demonstreres. Teglverket på Bakklandet i Trondheim er fredet. Gruvemuseene på Kongsberg, Røros og Sulitjelma dokumenterer gruveindustrien, også gjennom besøksgruver. Dampsentralen som tidli-gere produserte elkraft for Nord-Norges største bedrift, A/S Sydva-ranger, er gjort om til moderne mekanisk verksted. Hermetikk-byen Sta-vanger har fått sitt hermetikkmuseum i en av de nedlagte sardinfabrikke-ne. Et oljemuseum er også etablert i byen. Flere sager og møller er hel-digvis bevart både på museer og i sitt opprinnelige miljø. Det samme gjelder en del nedlagte kraftstasjoner, som Heggmoen i Bodø som Nord-landsmuseet har ansvaret for. Inventaret er på plass og holdes ved like.

Jernbanemuseet på Hamar og museumsjernbanene Setesdalsbanen, Thamshavnbanen m.fl. er viktige tekniske kulturminner fra samferdsels-sektoren. Telemarkkanalen med slusesystemene og kulturminnene langs kanalen har skapt nytt turistgrunnlag i Telemark med båttrafikk om sommeren.

*Maskinrommet om bord på M/S Farland, en av få bevarte dampbåter i Noreg.
Foto Sigrid Bø.*

Her som ellers er det viktig å bevare hele miljøet med tilhørende arbeider- og funksjonærboliger og andre faste kulturminner, så vel som hele kulturlandskapet. Slagghaugene på Røros er fredet fordi de er så karakteristiske for stedet og viktige for Røros' historie. Jakobsbakken i Sulitjelma er en komplett gruveby som bevares ved at Norsk Luthersk Misjons-samband bruker den som leirsted. Gjestene bor og steller seg selv i de tidligere gruvearbeiderleilighetene. De gamle husene og alle de øvrige kulturminnene er i høyeste grad med på å skape det særegne miljøet der oppe i høyfjellet.

Norsk kulturråd leverte i 1988 en komiteinnstilling om bevaring av tekniske minner og industriminne. De registrerte anleggene ble prioriterte oppgaver. Riksantikvaren deler ut økonomiske midler. Men kommuner og fylkeskommuner burde i tillegg sørge for å inkorporere bevaring og gjenbruk av tekniske kulturminner i planene sine. Det siste er viktig. Slett ikke alle tekniske minner kan gjøres om til museer.

Kapittel 7

GJENSTANDER OG LØSFUNN

Hittil har vi snakket lite om de løse kulturminnene, gjenstandene. Det betyr ikke at de er mindre viktige. Innen kulturvernet er de helt nødvendig både som forsknings- og formidlingsobjekter som gir oss mye kunnskap om mange sider av samfunnet fra langt tilbake og opp til våre dager. Dessverre er lovverket svakere for dem enn for de faste kulturminnene. Se mer i del I.

LØSE KULTURMINNER

Kulturminnelovens § 12 slår fast at løse kulturminner som kommer for dagen ved tilfeldige funn, utgravning eller på annen måte, er statens eiendom. Det gjelder gjenstander fra oldtid og middelalder inntil 1537, som våpen, redskap, kulturgjenstander, steiner, trestykker eller gjenstander av annet materiale med innskrifter eller bilder, bygningsrester uten samhörighet med bygninger eller rester av disse, innbo, kirkeinventar, smykker, arkivsaker, skjelett og skjelettrester m.m. Dessuten gjelder det mynter fra før 1650 og samiske kulturminner som er eldre enn 100 år.

Disse kulturminnene er det bare myndighetene som kan grave frem, flytte og ta hånd om. Finnere av slike gjenstander er pliktige til å melde funnet til politiet på stedet, eller til rette myndighet etter loven, som er fylkeskommunen. Miljøverndepartementet kan fastsette finnerlønn. Den skal deles likt mellom finner og grunneier. Dette gjelder mest gjenstander av edelmetall.

Når bygninger eller anlegg fra nyere tid fredes etter § 15, omfatter fredningsvedtaket fast inventar som skap og ovner. Derimot gjelder det vanligvis ikke annet inventar. Men paragrafen åpner adgang for dette: *Når særlige grunner tilsier det, kan også større løst inventar medtas. I slike tilfeller må hver enkelt gjenstand særskilt spesifiseres.*

Fredete kulturminner må ikke føres ut av landet uten Riksantikvarens tillatelse (§ 23). Det gjelder også bygningsdeler og ting av kunst-, kultur- eller personalhistorisk interesse eldre enn 100 år, som alle slags sjeldne gjenstander og drakter. I spesielle tilfeller kan departementet fastsette at utførselsforbudet skal omfatte slike gjenstander uten hensyn til alder. Forbudet gjelder dessuten samiske kulturminner eldre enn 50 år og min-

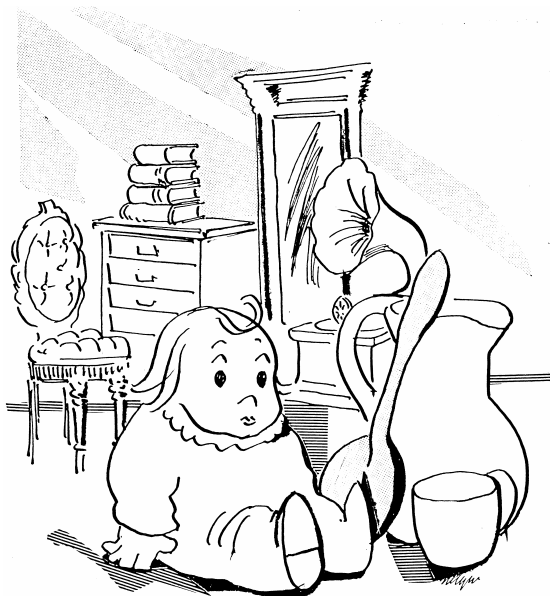
ner etter fremstående personer. Tollvesenet fører kontroll med at loven følges. ABM-utvikling er øverste klageinstans ved utførselsneking.

Kirkeavdelingens arbeidsfelt hos Riksantikvaren baserer seg på kirkeloven, som slår fast at alle saker som angår kirker og kirkeinventar, kirkegårder og gravminner eldre enn 90 år og er listeført hos Riksantikvaren, skal forelegges denne til uttalelse før forandringer foretas. Dette gjelder også kirkeinventar eldre enn 1850. Kirkeavdelingen har som arbeidsområde blant annet å befare og vurdere restaureringsplaner og forslag til nyanskaffelser, ominnredninger og endringer av både kirkehus, inventar og omgivelser.

Bortsett fra de løse kulturminnene nevnt ovenfor har staten ikke noe formelt ansvar for gjenstandsvern. Dette overlates til de øvrige forvaltningsnivåene og til privat initiativ. Oftest har heller ikke kommunene eller fylkeskommunene noe ansvar, bortsett fra for gjenstandene i de halvoffentlige museene.

MUSEENE

Museene har alltid samlet på gjenstander. Den vanlige definisjonen av et museum er et lokale eller en bygning hvor en samling av kunstverk eller gjenstander av historisk og naturhistorisk interesse oppbevares og stilles ut, og som er offentlig tilgjengelig. Uansett er gjenstandsvernet museenes hovedarbeidsområde.

*Museumsjenstander.
Tegning Geir Helgen.*

Gjenstanden kan være et håndverks- og arbeidsredskap. Redskapet sammen med råvaren det er laget av, og produktet redskapet er ment å frembringe, har alltid vært et hovedfelt for dokumentasjon av håndverk av alle slag. Gjenstanden er dokumentasjon på seg selv som ikke kan erstattes verken av foto, tegninger eller beskrivelser.

Når gjenstanden er havnet på museum, tror vi at alt er vel og bra, og at nå er den sikret for alltid. Dessverre er virkeligheten en annen. Svært få gjenstander er laget av et varig materiale, og noen brytes ned fortere enn andre. Tekstiler er av de mest forgjengelige og krever derfor mye omsorg ved oppbevaring. Måten gjenstandene oppbevares på, og klimaet de oppbevares i, har mye å si. Selv om museene gjør sitt ytterste, er det et beklagelig faktum at de færreste av dem har tilfredsstillende lokaler for alle de forskjellige verdifulle gjenstandene de eier, og enda færre har konserveringsmuligheter. I hele museumsvesenet er det mangel på ressurser i form av økonomi, ansatte og ekspertise.

I St. meld. nr. 39 (1986-87) Bygnings- og fornminnevernet sies det at målet må være å bevare et så stort og sammensatt utvalg av kulturminner at folk kan oppleve hvordan samfunnet har utviklet seg gjennom lengre tid. Derfor er det nødvendig at kulturminnene i størst mulig grad blir bevart i sitt rette miljø. Som et ledd i dette vil det bli lagt spesiell vekt på å ta vare på minner fra områder som arbeiderkultur og kvinners hverdag og virke.

For å ta det siste, kvinners liv og virke, så vet vi at det fortsatt er kvinnene som hovedsakelig er knyttet til gjenstander og inventar i hjemmene, og ikke så mye til selve bygningene, heller ikke til de tekniske kulturminnene. Dette må vi ta konsekvensen av i vår vernepolitikk, og ikke fortsette å nærmest negligjere minnene fra kvinners dagligliv. I fremtiden må derfor mer av inventaret fredes sammen med bygningene. Likedan må det arbeides aktivt for at alle slags bruksgjenstander, klær og andre tekstiler og leker tas vare på.

Museene bør og sikre gjenstandsmaterialet fra vår nære fortid, og ikke bare fra eldre tid, men det fører til spesielle problemer, fordi det krever en form for utvelgelse. Det er umulig å ta vare på den store mengden gjenstander vi omgir oss med. De raskt skiftende motene og bruk-og-kast-mentaliteten gjør ikke dette lettere. Ønsket er at gjenstandene do-

kumenteres allerede i sin samtid, enten ved direkte innsamling, eller gjennom former for registrering. Arbeidet med denne samtidsdokumentasjonen kaller vi SAMDOK, og enkelte museer har spesialisert seg på å dokumentere ulike sider av samfunnslivet, slik at ikke alle behøver å samle på det samme. En oversiktsregistrering av bygninger og gjenstander på norske museer er foretatt og lagt inn på data.

Museene får tilskudd fra staten, fylkeskommunen og vertskommunen. Kulturdepartementet gir også tilskudd under kapitlet «Andre kulturvernformål» til husflid m.m. Til større engangstiltak kan en søke Norsk Kulturråd, og Kulturminnefondet. Fondets formål er å løse oppgaver innenfor kulturvernet som ikke kan løses gjennom de ordinære bevilgningene, og det skal kunne gis bidrag til formålet innen hele kulturminnelovens virkeområde.

HÅNDVERKENE

Håndverkene er en grunnleggende del av kulturarven vår, og det bør være like selvsagt å ta vare på dem som på gjenstandene de har skapt. Håndverkerne trengs i aller høyeste grad for å ta vare på gjenstandene. Tilstrekkelig tilgang på arbeidskraft med ferdigheter i de gamle håndverkene er helt avgjørende for å opprettholde den antikvariske verdien av kulturminnene. Ved reparasjoner må de gamle teknikkene benyttes for ikke å gjøre skade.

Flere av de bevarte middelalderbygningene i tre var til nylig i dårlig forfatning, preget av sterkt forfall etter at de var gått av bruk. Miljøverndepartementet startet i 1990 et prosjekt for å få satt dem i stand til et nivå hvor eierne selv kunne overta et fremtidig jevnt vedlikehold. Mange materialtyper som var i bruk i middelalderen, produseres ikke lenger. Produksjonsmetodene kan og være gått i glemmeboka. Det ble derfor nødvendig å finne tilbake til tradisjonelle kunnskaper og ferdigheter. Mange håndverkere har måttet gå på kurs og lære seg tradisjonelle byggeteknikker. På den måten har prosjektet vært med på å perfektionere og kvalifisere håndverkerne til antikvarisk istandsetting, samtidig med at de gamle bygningene er blitt satt i stand. Bygningsvern er blitt en levedyktig næringsgren med ringvirkninger som sysselsetting, meningsfylte arbeidsplasser og avsetning på spesialprodukter for leverandørene. Dette gjenoppliver og styrker forståelsen for kvalitetsarbeid i bygningsfaget. I Rauland er det et studietilbud i restaurering på høyskolenivå.

Museene har behov for håndverkere for å:

- dokumentere håndverkskunnskap
- ha faglig kunnskap om gjenstandene og bruken av dem
- ha teknisk kyndige personer til å konservere, restaurere og reparere gjenstander
- kunne formidle kunnskap om håndverkene

På samme måte har vi behov for eldre industriprosesser og servicetjenester.

Museene har en særlig viktig oppgave der den levende håndverkstradisjonen er utdødd. Et dataregister over dyktige håndverkere er opprettet på Maihaugen, NHU = Norsk handverksutvikling, som er en sammenføring av Håndverksregisteret og Sekretariatet for små og verneverdige fag. Det ideelle hadde vært at alle departementene opprettet noe tilsvarende på sine felt. Husflidskolene og de private organisasjonene har også sin misjon, og likedan historie- og museumslagene, Forbundet Kysten og Bunad- og folkedraktrådet. Det er de mest kjente organisasjonene i denne sammenhengen, men mange flere kunne vært nevnt som gjør en stor innsats for å bevare håndverkskunnskapene på sine respektive fagområder.

Det viktigste også på dette området er å sørge for at kunnskapen blir formidlet videre gjennom alminnelig opplysningsvirksomhet, oppmuntring og økonomisk støtte til forskningsprosjekter osv. Håndverksfagenes kunnskaper, teknologi og produktkultur må benyttes og dokumenteres. Det må skje ved registrering, sikring av maskiner, utstyr, verktøy, modeller og materialer, teknikker og kunnskap. Kunnskapen må formidles på en kompetansegivende måte, dvs. at informasjonen blir gitt videre på en måte som et marked er villig til å kjøpe. Informasjonen må brukes produktivt. Dette gjelder foreldete, utdødde håndverk så vel som aktuelle og levende. De første burde ha enkelte utøvere plassert i restaureringsverksteder. Håndverkene må i tillegg dokumenteres på museer og i arkiv, i publikasjoner og på film m.m. For å fremme bevaring av gamle håndverk og heve kvaliteten på suvenirer, bør museene gå inn for produksjon av gode gjenstander til suvenirsalg i stedet for de masseproduserte.

Med den stigende miljøkrisen i verden kan det komme en større etterspørsel etter miljøvennlige materialer, som de gamle gjenstandene oftest er laget av. I de fleste tilfellene er de miljøvennlige både ved forarbeiding, bruk og etter at de er gått ut av bruk. De gamle gjenstandene representerer en kvalitet i materiale og utførelse som er sjelden i dagens industri-samfunn. Materialene er gjerne spesielt utplukket, og håndverkeren har satt sin ære i å forarbeide et førsteklasses produkt. Gjenstanden eller klesdrakten var ment å skulle vare lengst mulig, i flere generasjoner kanskje, og ikke bare i en motesesong. Det samme gjelder det meste av den tradisjonelt handlingsoverførte kunnskapen, som var en del av den vanlige hjemmehusfliden, og som til en viss grad heldigvis fortsatt er det.

Den stigende etterspørselen etter antikviteter fører i dag til at hele bygder tappes for eldre gjenstander. De tas ut av sitt rette miljø og benyttes løst fra sin sammenheng i miljøer fremmed for den kulturen de var skapt og ment å fungere i. Som motebølge er denne tendensen betenkelig, men vi skal og være klar over at i mange tilfeller gjelder det arvede gjenstander, og da har antikvitetene likevel en sammenheng med det nye miljøet. Mange mennesker har også behov for mer miljøskapende gjenstander av høyere kvalitet enn de masseproduserte.

Når vi tenker på dagens samfunn og hva som er de største truslene for det samlede kulturminnevernet, ser vi at det er hele samfunnets holdning til kulturminnene og til vår felles fortid. Det gjelder vanligvis ikke enkeltindividene i enkelt-situasjoner, men hele samfunnet når det opptrer kollektivt i for eksempel utbyggingssaker. I mange tilfeller taper miljø- og kulturminneverdier overfor dagens sterke økonomiske interesser og mangel på helhetlig og langsiktig planlegging. Dernest trues de av det generelle kunnskapsnivået i befolkninga, som mangler kunnskap om historien og kulturminneverdiene i samfunnet.

De største farene kan generelt sies å være:

- brann og naturskader
- sterke økonomiske interesser for utbygging
- slitasje og galt vedlikehold
- innbrudd, tyveri o.a. skadeverk
- forurensing
- industrijordbruket
- mangelfull kunnskap og interesse

DEL III
VERN AV IKKJE-MATRIELLE KULTURMINNE

*Kunnskap, interesse og respekt for lokalsamfunnets
røtter og tradisjoner er den beste grobunn for
trivsel, tilhørighet og identitet.*

Åse Kleveland, 1996

Kapittel 1

IKKJE-MATERIELLE KULTURMINNE

Dei kulturminna som ikkje er synlege eller til å ta og kjenne på, kallar vi åndelege kulturminne eller ikkje-materielle kulturminne. Kulturvern omfattar vern og pleie av både materielle og ikkje-materielle kulturminne. Det kan vere noko forvirrande at lærebøkene, så vel som kulturvernforvaltinga, nyttar ordet “kulturminnevern” avgrensa til det materielle kulturvernet. Årsaka til denne nemnebruken har truleg årsaka si meir i historiske forhold enn dei reint logiske.

Fram til midten av 1970-talet og framveksten av fylkeskommunane, hadde kulturvernet ei anna oppbygging. På regionalt nivå var kulturvern knytt til vern av materiell kultur, primært bygningar og anlegg, og fylkeskonservatoren hadde forvaltingsansvaret på vegne av staten. Dei ikkje-materielle kulturminna fall utanfor det offentlege verneapparatet på region- eller lokalnivå. Ved opprettinga av fylkeskommunane og fylkeskulturetaten skulle denne ha ansvar for heile kultursektoren, dvs. saman med introduksjonen av eit ”utvida kulturomgrep” fekk vi eit *utvida kulturvern*. Men medan det på statleg nivå var ei ansvarsdeling med materielt kulturvern i Miljødepartementet og ikkje-materielt kulturvern i Kulturdepartementet, fekk kulturetaten på fylkeskommunalt og kommunalt nivå ansvar for heile kulturfeltet. Og fylkeskonservatoren, som tidlegare hadde vore statens representant på fylkesnivå med ansvar for den materielle kulturen, vart ein del av den fylkeskommunale kulturadministrasjonen og sakshandsamar både for den materielle og ikkje-materielle kulturen. I nokre fylkeskommunar heldt dei fast ved nemninga fylkeskonservator, men etter kvart som det vart bygt ut ein eigen kulturvernetat i fylkeskommunen, gjekk fleire over til nemninga ”fylkeskulturvernleiar” ol.

Med ein ny administrativ struktur og ei formell og reell utviding av arbeidsfeltet, oppstod det naturleg nok nye nemningsbehov. Kulturvern kom i bruk som omgrep for vern av alle typar kulturminne, både materielle og ikkje-materielle kulturminne. Likevel festa ordsamansetjinga “kulturminnevern” seg til det avgrensa materielle kulturvernet. Først i ettertid har det vorte reist spørsmål om kor vidt desse tre omgrepa er eigna i det offentlege og private vernearbeidet: samleomgrepet *kulturvern* og dei to undergruppene *kulturminnevern* og *vern av ikkje-materiell kultur*. Utanfor fagmiljøet vert både “minne”, ”åndeleg” og ”ikkje-materiell” oppfatta

som det same, noko abstrakt. Skiljet mellom kulturvern og kulturminnevern misforstår derfor mange, men står likevel som innarbeidde omgrep både innan offentleg og privat kulturvernarbeid.

Den ikkje-materielle kulturen lever og vidareførest gjennom tale, i folks minne, handlemåtar, religiøse oppfatningar, ritual, seremoniar, normer og samversformer. I eldre tid vart den åndelege kulturtradisjonen overført direkte frå person til person eller via det skrivne ord. I det moderne samfunnet har teknologien kome inn og endra tradiseringsprosessen. Tradisjonsstoffet kan overførast via nye media, utan den personlege kontakta. Medan tradisjonsstoffet tidlegare måtte lagrast og overførast via mennesket sin hjerne, kan det no verte teke vare på også i skriftleg form, på lydband, foto, film og video. Kulturtradisjonen som er dokumentert på denne måten, reknast og som ikkje-materiell kulturtradisjon. Men dersom vi kjenner det berre i den forma, kallar vi det for *dokumentert tradisjon* i motsetnad til *levande tradisjon*. Vi seier at kulturtradisjonen lever når han vert hugsa og bruka av folk i daglege gjeremål eller ved spesielle høve.

VIDAREFØRING AV TRADISJON

Når ei tradisjonsytring vert bruka og ført vidare, seier vi at ho vert tradert. Personen som kan og nyttar tradisjonen, kallar vi tradisjonsberar. Men i samband med vidareføring av tradisjon og tradisjonsspreiing, talar vi om *aktive* og *passive tradisjonsberarar*. Båe har vore viktige for vidareføringa av tradisjonen, men på ulike måtar. Den aktive tradisjonsberaren er utøvar, anten som forteljar, kvedar, dansar, båtbyggjar, vevar o.l. Den passive tradisjonsberaren kan tradisjonen, men er i lita grad utøvar eller formidlar. Av di tradisjonen i utgangspunktet lever utan nedskrivne former og reglar, må utøvinga og vidareføringa berast oppe av ein tradisjonsberar. Den aktive tradisjonsberaren har denne formidlarrolla, medan den passive tradisjonsberaren har meir hatt ein kontrollfunksjon.

Utøvaren skal vidareføre det ho/han har høyrte, sett og lært. Men tradisjonen gjev og rom til å gjeve det ei viss personleg utforming. Ei slik personleg utforming av tradisjonstype kan gjeve så særlegne former at vi kallar det *variantar* av typen. Eit av kjenneteikna ved folkekunsta er nettopp variantrikdommen, anten det er tale om ei forteljing, vise, danseform eller veveteknikkar og -mønster. Men utforminga må likevel ikkje innebere større avvik enn at ho held seg innanfor dei akseptable rammene for tradisjonen, dvs. varianten må vere gjenkjenneleg.

Her kjem dei passive tradisjonsberarane inn og øver kontrollfunksjonen sin. Som kjennarar av tradisjonen, vil dei vere ein garanti for at utøveren held seg innanfor grensene tradisjonen set. Dersom utøveren ikkje aksepterer slike grenser eller unnlet å rette og korrigere seg i tråd med tradisjonsmiljøet, risikerer vedkomande å verte sett utanfor som tradisjonsutøvar.

Tradisjonelt har dette kontrollmiljøet vore det geografiske nærmiljøet, dvs. dei som er ein del av kulturen. Med den nye teknologien, der utøvinga og overføringa av tradisjonen kan gå gjennom nye media, har denne kontrollfunksjonen endra seg. Samstundes har den internasjonale interessa for folketradisjon gjort etniske kulturuttrykk salbare for eit stort publikum, til tider den ”globale landsbyen”. Formidlinga av folketradisjonen har også vorte kommersialisert. I ei postmoderne tid med dyrking av individualismen og nyskaping, blanding av tradisjonar og individuelle uttrykk, vart det vanskeleg for den passive tradisjonsberaren å målføre den tidlegare funksjonen sin. Nærmiljøet har langt på veg mista posisjonen som kjennarmiljø. Paringa av liberalisme og kommersialisering gav god grobotn for å stemple utsegner og krav om respekt for lokale tradisjonsformer som ”bakstreversk”, ”gamaldags”, ”fanatisme” og liknande negative karakteristikkar. Dei nye interessemiljøa, anten frå kommersielt hald eller utøveren som nyttar tradisjonen til å iscenesetje sitt eige prosjekt, får overdøve kritiske røyster om brot på tidlegare rammer for vidareføring av tradisjonen.

I dag vil det truleg vere mest rett å tale om fleire *kontrollmiljø*; opphavsmiljøet med dei passive tradisjonsberarane og ei ny brukargruppe i og utanfor opphavsmiljøet. Det kan sjå ut som desse to miljøa i mange samanhengar har noko motstridande syn på kva som er god vidareføring av lokaltradisjonen. Naturleg nok er det lokalmiljøet som reagerer på bruk av tradisjonen som bryt med den etablerte. Det traderte handverket nyttar gjerne materiale med betre bruksegenskapar til det spesielle føremålet, t.d. stoffbruk til båtsegl. Her ligg det og nært peike på den bakvendte og dårlege utnyttinga av tremateriale i husbygginga vår. I hundrevis av år har furua prova seg som bestandsterk og godt tilpassa det norske klimaet med regn, vind og temperatursvingingar. Manglande materialkunnskapar må forklare overgangen til bruk av furu som innpanel og det mykje dårlegare trematerialet frå gran som utepanel. Tilsvarende forhold ligg i kravet til materialbruk når einkvan vil bruke anna og billigare

stoff til ein bunad, trevirke til ein båt eller mangel på dialektuttale ved kveding. For den utanforståande kan dette opplevast som pirk, men for den som kjenner og identifiserer seg med tradisjonen, opplevest dårlegare materialbruk eller manglande dialektbruk i ei folkevise som ei uakseptabel forenkling og forflating av folkekunstforma. Spesialkunnskapane som opphavsmiljøet har, t.d. detaljkunnskap om uttale og språkrhythme i eit setesdalsstev eller stoffbruken i rondastakken, kan vere heilt avgjerande for kvaliteten i kulturytringa.

Heddal stavkyrkje med Olea Crøgerstatuen i forgrunnen. Olea Crøger var ein av dei viktigaste tradisjonsinnsamlarane våre på 1800-talet. Men ho fekk ikkje publisert folkevisestoffet i eige namn. B. M. Landstad fekk bruke materialet ved utgjevinga av Norske Folkeviser i 1853. Foto Sigrid Bø 2000.

Erfaringane talar for at tradisjonen og folkekunsta vert sett under eit sterkt press i møtet med eit stort og kommersielt bruksområde. Som all annan kultur, må ein rekne med endringar og utvikling også for folketradisjon og folkekunst, men då er det avgjerande å tenkje kvalitet og vidareføring på tradisjonens premisser, ikkje ut frå historieløyse og kortsiktige økonomiske interesser. Odd Are Berkåk, professor i sosialantropologi,

har reist spørsmål om vestens rett til å plukke ut, bruke og omforme element frå folketradisjonen i den tredje verda. Han ser ein parallell eller vidareføring av kolonimaktene si utnytting av afrikanske land til eiga vinning. Før henta Vesten ut naturressursar til eige forbruk og fortjeneste, no er Vesten i gong med det same på kostnad av dei immaterielle ressursane. Tidlegare tappa Vesten det afrikanske kontinentet for *materielle råvarer*, no forsyner Vesten seg tilsvarande i kommersiell samanheng frå *kulturen*, spesielt afrikansk musikk og dans.

Eit tilsvarande press på folketradisjonen og folkekunsta gjer seg gjeldande også i Noreg. Berre i ettertid er det mogleg å seie om den lokale tradisjonen har kraft i seg til å overleve som ein sær eigen, genuin tradisjon. Spørsmålet har og relevans langt ut over lokale og nasjonale grenser, av di det også er eit spørsmål om Noreg og norsk kultur i global samanheng. Berre ved å take vare på og vidareføre norsk folketradisjon og folkekunst kan Noreg bidrage til det kulturelle mangfaldet i verdssamanheng: Noreg kan då yte, tilby originale kulturytringar i ein internasjonal samanheng, i staden for å vere etterapar og parasitt på andres kultur.

Den ikkje-materielle kulturen kan delast inn i tre hovudgrupper:

Munnleg stoff

Handlingsboren tradisjon

Sosiale institusjonar og friviljuge organisasjonar

Vi skal sjå nærare på desse i kvart sitt kapittel.

Kapittel 2

MUNNLEG STOFF

Med munnleg stoff meiner vi det som vert formidla i form av språk og tale. Munnleg stoff kan igjen delast inn i fire grupper:

Språk

Namn

Minnestoff

Tradisjonsstoff

SPRÅK

Talemålet er det opphavlege språket, og kan definerast som den naturlege talen, dialektane folk talar til dagleg, - til skilnad frå tale etter skriftspråk. I Noreg, som i dei fleste andre land, har vi mange dialektar. Dei skil seg meir og mindre frå dei offisielle skriftspråka. Elles er dei skandinaviske landa heldigstilte ved at dei tre nasjonalspråka i Noreg, Sverige og Danmark har så stort språkfelleskap at vi utan særleg problem kan kommunisere med kvarandre både i tale og skrift.

Språket er eit grunnleggjande kjenneteikn for ein nasjon og eit lokalsamfunn. Men språket er og viktig for einskildmennesket og del av den personlege identiteten. Såleis er språket grunnleggjande del av felleskulturen, men også individet. Med språk i denne samanhengen tenkjer vi primært på talemål og dialektar, men og på skriftspråk. I Aschehous konversasjonsleksikon vert skrift definert som *et middel til nedtegning av ord for meddelelse eller erindring*, og inneber såleis ei teknologisering av språket.

Professor Trond Berg Eriksen seier at ingen teknisk reiskap eller teknisk oppfinning kan erstatte språket slik det vert tala. Formålet med både talemål og skriftspråk er å formidle ein bodskap, men den sosiale samanhengen som skrift og tale nyttar er vanlegvis ulik. Det kjem og til uttrykk ved at skriftspråket gjerne har ei meir komplisert setningsoppbygging. Talespråket vil ofte bere preg av den samanhengen det vert bruka i, og inneheld ofte småord som: ja, nok, då, nei, ser du, ikkje sant, liksom o.l. Sjølv om planleggingsforholda til talemålet og skriftleg språk er ulike, kan ikkje tale- og skriftspråk handsamast som to skilde fenomen.

Lokalt talemål

Lokalt talemål eller dialektar har vorte generelt godtekne på ein heilt annan måte dei siste 30-40 åra jamført med tidlegare. Årsakene til det er mange, men truleg har den store geografiske og sosiale mobiliteten i siste halvdel av 1900-talet hatt mykje å seie. Det same gjeld generell større kulturforståing og opplysning. Talemålet er mediet for verbal kommunikasjon og heilt grunnleggjande for all formidling av munnleg stoff. På same måte som den munnlege tradisjonen er knytt til ein stad i tid og rom, vil språket i ordval og uttrykksmåte vere merkt av dei natur- og kulturforhold språket er forma i.

Ungdom som veks opp på Majorstua i Oslo eller Gamlebyen i Stavanger vil framleis ha bruk for eit noko anna ordforråd enn ungdomen frå Jomfruland ved Kragerø eller Alvdal i Østerdalen, sjølv om levesett og vere-måte har vorte utjamna mykje dei siste tiåra. Større samanfall i skule og utdanning, bruk av fjernsyn, video og internett har også verka til å minske kulturskilja mellom by og land i høve til tidlegare. Men likevel vil ein fiskar på kysten framleis ha eit langt større og nyansert ordforråd for å skildre sjøen under ulike vêrforhold enn kva ein innlandsbuar har, anten han bur på landsbygda eller i byen. I distrikt med utmarksnæring som viktig for næringsgrunnlaget, vil det finnast eit rikt ordtilfang for å karakterisere vêrforhold og naturleg lende. Tilsvarende forhold vil gjelde i flyttsameområde.

Teknologiske endringar skaper behov for nye ord og uttrykk, medan gamle står i fare for å forsvinne når reiskapar og arbeidsmåtar vert endra eller kjem ut av bruk. Hesten og aktivitetar i tilknytning til han er eit godt eksempel. I dag vert hesten først og fremst nytta til fritidsaktivitetar, på travbanen eller i ryttarsporten., medan han tidlegare var arbeids- og trekkdyr. Dei siste 20 - 30 åra har hesten stort sett vorte bytt ut med traktor og anna maskindrivne kraft. Berre hesteselen t.d. omfattar eit titals smådelar, og kvar del har sitt eige namn, rett nok med visse skilje frå dialekt til dialekt. Med endring i utstyr og bruksmåtar, endrast også ordtilfanget. Den yngre generasjonen har ikkje hatt høve til, eller bruk for, å lære det omgrepsapparatet som var knytt til hesteselen og arbeidsreiskapane. Men tilsvarende har andre ord og uttrykk kome i bruk, ut frå behova i dei nye bruksområda.

Endringane i reiskapar og arbeidsmåtar fører til bortfall av ord og uttryksmåtar, samstundes som ny teknologi gjeve nytt ordtilfang. Dette er ein del av dynamikken i språket. Eit spesielt problem står vi likevel ovanfor i dag ved at skiftingane skjer så fort. Utan ei klår språkpolitisk holdning og vilje til å tilpasse ord og uttrykk til eige språk, kan dette verte meir ei belastning på norsk språk enn ein vokster.

Massemedia i dag, særleg fjernsynet med internasjonale sendingar over kabel og satellitt, er eit ytterlegare press på eit lite nasjonalspråk som norsk. Media og språksituasjonen er ei utfordring til einskildmennesket og heile samfunnet. Skulen sitt ansvar til kunnskapslæring og likeins holdningsskapande læring vil m.a. vere avgjerande for kor vidt vi skal overleve som eigen språknasjon. I kulturvernsamanheng er det ei oppgåve for ein kommune å dokumentere det lokale talemålet. Med dei raske endringane som skjer i samfunnet, vil lokale ord og uttrykk falle bort. Dialekt- og ordsamlingar er verdfulle språkhistoriske dokument, men kan og vere med til å fortelje mykje om miljøet, dvs. vere ein del av den generelle kulturhistoriske dokumentasjonen. Ordtilfanget inneheld opplysningar om næringsliv, reiskap og arbeidsteknikkar, levesett, sosiale forhold og relasjonar m.m.

Skriftspråk

Vi har vi tre offisielle skriftspråk i Noreg: *nynorsk*, *bokmål* og *samisk*. Både nynorsk og bokmål ligg relativt nært opp til norske talemål, men dei har noko ulik fødsel. Båe er resultat av aktivt språkarbeid frå midten av 1800-talet og med gjentekne justeringar opp til våre dagar. Bokmål har, som namnet seier, teke utgangspunkt i det boktrykte danske skriftspråket, med justering og fornorsking ut frå ”danna talemål” i byane. Nynorsken er meir å sjå som ein rekonstruksjon av eit skriftspråk på grunnlag av folkeleg talemål på landsbygda. Det samiske skriftspråket byggjer først og fremst på nordsamisk talemål. At samisk skriftspråk i så stor grad er bygd på talemålet frå eitt samisk område, skapar problem av di dette offisielle samiske språket ikkje vert forstått i alle samiske språkområde. Dersom samiske barn skal få opplæring i sitt eige mål, må det produserast skulebøker frå andre samiske språkområde, t.d. lulesamisk og sørsamisk.

I dag reknar språkforskarane med at det finst ca. 3000 ulike språk i verda, men berre 78 kan seiast å ha ein skriftradisjon. Ut av den norske språkdebatten kan det av og til verke som om det er eit særnorsk fenomen å

ha fleire offisielle skriftspråk. Det er langtfrå tilfelle. I global samanheng er fleire offisielle språk i ein nasjon meir vanleg enn berre eitt. Eittspråklege nasjonar er primært eit vestleg fenomen. Forskinga til nevrologar og hjerneforskarar om barn og språkleg kompetanse, tyder på at ein tospråkleg barndom styrker evna til å beherske og lære fleire språk som vaksen. Det kan derfor rettast mange spørsmål til den språklege einsrettinga mange vestlege land har praktisert. Blant skandinavane synest også nordmenn å vere dei som lettast forstår folk i grannelanda, noko fleire språkforskarar trur har bakgrunn i norsk tospråklegheit og dialektrikdom.

Norske skriftspråk

Historia til dei to norske skriftspråka, nynorsk og bokmål, dokumenterer Noreg som ein svært ung språknasjon. Medan Noreg var i unionen med Danmark i fleire hundre år, mista Noreg nasjonalspråket som skriftspråk, men ikkje talemålet. Det danske skriftspråket var einerådande på alle samfunnsområde; som administrasjonsspråk, i forkynning, skule og elles i all trykt litteratur. Gjennom studiar av språket i Noreg og Danmark tidleg på 1800-talet, konkluderte Mauritz Hansen med at det eigentleg ikkje fanst noko norsk skriftspråk. I ein artikkel frå 1833 seier han at norsk og dansk er identiske, dei liknar kvarandre som to dropar vatn *som den ene draabe Vand ligner den anden*. Ein kan då stille spørsmålet om kva som meintest i Grunnlova av 1814 der det vart slege fast at språket i landet skulle vere "norsk". Fleire språk- og historieforskarar trur det må ha vore politisk motivert i forhold til Sverige. Den amerikanske språkforskaren Einar Haugen seier at nemninga "norsk" vart nytta for å *hindre at svensk vart innført i den nye unionen*.

Etter unionsoppløysinga med Danmark i 1814 kom nordmennene etter kvart i krangel med danskane om kor vidt det skriftspråket som vart nytta i Noreg kunne kallast norsk. Språkdebatten fekk eitt nytt og meir konstruktivt innhald i det Henrik Wergeland gjekk inn i striden og hevda at no måtte nordmennene drøfte spørsmålet om eit sjølvstendig språk, ikkje berre namnet, *Nu er det Virkeligheden af et selvstændigt Skriftsprog, som fremæsker Norges Aander*. Såleis lanserte Wergeland kravet om eit særnorsk skriftspråk, eit prosjekt og stridsemne mellom reformvener og konservative, seier Einar Haugen. Standpunktet om å ville halde fast ved det danske språket og elles det kulturelle fellesskapet med Danmark, kallar Haugen "fellesskapslinja". Det å ville påskunde språkleg og kulturelt brot med den tidlegare unionsmakta gjev han nemninga "sjølvstendelinja".

Av språkhistoria veit vi at det var sjølvstendelinja som vann fram, men med to målsetjingar; å gjenreise norsk skriftspråk på talemålsgrunn og å fornorske det danske skriftspråket. Det første resulterte i landsmål (nynorsk), det andre riksmål (bokmål).

Arbeidet med å gjenreise norsk språk vart Ivar Aasens livsverk. I 1848 gav han ut *Det norske Folkesprogs Grammatik*, og kort tid etter kom ordboka. Seinare kom dei ut i omarbeidd form, *Norsk Grammatik* og *Norsk Ordbok*. Talemåla på landsbygda låg til grunn for ordtilfang og grammatikk.

Omtrent samstundes tok Knud Knudsen fatt på arbeidet med det andre alternativet, fornorsking av dansk skriftspråk. Hovudverket til Knud Knudsen kom i 1856, *Handbog i dansk-norsk Sproglære*. Dette språkarbeidet står i ei særstilling i internasjonal samanheng. Aldri før eller seinare har det vorte gjort noko tilsvarande, lage eit nytt nasjonalspråk bygd på skriftspråket til ein annan nasjon. Professor Lars Vikør seier at det næraste vi kjem dette, var det forsøket som vart gjort i USA omkring 1900 for å lage eit eige amerikansk språk, bygd på engelsk. Som vi veit, slo det ikkje igjennom, og engelsk heldt fram som USA sitt offisielle språk. I den grad nemninga ”amerikansk” vert nytta, er det meir knytt til uttale og visse skilje i ord og uttrykksmåtar. Setningsbygning og grammatikk er derimot i all hovudsak lik, slik at amerikansk meir er å forstå som ein dialekt enn eit eige språk. Såleis kom amerikansk for det meste til å ligge nærare det offisielle engelske skriftspråket enn fleire engelske dialektar, t.d. cockney engelsk.

I første omgang vart fornorskingsarbeidet til Knud Knudsen avvist som altfor radikalt, men synspunkta hans kom derimot til å danne grunnlag for seinare språkreformar. Først i ettertid forstod ein kor original og stor ein språkreformator Knud Knudsen verkeleg var.

Alt frå tidleg på 1800-talet såg dei leiande i samtida på språkspørsmålet som ei viktig politisk sak, men utifrå ulik synsstad. Den radikale fløya vurderte språksaka som ein del av demokratiseringsprosessen, ei folkesak, medan dei konservative meinte språkspørsmålet var ei elitesak. I det store politiske oppgjeret mellom dei konservative og radikale, lykkast det venstresida å gjere vedtak om at dei to språkformene, landsmål og riksmål, skulle vere likestilte. Dette kallar vi det *språkeleg likstillingsvedtaket i*

1884. I praksis betydde det at Noreg hadde to offisielle skriftmål, landsmål og riksmål, seinare kalla nynorsk og bokmål. I dei påfylgjande 100 åra har det vorte fatta viktige rettskrivings- og normeringsvedtak, ofte fylgd av debatt og strid.

Den norske språkstriden syner til fulle kor sterkt vi identifiserer oss med språket, og kor viktig språket er for den kulturen vi kallar vår og såleis er del av det einskilde menneske. Hjø oss er den interne språkstriden, som elles i verda, del av ein politisk maktkamp. Derimot må kampen for norsk språk i dag, i ei tid med globalisering og uniformering, med rette kunne nemnast som ein kamp for å bevare norsk kulturell eigenart i tillegg til den politiske maktkampen. Mykje tyder på at likesæla dominerer språksituasjonen i Noreg, ironisk nok med unntak av framstøyt mot sidemålet. Undersøkingar syner ei språkleg utvikling der nye ord og uttrykk vert tekne inn, først og fremst angloamerikanske, utan tilsynelatande vilje til å tillempe dei det heimlege språket. Også der det alt finst dekkjande ord og uttrykk, sklir slike moteord inn utan vidare motstand. Dette er eit trugsmål mot norsk kultur generelt, av di ei svekking av norsk skriftspråk inneber ei svekking av den norske kulturen generelt.

Minskar vi bruken av norsk språk, minskar vi oss som nasjon og kulturfolk. Med støtte frå Kulturdepartementet sette Norsk språkråd i 1990 i gang *Aksjon for språkleg miljøvern*. Språkrådet ynskte bl.a. å få i stand *ordskifte om vår felles språkframtid*. (...) Og nå må vi endelig kvitte oss med den forestillingen om at norsk er et fattig språk. Den som hender slikt, røper bare sin egen språklige fattigdom, siterer ei brosjyre Herbert Svenkerud, oversetjar og redaktør for ei stor engelsk-norsk ordbok. Aksjonen retta seg også mot *uskikkeken med å sette engelske navn på varer, butikker o.l. i vårt språklige visuelle nærmiljø*. Som motvekt mot engelskmanien i nemningar, delde Norsk språkråd ut diplom for *godt navnevett* til dei som hadde gode norske namn på butikkar. Tilsvarande forhold finst på mange område. Innan kvinnekulturen kan vi nemne den store rikdomen av matrettar, nemningar på råstoff og framstillingsmetodar.

Frå siste halvdel av 1800-talet la den offentlege språkpolitikken i Noreg vekt på ei tilnærming av dei to norske skriftspråka. Men etter normeringsvedtaka frå 1970-åra har det igjen vorte opna for bruk av konservative former, og inneber eit tilbakesteget for den hundreårslange tilnærminglinja som hadde vorte førd. Samstundes har morsmålsundervisninga i

den obligatoriske skulen vorte nedvurdert. Noreg har lenge vore det nordiske landet som satsar minst på morsmålsopplæringa både i grunnskule og i vidaregåande skule. Språkforskarar og lærarane har åtvare mot desse forholda, og universiteta og høgskulane klagar over manglande norskkunnskapar blant studentane. Om politikarane verkeleg gjer noko med denne situasjonen, er enno eit ope spørsmål, men frå utdanningsdepartementet har det i det minste kome verbale lovnader om å styrke og utvide norskopplæringa i skulen. Fleire skular har og kome godt i gong med nye undervisningsopplegg og pedagogiske tiltak. Dette gjeld og utviklingsprosjekt for å betre både realkunnskap og haldning til sidemålet. Såleis har t.d. eit opplegg ved Holmlia ungdomsskule i Oslo, der mellom anna nynorske lærebøker vert nytta i KRL-faget, gjeve gode resultat. Når evalueringane av dei ulike norskprosjekta ligg føre, vil ein venteleg kunne setje inn ressursar på rett måte og opne tilstrekkeleg rom for norskfaget, for slik å oppnå målsetjinga om auka interesse og forståing for norskfaget og styrke kompetansen i eigen språkkultur.

At Utdanningsdirektoratet hausten 2004 gav klarsignal for ei prøveordning med fritak for skriftleg sidemålsopplæring i fleire vidaregåande skular i Oslo, før dei ulike prosjekta er gjennomførde eller evalueringar ligg føre, gjev derimot dårlege signal. Søknaden frå byrådet i Oslo om fritaket var frårådd både frå fagmiljøa ved Universitetet i Oslo og Høgskolen i Oslo, og står i grell kontrast til utsegner og tilrådingar frå dei leiande språkforskarane våre og internasjonal forskning om tospråklegheit. Likeins hadde det frå fleire miljø kome protestskriv til Oslo byråd mot å søkje om skriftleg sidemålsfritak, bl.a. eit *Kultur-oppprop for sidemål* med meir enn 3000 underskrifter. Nemnde skriv gav uttrykk for forsøket med å fjerne obligatorisk sidemål som eit direkte åtak på nynorsk, samstundes som det undergrev Oslo som hovudstad og Oslo som kulturby. Oppropet oppfordrar derimot Oslo til å sjå norsk tospråklegheit som ein kulturell ressurs, og på lik linje med andre europeiske hovudstader, verne og styrke det språklege og kulturelle mangfaldet sitt.

Kultur-opprop for sidemål

I Oslo har byrådet gjort framlegg om at kommunen skal søkje om fritak for obligatorisk sidemål. Les meir om saka. Denne saka er langt frå avgjort. Tysdag 2. mars 2004 vart oppropet overlevert byråd Torger Ødegård under ei flott markering på Det Norske Teatret. Les om overleveringa her.

Ja til sidemål i Oslo

Den norske språksituasjonen er ein kulturell ressurs. Difor går vi imot framlegget om at elevane i Oslo skal kunne velje seg vekk frå den eine delen av skriftkulturen. Vi ser på framlegget om å fjerne obligatorisk sidemålsopplæring som eit åtak på nynorsken. Sidemålsframlegget er dessutan med på å undergrave Oslo som hovudstad og Oslo som kulturby.

Vi oppmodar i staden Oslo om å gjere som mange andre europeiske hovudstader; dei vernar om og styrkjer det språklege og kulturelle mangfaldet. Sidemålsframlegget inneber vidare ei svekking av norskfaget. Elevane får ikkje meir kunnskap i norsk ved å kutte sidemålet - dei får mindre. Vi er for kvalitet i skulen, og difor helsar vi velkome forsøk som har som mål å styrkje den aktive opplæringa i både skriftmåla.

Underskrivarar av oppropet

Dersom opninga for valfritt skrifteleg sidemål i den vidaregåande skulen i Oslo skulle få varige fylgjer, ville det vere eit trugsmål mot det språklege jamstillingsvedtaket frå 1884, og gjer at desse elvane seinare ikkje kan ha stillingar i statleg og offentleg verksemd der dei må svare på skriftelege førespurnader på både målføre (sjå Del I). Dette ville truleg ramme spesielt elevar med bokmål som hovudmål, av di det primært har vore miljø med nynorsk sidemål som har ivra for fristillinga. Vedtaket i Undervisningsdirektoratet som opnar for fritak frå skrifteleg sidemålsopplæring kan såleis få alvorlege fylgjer for einskildelevar med omsyn til seinare

studium og yrkesval, samstundes som det ville innebere eit fullstendig bort med hundreårslang norsk kultur- og språkpolitikk. Sett på bakgrunn av at Stortinget berre tre månader i førevegen, i samband med handsaminga av St.meld. 30 (2004) *Kultur for læring*, hadde fatta vedtak om å oppretthalde obligatorisk skriftleg sidemålsundervisning i skulen, nærmar fritaket seg eit språk- og kulturpolitisk maktovergrep frå ei lita politikar-gruppe, kamuflert som eit prøveprosjekt. Den politiske læresetninga som høgrepolitikaren Per Kristian Foss bruka i ein fjernsynsdebatt våren 2002, *"Prøveordninger er en måte å snikinnføre nye ting på"*, har knapt vore ukjend i denne saka.

Spørsmålet om å oppretthalde den norske tospråksituasjon er ikkje berre språkpolitikk, men kulturpolitikk i vidaste forstand. Norsk språkhistorie dei siste 150 åra ber også i seg ei kulturhistorie nær knytt til demokrati. Språk er meir enn kommunikasjon, og det å oppretthalde dei to skriftspråka våre som allmennkunnskap, dvs. som obligatorisk undervisningsfag i skulen, inneber i dobbel forstand å take vare på noko av det beste i norsk kultur.

Samiske språk

Først i siste halvdel av 1900-talet før det kan seiast at samane har fått opplæring i sitt eige språk. Sjølv om regelverket i norsk skule frå slutten av 1800-talet har fastsett at alle norske borgarar har rett til morsmålsopplæring, har det innebore norskopplæring for den samiske befolkninga.

Den samiske språkhistoria avdekkar stygge overgrep frå storsamfunnet si side. Etter samemisjoneringa var avslutta, og norsk territorialrett i nordområdet var fastslegen på 1700-talet, har det vorte ført meir og mindre systematisk diskriminering av samisk kultur. Det kjem tydeleg fram gjennom storsamfunnet sine systematiske forsøk på å undertrykkje samisk språk. Administrasjon, forkynning, konfirmasjonsførebuing og seinare skuleundervisning føregjekk vanlegvis på dansk, seinare norsk. Periodevis var det pro-samiske språkholdningar, men lite tyder på at det var interesse for språket som låg bak. Truleg var det for å verte forstått og i frykt for at samane skulle falle attende til den samiske naturreligionen, dersom forkynninga og undervisninga vart driven på det framande språket, dansk.

Så seint som tida omkring 1900, ein klår anti-samisk periode, vart det gjort direkte forsøk på å fornorske samane gjennom språktvang. Berre norsktalende personar fekk rett til jord, og då under vilkår av å byte ut det eventuelle samiske familienamnet med eit norsk namn. Mange samiske familiar bytta då til –sen namn, t.d. Nilsen. Fylgjeleg finst det få samiske familienamn i dag, som t.d. Hætta. Det finst også direkte oversette samiske etternamn, t.d. Dunfjell og Jernsletten.

Samebarna fekk undervisning på norsk, men ikkje nok med det; ungene hadde forbod mot å tale samisk også i fritida medan dei budde på internat. Mange samebarn budde på internat storparten av skuletida si. Spreidd busetnad i mange samiske område eller vinterbustad inne på fjellet for mange flyttsamar, gjorde at barna måtte flytte heimanfrå når dei kom opp i skulealder. Den dansk-norske statsmakta, etter 1814 norsk, gjorde seg skuld i eit alvorleg kulturelt og menneskeleg overgrep. Kyrkja var og med på dette overgrepet i dei anti-samiske periodane, gjennom norskspråkleg forkynning og konfirmasjonsførebuing. Ein biskopen for dei nordlegaste fylka føreslo også å nekte å vigsle samiske brudepar dersom dei ikkje kunne tale norsk. Elles er det verdt å hugse korleis dei intellektuelle evnene til samane kunne verte vurderte utifrå dansk eller norsk språkkunnskap.

Samisk stabbur, njalla, i Beiarn, Nordland. Foto Edvard O. Forseh.

Den harde anti-samiske politikken som har vorte førd i ulike periodar, kan truleg forklarast ut frå grensepolitiske forhold. Ei fordansking eller fornorsking av den samiske befolkninga vart vurdert som middel til å sikre norske interesser i nordområdet. I periodar med spente politiske forhold til grannelanda har nok skrustikka ovanfor den samiske kulturen vorte dreidd nokre ekstra omgongar. Men dette forklarar ikkje alt, og også i dag er det mykje å påpeike. Mellom anna er læreboksituasjonen langt frå tilfredsstillande. Men mykje positivt har og skjedd, t.d. opprettinga av samisk vidaregåande skule i Karasjok, at samisk språk vert bruka i musikk, teater o.l., egne sendingar på samisk i NRK m.m.

Likevel må det understrekast at dette gjeld nordsamisk. Sørsamisk og dei andre samiske målformene har delvis vorte gløynde. Og avstanda mellom hovudsamiske målformer er så store at dei ikkje utan vidare er gjensidig forstålege. Mange samisktalande har lita glede av dei samiskspråklege sendingar i NRK fordi dei vanlegvis er på nordsamisk. Forholda i skulen er spesielt kritikkverdig i desse områda utifrå manglande lærebøker. Lærarsituasjonen er og eit problem i mange område av di det ikkje finst utdanna lærarar med kunnskapar i vedkomande samiske målform.

NAMN

Namn er eit språkleg uttrykk til å identifisere geografiske lokalitetar, personar, dyr, o.l. Utifrå dette talar vi om stadnamn, personnamn, dyrenamn osv.

Stadnamn

Stadnamn er eit språkleg uttrykk, men når uttrykket, nemninga, har vorte bruka over ei tid, slik at det har festa seg i folks medvit i tilknytning til eit visst geografisk område, kallar vi det eit stadnamn. Stadnamnlova frå 1990 definerer *stadnamn* som namn på eit geografisk punkt, linjer og område som kan kartfestast.

Stadnamna har kome til ved praktisk bruk. Det har vore behov for å setje namn på det fysiske miljøet for å identifisere større område eller punkt. Også i dag gjev vi nye namn til stader vi treng å vise til, slik som nye bustadfelt, vegar og gater. Denne forma for namnegjeving skjer gjennom politiske vedtak i kommune- og bystyra eter forslag frå den lokale namnemnda. Framleis førekjem likevel den tradisjonelle naturlege stadnamnlaginga. Ei karakteriserande nemning på til dømes ein ettertrakta

badeplass i ved elva, kan fort innarbeide seg som allmenn nemning på staden og verte eit stadnamn. Stadnamna er uløyselig knytte til kulturlandskapet, og gjev ofte opplysningar om tilgong til naturressursar og bruk på staden.

Også dei gamle stadnamna har vorte til ved at dei karakteriserer landskapet, syner til aktivitet på staden, minner om ei hending der e.l., sjølv om vi ikkje utan vidare kan lese det ut av namnet i dag. Namnet kan vere svært gammalt, og i mellomtida har språket endra seg slik at tydinga av ordet ikkje utan vidare er lett å forstå. Stadnamna vert overførde i munnleg form frå den eine generasjonen til den andre, ut frå funksjonen sin som namn på staden, ikkje for å karakterisere staden.

Nokre namn, først og fremst gardsnamn, har også vorte skriftfesta i mellomalderen i rettsdokument og jordbøker eller i ulike skattelister frå nyare tid. Skrivemåten kan ha variert mykje, særleg i hundreåret før og etter 1500 då skrivemåten var lite fast og dei norske namna vart delvis oversette til dansk, t.d. Haffue for Haug. Stadnamnsgransking krev stor innsikt i både norsk og dansk språkhistorie, dialekten i området og likeins lokal terrengkjennskap.

Stadnamna er såleis ei kjelde til lokalhistoria og derfor viktige kulturminne. Av di stadnamna er ein utprega munnleg tradisjon, er det først og fremst brukarane av området som kjenner namna. Når bruksmåten av eit område vert endra, kan stadnamn verte overflødig og kome bort. Det gjeld spesielt ved store endringar i kulturlandskapet; utbygging av bustadfelt og huskrullar i tidlegare beitemark og skogsområde o.l., vegar, idretts- og leikeplassar, endra jordbruksdrift med samanslåing av jordteigar og planering. For å take vare på stadnamna og sikre kontakta med farne dagar kan ein skrift- og kartfeste stadnamna. Det same gjeld t.d. namna på gamle fiskeméd. Desse står i fare for å forsvinne på grunn av endra teknologi innan fiskerinæringa, og dermed andre metodar for å identifisere gode fiskestader. Dialektuttalen er viktig å få med, terrengskildring, lokale namneforklaringar, kartfesting m.m. Det er utarbeidd egne metodar for innsamling av stadnamn.

Stadnamnsinstitutta ved universiteta våre og nokre distriktshøgskular driv systematisk stadnamnsinnsamling. Der kan ein organisasjon, kommune eller andre få god hjelp til å planleggje og drive innsamlingsarbeid.

Elles er kulturvernkontoret i fylkeskommunen, her som i alt anna kulturvernarbeid, ein naturleg instans å vende seg til når eit vernetiltak skal setjast i gong.

Men like viktig som nedskrivning av stadnamna er det å arbeide for at stadnamna vert bruka vidare. Gamle stadnamn i område som har vorte nye bustadfelt, kan få sin renessanse ved å nyttast som namn på vegar, tomter, leikeplassar o.l. Dessverre har vi mange døme på at heile sett av oppkonstruerte namn. I mange byar og nye tettstader finn vi døme på at vegane i ein viss del tek for seg floraen, eit anna område ramsar opp norske tresortar, medan eit tredje område hentar fram dei store namna i norsk litteraturhistorie, t.d. Konvallvegen, Furugata, Tyttebærvegen, Hamsunvegen eller Collets gate. Sjølv om det kan vere praktisk for dro-sjesjåførar og postbod at heile bydelar har felles namnetypar, bryt det den kontakta med farne tider som gamle stadnamn kunne stå for.

Den minste fjelltoppen på Landegode kallast Landegokjerringa. Fjelltoppen går inn i ei kjend segn om fjella på Norlandskysten. Ho var ei trollkjerring som budde på Landegode og var forlova med Sulitjelmakongen (høgste toppen i Sulitjelma), men vart forførd av kvinmedåraren Vågakallen i Lofoten, og som ho fekk barn med. Han reiste frå henne for Lekamøya lengst nord i Trøndelag. På vegen sørover til henne vart han overraska av solrenninga og vart til stein. Fjellet Hestmannen ser ut som ein rytter i fullt trav sørover på Helgelandskysten. Landegokjerringa sit att med barnet på fanget og ser lengtande utover leia etter han.

Segner som denne vart fortalde til førstereisgutar som hjelp til å navigere langs leia utan sjøkart. Foto Turid Følling Eilertsen 1997

Ved gjenbruk av namn, knyter ein linjene mellom fortid og notid, dvs. driv praktisk vern av stadnamn. Det gjev namnevariasjon, samstundes som området fører vidare ein del av den lokale historia. Namna kan gjeve tankar om tidlegare utsjånad og verksemd, også etter store fysiske endringar. Men ved gjenbruk av gamle stadnamn, må vi vere like nøye med skrivemåten. Feilskriving kan føre til direkte historieforfalsking, slik tilfellet er med t.d. hyttesentret på Skafsåheia i Telemark, *Hallbjørnsekken*. Det opphavlege namnet på staden er kombinasjonen av personnamnet *Hallbjørn* og *bekke* i landskapet; *Hallbjørnsbekken*. Då området vart bygd ut til hyttesenter i slutten av 1980-åra, vart feilskrivinga i økonomisk kartverket, *Hallbjørnsekken*, bruka som nemning. Såleis er dette eit godt døme på kor uheldig feilbruk av stadnamn er. Ikkje nok med at staden har fått feil namn og ut av det kan indikere ei anna historie, det er alt dikta opp feil historie:

Ein mann som heitte Hallbjørn skulle inn på heia med ein stor sekk. Men då han var komen eit stykkje innover Skafsåheia, var han så trøyt at han klara ikkje bere sekken lenger. Han måtte setje han frå seg. Staden der Hallbjørn tok av seg sekken, fekk seinare namnet Hallbjørnsekken.

Det finst mange døme på feil vegskilting. Eit feilskrive vegskilt er ei form for historieforfalsking. Som døme kan nemnast eit vegskilt i Valle i Setesdal, *Kvestad*. Dette er ei feilskriving for Kveste. Kveste er eit av dei relativt få gardsnamna våre som stadnamnsforskarane enno ikkje har klara å forklare enno. Kvestad er derimot atskilleg lettare både å forklare og tidfeste. Suffikset *-stad* syner til den store namnegruppa som kan tidfestast tolleg sikkert til vikingtida. *Kve-* meiner namnegranskarane er avleidd av verbet å kve, dvs. ha husdyra i ei innhegning. Ved å bruke stadnamnet Kvestad på området, vert det fortalt at dette er ein gard frå 800-900-talet, og bygd på eit område som har vorte nytta til å halde husdyra samla i ei innhegning. Dette vert direkte historieforfalsking. Kanskje har Kveste-namnet røtene i ei heilt anna tid, og området kan ha vore nytta til heilt andre bruksformål. Seinare namnegransking ville kanskje kunne løyse namnetydingane, og då er det leitt om namnetradisjonen Kveste har kome ut av bruk.

Eit liknande tilfelle var det i Snefjord i Finnmark. Manglande kunnskap om stadnamn og lokale geografiske forhold gjorde at det i 1960-åra vart skilta med Snøfjord. Prefikset *Sne-* har ikkje samband med snø, men

med topografien. Fjorden ligg på snei i forhold til ein annan fjord. Snøfjord-namnet heldt likevel på å innarbeide seg også i daglegtalen, bl.a. av di radio og presse i mange samanhengar bruka det. Eit lokalt historie-medvit gjorde at folk protesterte og fekk skifta ut skiltet. I dag står det Snefjord. Dessverre er ikkje alle lokalsamfunn like historisk vakne og medvitne. Såleis finn vi i dag døme på ein gard som lokalt vert omtala som Røttnes, men skrive Rotnes. Gardsnamnet går attende på ordet ”rotter”, slik uttalen syner, medan skrivemåten inneber historieforfalsking ved å vise til anten ordet ”rot” eller ”kaos”.

Spesielt varsame bør ein vere i samiske område. Vi har mange tilfelle der samiske stadnamn har vorte forvridde og mistolka då dei vart skriftfesta eller vart tekne opp i norsk tale. Såleis kan vi nemne det store, internasjonalt kjende helleristningsfeltet i Alta, uttala og skilta som *Hjemmeluft*. Det samiske stadnamnet er *Jiebmaluokta*, som betyr ”ei bukt der selen kjem inn”. Det opphavlege namnet syner såleis direkte til naturhistoriske forhold, medan Hjemmeluft gjev merkelege assosiasjonar.

Hovudforma for skriving av stadnamn er uttalen på staden. Mange gonger kan det likevel vere vanskeleg å avgjere korleis eit namn skal skrivast. Det finst reglar for stadnamnsnormering, slik det er nedfelt i Lov om stadnamn av 1990. Lova fastset m.a. at det skal leggjast vekt på dialekten og den noverande uttalen. Stadnamna skal skrivast i samsvar med gjeldande rettskriving, medan ein kan skrive private namn som ein vil. Lova inneheld også reglar og forskrifter for sakshandsaming (sjå Del I).

Personnamn

Du eig det, andre brukar det, lyder gåta om personnamnet. Eit personnamn er ei nemning knytt til ein person. Eigentleg omfattar omgrepet både førenamn, etternamn og ulike kallenamn (kjæle- og klengenamn). Tidle-gare var det berre førenamnet og det namnet som viste til kven personen var dotter eller son av, som i prinsippet fylgde vedkomande livet ut. Namnet på garden der personen budde, var meir ei geografisk tilvising, nærast ”ei adresse”. Gro, som var dotter til Tor, var Gro Torsdotter. Ho var og Gro på Midtgarden så lengje ho budde der. Dersom familien hennar flytta til garden Haug eller ho vart gardkjerring der, var ho framleis Gro Torsdotter, men ho var ikkje lenger Gro på Midtgarden, men Gro på Haug.

Dåpsbarnet Tiril Birgit 1. påskedag 2002. Tiril Birgit vart reiva og døypt i ei tradisjonell dåpsdrakt frå Valle i Setesdal, Aust-Agder. Foto Ståle Killie 2002.

Bruk av etternamn eller slektsnamn slik vi kjenner det i dag, innarbeidde seg som namnetradisjon frå slutten av 1800-talet. I lang tid var det vanleg at heile familien skifta etternamn om dei flytta til ein annan gard. Når to gifte seg, var det vanlegvis den som kom til den nye staden, som skifta namn. Med den odelsretten Noreg hadde fram til 1964, då eldste ektefødde son hadde førsterett til å arve gardsbruket, var det oftast kvinna som flytta. Giftemål førde då også til namneskifte for henne. Men det fanst og odelsjenter, dvs. jenter som arva garden fordi der ikkje var gutar i barneflokk. Han som gifte seg med odelsjenta, skifta gjerne namn.

I byane og blant borgarstanden var det vanleg å få namn etter yrke. Ein handverkar fekk etternamn ut frå kva handverk han dreiv. Av di mange

handverkarar var innvandrarar, har vi fått mange utanlandske slektsnamn som syner til eit handverksyrke, t.d. Bull som er tysk og tyder slaktar, Schneider av skreddar, Böcker av bøkkar, Schmidt av smed ofl.

Fleire stader i landet finn vi skikken med å bruke namnet til mannen framfor konenamnet. Såleis vart Ellen som budde på nybruket Nyeng og var gift med Sivert Knutsen, til dagleg kalla Sivert-Ellen. Anna budde i Småvik og vart Olhans-Anna fordi ho var gift med Ole Hansen. Liknande namneformer kjenner vi frå fleire stader i landet, men gjerne i motsett rekkefølge og med eigedomspronomen mellom; Ingebjørg 'ass Åsmund, Martins Karen, Anna til Julius eller berre Anna Julius.

Vanlegvis beheld vi førenamnet heile livet. Etter at vi fekk dei nye namnereglane i slutten av 1900-talet, er det relativt enkelt å skifte namn, både førenamn og etternamn eller eitt av dei. Det er likevel relativt få som gjer seg bruk av denne retten. Dei fleste oppfattar namnet som ein del av seg, ein del av identiteten, og den skifter vi ikkje utan vidare, sjølv om lovverket tillet det.

Når eit barn skal få namn i dag, er det mange foreldre som på heller fritt grunnlag leitar fram eit namn dei likar. Men framleis nyttar mange seg av ein lokal namnetradisjon. Det gjeld først og fremst sjøve namnforma, dernest korleis namnet vert valt. Det er gjeve ut ei rekkje bøker og rettleiingar til hjelp for foreldra når det vesle barnet skal få namn. I tillegg til sjøve namneoversikta gjev bøkene namnetyding og fortel kva namna kjem frå. Opp gjennom tida har vi fått tilsig av namnetilfang utanfrå, slik at i tillegg til stamma med norrøne namn, har det kome til namn med romersk, gresk, tysk og fransk opphav. I tida etter andre verdskrig, då kulturkontakta vår så einsidig har vore retta vestover, har vi fått inn ei mengd angloamerikanske namn. Ikkje minst har film, fjernsyn og vekepresse vore spreiarar av nye namneformer. Som ei av fylgjene av den store innvandringa frå fjernare himmelstrøk, har mange norske statsborgarar namn med t.d. asiatiske og afrikanske opphav.

I dag vert det ført statistikk over namnebruken, og jente- og gutenamna er tydeleg prega av motesvingingar. Ser vi på korleis ulike namn har vorte bruka før, synest det som om namngjevinga før i tida også var merkt av moten. Runcinnskrifter frå folkevandringstida, den eldste kjelda til per-

sonnamna våre, syner eit germansk namntilfang. Språkforskarane meiner at alt på den tida kunne nye namn lagast med grunnlag i delar av namnet, t.d. Bør- i ulike samansettingar. Nye namn kunne utviklast med eige namnemateriale. I tillegg har det etter kvart kome inn eit rikt namntilfang utanfrå. Såleis kom det til ei mengd nye namn med innføringa av kristendomen. Det førde mellom anna til at vi fekk mange latinske namn. Latinske namn vart tekne i bruk i den opphavlege forma, men kunne og tilpassast noko eller leve vidare ved sida av ei lokalt utvikla form. Laurentius er eit døme på eit bruka latinsk namn, men det gav også den norske namneforma Lars. Elles fekk vi hebraiske namn som til dømes Johannes. Dette namnet finst i mange former, eksempelvis vår eiga norske utforming Jon og Jo, den engelske John og den danske Jens.

I mellomalderen og hansatida, og likeins under framveksten av handverkarstanda, kom det inn mange tyske namn. Som døme kan vi nemne den tyske forma Klaus av det latinske Niklaus. Trass i alle desse påverknadene utanfrå har truleg om lag tre firedelar av namntilfanget ved utgangen av mellomalderen vore tradisjonelle nordiske namn. På 1600- og 1700-talet kom derimot ei omlegging i namnebruken. Prosentdelen av utlandske namn steig kraftig, særleg i byane og blant embetsmennene. Dette var den tida embetsmannsveldet voks fram, og kongen bruka mykje utlendingar i dei norske embeta. Likeins var desse hundreåra glanstida for handverksmeistrar og -laug, og gjennom dei fekk vi mange nye kulturimpulsar frå kontinentet. Mange handverksmeistrar kom sørfrå med dei europeiske tradisjonane sine. Også dei handverkarane som lærde seg faget i Noreg, fekk i opplæringstida mykje kontakt med utlandet: For å verte handverksmeister måtte sveinen "vandre på faget" ei bestemt tid, dvs. reise utlands som handverkssvein, gjerne i Tyskland. Vi veit at dei tok med seg mange kulturimpulsar frå kontinentet.

Frå dei siste to hundre åra har vi gode kjelder til namnestudium, folketeljingar med namngjeving og endå viktigare, kyrkjebøkene. Kjeldene syner visse svingingar i namnemoten. Midten av 1800-talet med nasjonalromantikken og auka interesse for sagatida og bondestanda, var ei blømingstid for nordiske namnetypar. Det same gjeld tida omkring unionsoppløysinga i 1905. I dei siste tiåra har filmar og vekeblad vore med på å skape motebølger i namnebruken, men i denne tida har det og vore stor interesse for å bruke nordisk namnetilfang. På den andre sida har redusert barnefødsler avgrensa speleromet for namnebruk. Derimot har det

vorte mykje vanleg å nytte fleire namn. Kulturelle endringar og impulsar har gjeve klåre utslag i namnetradisjonen. Nokre personnamn har vore geografisk eller slektsmessig avgrensa.

Oppattkalling er ein del av namnetradisjonen. Så vidt vi kjenner til, har skikken vore etablert ved inngangen til historisk tid. Mange stader har det halde seg fram til våre dagar. Ordninga verka slik at foreldra måtte gjeve barnet namnet til ein slektning etter faste reglar. Dersom andre barn eller søsken var døde, skulle desse *namnast* eller *reisast* opp att. Reglane kunne variere noko frå tid til anna, og frå distrikt til distrikt. Oppattkallingsnamnet måtte somme stader vere heilt det same, medan det andre stader var nok å bruke den eine delen av eit samansett namn eller første bokstaven.

Det var ein utbreidd namneskikk i alle sosiale lag at første gutebarnet måtte kallast opp etter farfaren. I bondesamfunnet arva eldste sonen garden, og namnet skulle følgje garden. Den vidare rekkjefølgja kan ha vore noko ulik, men vanlegvis var det også mora til faren som skulle kallast opp ved første jentebarnet. Deretter kom foreldra til mora, så nære slektningar, barn eller søsken som var døde.

Dette oppattkallingssystemet kunne vere så tradisjonsbunde at foreldra måtte fylgje reglane sjølv om det kunne føre til ei noko merkeleg namnegevingi ein familie. Søsken kunne ha same namnet, i tillegg til at bestemora eller bestefaren i huset, bar det namnet. Kor komplisert namnegevinga kunne vere, syner eit tilfelle frå siste halvdel av 1800-talet. I ein søskenflokk på ti var det fire brør som heitte Olav, medan to systre delte Signe-namnet og ei tredje heitte Sigrid. Alt pga. oppattkallinga: Olav var namnet til bestefaren både på faren og mora si side, dessutan hadde avdøde brør hatt det same namnet. Alle måtte kallast opp etter tur, sjølv om det vart fire Olav. For å skilje dei frå kvarandre, fekk dei alle tilnamn: Stor-Olav, Lisl'-Olav, Olav Borghildson og Klatren. Signe- og Sigridnamna hadde tilsvarende årsak.

Frå kystdistrikt veit vi at det var så viktig å kalle opp att ein drukna far eller bror at det måtte skje sjølv om den nyfødde var ei jente. Derfor finn vi mange kvinnenamn som er avleidde av mannsnamn i kystdistrikta, t.d. Hansine av Hans, Olea av Olav ofl.

I dette strenge oppattkallingssystemet låg tanken om at det nye menneskebarnet gjennom namnet ville få visse eigenskapar frå den ein vart kalla opp etter. Dessutan vart den døde gjeven eit varig minne, levde på ein måte vidare. Derfor kunne ikkje berre éin unge få namnet og dermed vere kalla opp etter alle. Å ikkje verte oppattkalla i samsvar med dei lokale reglane var ei utsletting og vanæring av vedkomande. *Det var så kostbart å finne nye namn*, seier Hans E. Kinck i novella *Denne krakkejen* etter kvart som persongalleriet fyllest av kvinner og menn som alle heiter Gonhil og Taddak. Mot betre vitande gjev Hans E. Kinck namnetradisjonen ei skjemtesam forklåring.

Namnetradisjonane har endra seg mykje dei siste tiåra, og det finst mange årsaker til det. Eit så konkret forhold som at talet på barnefødselar har vorte svært redusert, får sjølv sagt følgjer for namneskikkane. Sjølv om det er heller sjeldan at tidlegare døde barn eller sysken skal kallast opp, vil ein tre-, to- eller eittbarnsfamilie umogleg kunne kalle opp etter tidlegare reglar. Eit foreldrepar vil framleis ha fire foreldre å take omsyn til. Nokre løyser floken ved å gjeve barnet fleire namn. Det finst og døme på dei som har gått lengre attende i slekta og henta fram att namnet til ei oldemor til dømes. Det vert meir nøytralt, samstundes som eit sentralt personnamn i familien vert halde i bruk. Etter namnelov frå 1979 arvar barna automatisk slektsnamnet til mora. Det gjer det og naturleg at førenamnet vert henta blant slektingane til mora først, om ein ynskjer å vidareføre systemet med at for førstefødde skal førenamn og etternamn fylgjast.

Å take vare på element frå namnetradisjonane er ein måte å gjeve ein-skildindividet ei konkret oppleving av kontinuitet, av å høyre til ein stad, ha røter. Men skal vi klare det, må denne forma for kulturvern innebere ei tilpassing til forholda i dag.

Vi har alt fått store omleggingar i namnegjevinga, og vi må rekne med at dei gamle namnetradisjonane berre delvis kan førast vidare. Det gjer at musealt vern, dvs. samle inn kunnskap om lokale namnetradisjonar for arkivformål, bør vere ei lokal oppgåve. Dei skriftlege kjeldene frå dei siste hundreåra, først og fremst kyrkjebøkene, gjer at vi har lett tilgang til opplysningar om sjølve personnamna. Derimot gjev ikkje desse skriftlege kjeldene opplysning om korleis namnet vert eller har vorte uttala. Skil-

naden mellom standard skrivemåte og lokal uttale og namnebruk kan ha vore stor.

Frå ulike landsdelar kjenner vi uttaleforma Embert, medan det står Ingebrigt i kyrkjeboka. I Øvre-Setesdal har Haddvår vore rådande uttale, medan skriveforma er Hallvard, Taddeiv vert skrive Torleiv, Gunår for Gunnar, Åne for Arne. Frå Nordland kjenner vi uttaleforma Siri for Sigrid. Foreldra har meldt barna inn til dåp med den lokale uttaleforma, medan presten har teke seg til rette og skrive ei normaliser form.

I dag vil mange foreldre, og etter kvart barna sjølve, at uttalen skal vere i samsvar med ein standardisert skrivemåte. Det betyr at ein endrar uttalen etter ein normalisert skrivemåte i staden for å nytte ei skriftform i samsvar med den uttalen som er naturleg for dialekten. Det vil truleg føre til at ein interessant del av namnetradisjonen etter kvart vil kome bort. Og denne delen av namnematerialet har heller ikkje vorte skriftfesta. I slike tilfelle vil det vere spesielt viktig å få sikra dette materialet gjennom lydbandopptak. Alle sidene ved namnetradisjonen er viktig å få med, eventuelle oppattkallingsreglar, motiv for kvifor desse eventuelt har vorte brotne, kvar og på kva måte nye namn har kome til, eventuelle reaksjonar blant besteforeldra eller andre osv.

Namnetradisjonane er eit felt som er relativt lite utforska, og mange interessante spørsmål treng både lokal og riksomfattande gransking. Lokalsamfunna har ei oppgåve i å dokumentere namnetradisjonar i sitt område.

Innsamling av namnetradisjonar kan utvidast til å omfatte meir enn personnamn. Tenk på kor mange dyrenamn det finst. Medan tradisjonelle husdyrnamn frå primærnæringa held på å kome bort, har talet på kjæledyr vokse. Hesten har vorte eit fritids- og hobbydyr, og det karakteriserande hestename Svarten, Brunen, Blakken har mange erstatta med engelske namn. Bruk av tal og nummer på kyr, gjer at kunamn som Dagros, Dronseli, Sylveli står i fare for å kome bort. Skal i det minste kunnskapen om eit mangslunge tilfang husdyrnamna sikrast, må innsamlingsarbeidet gjerast før generasjonen som er knytte til den eldre jordbruksforma er borte.

MINNESTOFF

Når vi fortel om noko vi har opplevd sjølve, kallar vi det minnestoff. Forteljingane kan vere nært knytte til tradisjonsstoff, men vert fortalde i første person. Minnestoffet kan og vere henta ut frå kvardagslege forhold der forteljaren formidlar sjølvopplevde forhold til dømes frå skulen, frå krigen, arbeidsforhold eller opplevingar i fest og sosialt samvær. På same måten som tradisjonsstoff kan verte endra medan forteljinga går frå ein person til ein annan, kan også minnestoffet verte endra frå den faktiske hendinga til det vert fortalt vidare. Årsaka til endringane i minnestoffet kan vere mishugs eller av di forteljaren ynskjer å dramatisere eller halde tilbake delar av hendinga.

”Kristintreet” på Østre Saltstein, Jomfruland. Forførarscena i filmen ”Kristin Lavransdatter” vart spila inn under dette treet. Filminnspeilinga kan vi definere som eit nyare ikkje-synleg kulturspor. Foto Sigrid Bø 2003.

TRADISJONSSTOFF

Tradisjonsstoff kallar vi den delen av det munnlege stoffet som vi har *andrebands kjennskap* til. Det er kunnskap om personar, hendingar, forhold som andre har opplevd eller høyrte og så fortalt vidare. Vi seier at stoffet

er tradert. Emnet i tradisjonsstoffet kan vere mykje varierende, t.d. personopplysningar, skrømtehistorie, anekdotar, forteljing frå daglegdagse forhold eller kunnskapar om skikkar i tilknytning til høgtider. Folkedikting i vidaste forstand kjem inn under denne gruppa. Folkediktinga omfattar eventyr, segner, smådikting (gåter, hermer o.l.), balladar og viser, nyare tids historieforteljing, vitsar og skrømthistorier. Avisand eller SMS-vitsar kan vere nyskapande folkedikting.

Eit særkjenne ved tradisjonsstoffet er at det som oftast finst i mange variantar. Emnet, kjernen i historia er den same, men detaljane i forteljinga eller visa kan vere tilpassa dei spesifikke lokale forholda og får nokre særtrekk eller avvik, dvs. står fram som ein variant. Dette gjeld store delar av eventyra våre, balladane, visetradisjonen og ulike småhistorier. Vandresegner og vandrehistorier har utgjort ei stor gruppe innanfor folkediktinga, og er velkjende også frå vår eiga tid. Det som karakteriserer vandresegner, er at dei gjev seg ut for å vere tid- og stadfesta til eitt område, men så syner det seg at dei finst i tilnærma lik form mange andre stader:

for å sleppe å vere soldat, hogg Knut på Storneset med vilje av seg høgre peikefinger. Han kunne ikkje skyte med gevær då, og trudde han skulle få fritak for krigsteneste. Dette skulle vere omkering hundreårsskjiftet, mange trudde det vart krig då Noreg ville ut av unionen med Sverige i 1905.

Denne historie treffer vi att i tilnærma form frå andre stader i landet, eller i tilknytning til ein annan krig. Det å hogge av fingeren for å sleppe unna noko, kallar vi eit vandremotiv og forteljinga ei vandresegn. I *Peer Gynt* av Henrik Ibsen, vert Peer vitne til at ein gut hogg av seg fingeren for å sleppe militærtjeneste. Her har diktaren bruka det folkelege vandremotivet i det litterære arbeidet.

Eit døme på vandresegn frå nyare tid er dette kafémøtet:

Ei eldre dame køyrde bil frå Oslo til Kristiansand. Ho var komen omtrent halvvegs då ho kjende trong for å ta ein kaffipause. Ho stansa ved den første vegkroa langs E18. I tillegg til ein kopp kaffi og rundstykke, kjøpte ho ein Firklover mjølkesjokolade. Det var heller fullt i kaféen, men borte i ein krok var det eit ledig bord. Dama sette frå seg det ho hadde kjøpt, og gjekk ein snartur på toalettet. Tilbake i kaféen såg ho at ein mann hadde sett seg ved det same bordet. Til kvinna sine store overrasking, og irritasjon, hadde mannen pakka opp Firkloveren og forsynte seg freidig. Kvinna sa ikkje noko, men sette seg med eit avvisande kroppsspråk og stram i maska, - tok ein slurk kaffi, braut demonstrativt fleire ruter av Firkloveren og åt. Slik vart dei to sitjande, fortærde rute etter rute av Firkloveren utan å seie eitt ord. Då siste rute av sjokoladen var borte, reiste mannen seg og gjekk, -

framleis utan eitt ord. Kvinna var synleg irritert, men sa heller ikkje noko. Ho prøvde å roe seg ned, og gav seg god tid til å ete rundstykket og drikke kaffien før ho gjekk ut. Ved bilen opna ho veska for å ta opp bilnøklen, - og der, i veska, låg Firkløvaren!

Her er historia stadfest til ein stad mellom Oslo og Kristiansand. Men elles dukka historia opp i ulike delar av landet, men med ulik opplysning om kvar hendinga hadde gått føre seg. Ei avis formidla og historia som nyhende frå området, og mange lesarar let seg lure.

Beiteski i Hangolofstet på Hedde, Valle i Setesdal. Truleg har utskjeringane opphavleg hatt ein vernande funksjon, men vi kan ikkje lenger tolke og forstå han. No er utskjeringane rein dekorasjon. Foto Sigrid Bø 1984.

Kapittel 3

HANDBLINGSBOREN TRADISJON

Handlingsbore tradisjon er eit samleomgrep om tradisjon som vert overført og lærd ved å sjå, høyre og etterlikne ei handling eller gjeremål. Dersom vi legg vekt på læringsprosessen, kan vi med fordel kalle denne for ein "sjå-bøyre-etterlikne"-tradisjon. Det som ofte karakteriserer denne tradisjonen er utøvarens behov for *kunnskap om* og *ferdigheit til* bruk av ein gjenstand eller handling uavhengig av gjenstand. Kunnskapane vert overførte ved at lærlingen ser og/eller høyrer kva som vert gjort, gjerne med kommentarar. Men først når lærlingen praktiserer lærdomen, kan ferdigheita tileignast fullt ut. Lærlingen må bruke augo (leggje merke til det som vert gjort), øyro (oppfatte lydar) og etterlikne (prøve). Tidlegare gjekk denne overføringa direkte frå meister til lærling. I dag spelar nyare teknologi ei vesentleg rolle i traderingsprosessen. Lydbandopptak, video o.a. kan brukast å lære etter.

Snarefangst etter lokal tradisjon. Foto Gjermund Bø 1965.

Folkekunsta står i ei særstilling her. Der er ulike meiningar definisjonen av folkekunst. Vi skal nærme oss omgrepet ut frå eit historisk perspektiv.

Folkekunstområdet er omfattande. Der finn vi folkedikting, folkemusikk, folkedans, folkemål, folkedrakt, rosemåling og mykje anna. Omgrep med prefikset folk- skriv seg frå den tyske romantiske rørsle som råde på slutten av 1700-talet. Rørsle førde til ei sterk interesse for allmugen på landsbygda. Nasjonalromantikken, som hadde glanstida si hjå oss omkring 1850, vidareførde interessa for bondekulturen og la vekt på nasjonale særdrag og høg alder. I arbeidet for å bygge og legitimere den norske staten etter lausrivinga frå Danmark i 1814 og sjølvhevinga i forhold til Sverige, hadde ein bruk for eigne kulturytringar. Vi kan seie at norsk tradisjon vart “oppdaga”. Eit omfattande arbeid kom i gong for å samle inn og dokumentere tradisjonen i ulike landsdelar. Arbeidet med innsamling av tradisjonen vart styrt av ei oppleving, ei sterk kjensle av dette var viktig: det store og ekte som var norsk, men som hadde vore under undertrykt, skulle legitimere også politisk sjølvråderett og fridom (sjå Del I).

Det var borgarskapet på 1800-talet, dvs. folk som stod utanfor tradisjonen sjølve som tok i bruk omgrepet folkekunst. Prefikset folke- vart sett for å markere skiljet mellom folkekunst og den lærde, akademiske kunsta.

Eit karakteristisk trekk ved folkekunsta er den store variantrikdomen, både innanfor materiell og ikkje-materiell folkekunst. Overføringa, traderinga, gjekk frå person til person og gav rom for visse personlege utformingar, om det var folkedikting eller teppeveving. Tilhøyrarane og brukarane var kontrollgruppe, og sette grenser for den individuelle utforminga og sikra dermed kontinuiteten.

Konservator Marta Hoffmann seier at i Noreg kom folkekunst-omgrepet i bruk først i byrjinga av 1900-talet. Tyske fagmiljø hadde derimot alt i siste halvdel av 1800-talet reist debatten om omgrepsdefinisjonen. Den austerriske kunsthistorikaren Riegel hevda at folkekunsta var historisk bestemt, og uløseleg knytt til naturalhushaldet. Folkekunstnaren var ikkje-faglært og stod utanfor dei kulturelle sentra, dessutan var han sterkt tradisjonsbunden. Riegels syn har vorte vidareført i tysk fagtradisjon. Det rådande synet i tysk folkekunstforskning har vore at folkekunsta er knytt i tid og rom og bunden til tradisjon og kontinuitet i innhald og form.

Eit tysk-språkleg og eit amerikansk fagmiljø har vore formande for dei to grunnsyna på folkekunsta: *Den tyske skulen* ser på folkekunst som eit

historisk avslutta fenomen, medan *den amerikanske skulen* hevdar at folkekunst ("folk art") finst til alle tider.

Dei to retningane har det til felles at dei hevdar at folkekunstnaren ikkje høyrer til i det leiande sosiale laget i samfunnet, og er utan formell utdanning. Men amerikansk fagmiljø nyttar omgrepet "folk art" om *autodidakt kunst, påvirket av moderne reklamekunst, popkunst og andre ytringsformer uten tilknytning til tradisjonell folkekunst*, seier Marta Hoffmann. Grensa for «folk art» meiner ho vert sett ved kommersiell massekunst. Den tyske forskaren Zippelius talar derimot om *folkeleg kunst* i staden for folkekunst, og lausrive frå bindinga til fortida. På den måten nærmar han seg noko det amerikanske synet om folkekunst som eit levande fenomen, og knyter folkeleg kunst til det som er allment utbreidd.

Hjå oss har folkekunst-omgrepet etter kvart vorte gjenstand for omfattande debattar også utanfor det akademiske miljøet. Velkjend er debatten innanfor treskjerjing, rosemaling og tekstilarbeid. Kurstillbod og auka fritid gjorde desse aktivitetane til fritidssyslar og nær sagt allemannseige. Produkta av denne hobbyverksemda kan ha klare lokale særdrag og kan ofte seiast å vere tradisjonsbundne. Men verksemda har andre aspekt som gjer at ho vanskeleg kan karakteriserast som folkekunst. Derimot fell ho godt inn i omgrepet folkeleg kunst.

Innanfor bunadbruken har vi hatt ein debatt om kva som er «rett og gale». Ofte er usemja grunna i misforståing og samanblanding av to ulike omgrep, *folkedrakt* og *bunad*. I daglegtalen nyttar vi ofte bunad som eit samlenamn, medan det kulturhistorisk sett er ein vesentleg skilnad. Omgrepet folkedrakt er meir avgrensa, og kan nyttast om lokale klededrakter som har levd i ubroten tradisjon. Bunad gjeld rekonstruerte klednader som på slutten av 1800-talet og på 1900-talet vart utforma etter eit grunnmønster, og som bygde på avlagde lokale folkedrakter eller meir og mindre på restar og fragment. Blant dei mange bunadene vi har i dag, er det berre nokre ganske få norske folkedrakter som har levd i ubroten tradisjon, før dei gjekk over til å vere reine festantrekk. I den samiske befolkninga er folkedraktene enno mykje bruka. Det er derfor upresist, og feil omgrepsbruk, å nytte bunad og folkedrakt som synonyme nemningar. Berre klednader som har levd i ubroten tradisjon kan kallast folkedrakt.

I den vidare drøftinga av den handlingsborne tradisjonen, vil vi dele han inn i fylgjande undergrupper:

Barneleik

Mattradisjonar

Handverkstradisjonar

Folkemusikk/folkedans

BARNELEIK

Livsforma til barn kan nemnast som barnekultur. Samstundes som denne livsforma på mange måtar skil seg frå dei vaksne si, er barnekulturen ein del av verda til dei vaksne, dvs. barnekulturen er ein del av folkekulturen. Mykje av handlemåten til ungane speglar av dei vaksne sitt samfunn, men ungane omdiktarg og omformar det til sitt miljø. Omgrepet barnekultur er av nyare dato, og fekk først og fremst gjennomslag ved den nye kulturpolitikken i 1970-åra. Ordet er dels forvirrande, slik det kjem fram i dei offentlege kulturmeldingane, og det kan derfor vere nyttig å gå nærare inn på det.

I offentlege utgreiingar vert barnekultur oftast bruka om ein kultur som er laga for barn. Det er barnekultur produsert av vaksne, og i stor grad formidla av vaksne, t.d. barnetime, barnefnernsyn, barneplater, barnebøker, barneteater o.l. Barneeventyra er og ei form for vaksenlaga barnekultur. Dei vaksne har vore tradisjonsberarar og dei har formidla stoffet til barna i ei form som samsvarar med vaksne sine verdiar og moralsyn. Mesteparten av den vaksenproduserte barnekulturen i dag formidlar og allment aksepterte verdiar, anten det er gjennom song, litteratur e.a. Denne forma for barnekultur har prega kulturdebatten frå slutten av 1900-talet, etter at vi fekk ein offentleg kulturpolitikk frå midten av 1970-åra. Den barnekulturen som er laga av vaksne tenderer mot å vere ein "barnekultur på boks" og smaker av opplæring for eit samfunn der det å sitje stille framfor ein fjernsynsskjerm eller PC er viktig. Barnas eigen kultur er det beste middel mot ei slik utvikling.

Barnas eigen kultur

Barnekulturen i tydinga barna sin kultur har egne reglar, idear, normer og verdiar, til tider i motsetning til det allment aksepterte. Ikkje minst førekjem banning og tabuord hyppig. Forteljartradisjonen blant barn står sterkt, og det språklege utgjør ein vesentleg del i barneleiken. Elles er strukturert fysisk aktivitet vanleg, ofte i kombinasjon med tale og song.

Folklorist Åse Enerstvedt fører opp desse kjenneteikna ved barna sin eigen kulturen:

1. - barnekulturen eksisterer i småsamfunn
2. - barnesamfunnet har lokalkoloritt
3. - gruppa er homogen
4. - den einskilde vil ikkje isolerast frå gruppa
5. - barnekulturen er illitterær
6. - barnekulturen vil behalde tradisjonen uendra
7. - barnekulturen tek opp nye element¹
8. – kunstuttrykka til barn er folkeleg, naiv og anonym

Barneleiken er ein vesentleg del av barnekulturen. Leiken er eit middel til sosialisering inn i det vaksne liv. Åse Enerstvedt seier at barna gjev kulturen sin eit heilt spesielt innhald, men måten å organisere seg på, er stort sett den same som blant dei vaksne. Undersøkingar syner at mykje av den levande barnetradisjonen ber i seg element frå lang, lang tid attende. Men på same måten som all anna folketradisjon, vert forhold i samtida vovne inn med at ting vert trekte frå og nye lagde til.

Barn bind krans av kvitsymre med den eldre som læremeister. Slik har denne tradisjonen vorte overført i generasjonar. Foto Sigrid Bø 1980

Nokre trekk ved barneleiken ser ut til å vere felles, t.d. utnyttinga av det fysiske nærmiljøet, språkleg aktivitet eller ulike former for rytmiske rørsler. Detaljane og utformingane kan derimot vere svært varierende i ulike distrikt og miljø, og kulturytringane får utforminga si i nært forhold til den kulturen dei høyrer heime i. Aktivitetane er kulturavhengig og ber i seg eit sosialiseringaspekt, innlæring av kunnskap og ferdigheit for det vaksne liv. Barna vert sosialiserte inn i ulike arbeidsliv, og naturforholda og levesettet vil vere annleis i Lom enn på Smøla, også i våre dagar. For eit par generasjonar tilbake var ungene ein viktig del av arbeidsressursen. Når barna fekk den første arbeidsinnføringa i samveret med foreldra, kunne overgangen frå leik til arbeid vere glidande. Noko av det same kjenner vi til i dag når ungene t.d. er med og bakar. For barnet er baksten leik, men samstundes lærer barnet ei ferdigheit som kjem til nytte seinare i livet.

Der er ei allmenn oppfatning at barn har eit naturleg behov for leik og fri utfolding, men fleire historikarar meiner at dette er eit nyare fenomen. I mellomalderen og langt fram i nyare tid skulle barna har vorte sett på som "små vaksne". Det vert m.a. synt til maleri av barn der kledda var nærast kopi av dei vaksne sine, og lite tilpassa det vi forbind med barneleik og aktivitet. Dette vert også sett i samanheng med folks holdning til barnarbeid, både innan primærnæringa og industrien. Historikaren Edvard Bull har synt korleis det statlege forbodet mot barnarbeid i industrien egentleg fekk noko å seie i praksis først då industrien ikkje hadde bruk for barnarbeid lenger. I tiåra etter den 2. verdskrigen har barna i større og større grad vorte trekte ut av arbeidet i primærnæringa og. Pendelen har kanskje svinga alt for langt, og mange røyser har hevda synet om at ei viss arbeidsdeltaking er av det gode. I dag får likevel mange tidleg arbeidstrening gjennom løna småjobbar som t.d. avisbering og butikkjobbar ved sida av vanleg skulegong.

I dag har leiketøy for barn vorte ein storindustri. Foreldre, slektingar og vener kjøper årleg tekstillaga kosedyr, minikopiar av dyr og bilar i plastikk for millionar av kroner berre her til lands. Elles kjem nye spel stadig på marknaden, ikkje minst digitalbaserte. Desse leikene som er kytt til og utforma med hjelp av høgteknologi, har gjort mange barneaktivitetar til inneleikar. Eldre leikeformer har i mindre grad har vore knytt til spesiallaga gjenstandar, dvs. bruk av leiketøy. Sjølv om leiketøy er kjent frå den eldste historia vår, var barna sjølve og naturen rundt dei viktigaste ele-

menta i leiken. Kjøpte leikety har vorte ein storindustri i dag, medan leiketya tidlegare i all hovudsak vart laga lokalt i og av brukarmiljøet.

Munnleg tradisjon blant barn

Dei første folkeminneinnsamlarane synte dessverre lita interesse for barnetradisjonen i den tidlege innsamlingsfasen. Det som kom med, var meir tilfeldige oppteikningar, t.d. gjort av Molkte Moe og Knut Liestøl. Oftast sensurerte dei dessutan stoffet ved bl.a. å fjerne tabu- og bannord.

Eigentleg var det ikkje sjølve barnetradisjonen som var interessant for innsamlaren på den tida, men det pedagogiske aspektet. Dei første systematiske innsamlingane av rim og regler og barnesongar som presten Bernt Støylen og læraren Nora Kobberstad stod for, ber preg av det formålet i utval og presentasjonsform. Materialet må ha vorte omforma temmeleg mykje. Samlingane som vart gjevne ut, er stort sett frie for ord og uttrykk som kunne virke støytande på den tida. Dei moralske og oppbyggelege barnesongane til Margreta Munthe høyrer og til denne genren.

Dei omfattande innsamlingane og undersøkingane som er gjorde dei siste tiåra syner at barnetradisjonen er frodig, vågal og har til tider eit formål å sjokkere og gjere opprør. Denne samansette barnekulturen er å finne blant ungane sjølve, og tradert i eit heller lukka barnemiljø, som t.d. visa *To i en båt*. Denne visa finn vi blant både gutar og jenter frå 11-årsalderen, og er nærast ei samleieoppskrift utan omskrivingar. Visa har tydelegvis vore svært populær, og folkloristen Åse Enerstvedt karakteriserer henne som den mest utbreidde visa i Norden. Likevel ser det ut til at visa vart skriftfesta av norske tradisjonsinnsamlarar først i 1970-åra.

Også seinare arbeid, t.d. samlinga *Barn i manns minne*, ber preg av sensur med omsyn til tabu- og bannord. Her er forteljarane eldre personar, og dei har gjerne sensurert stoffet sjølve, bevisst eller ubevisst. Barndomen skulle vere uskyldig og rein. Det er forbausande korleis folk i vaksen alder har gløymt eller fortrent sin eigen barnetradisjon. Det gjeld spesielt den munnlege tradisjonen. Ei viktig årsak kan nettopp vere at innhaldet bryt med det vanleg aksepterte i vaksenverda. Forteljingane kan vere fulle av tabuord, ordspel, ap med vaksne og autoritetar o.l. Reimund Kvidland, professor i folkloristikk, har analysert innhaldet og forteljar-kunsta blant barn, og meiner den munnlege tradisjonen er viktig for at barn kan tileigne seg språk, lære reglar og normer, frigjere seg frå autori-

tet og angst, utvikle gruppesolidaritet og lære seg sjølvhevdning. Samstundes har dei eit oppdragande aspekt i seg ved at ungane lærer å omgåast dette stoffet, korleis og når det kan brukast og ikkje.

Innsamling og dokumentering av det rike tradisjonsmaterialet blant barn er av stor verdi for det einskilde lokalsamfunnet og landet som heilskap. Dei særskilde forholda ved barnekulturen set og spesielle krav til innsamlingsmåten, bl.a. ved at arbeidet må gjerast blant ungane sjølve, gjerne under leik og aktivitet. Alle typar leik bør takast med, gjerne også konteksta, når og kvar. Språket må ikkje pyntast på, og både grove og tilsynelatande meiningslause ord og uttrykk skal med. Barna sin eigen kultur er nettopp alt dette, og det er utifrå den synsstanden stoffet bør sikrast. I visse høve kan det vere tilstrekkeleg med lydbandopptak, men vanlegvis er leiken så visuell at han vanskeleg kan dokumenterast utan bilete. Videoopptak kan med fordel nyttast.

Mykje av den strukturerte barneleiken er "sjå-høyre-etterlikne"-tradisjon, og vert sikra best gjennom aktiv bruk. Alt frå dei første barneåra lærer barnet seg aktivitetar ved å etterlikne, ikkje minst gjeld dette å etterlikne større barn, t.d. å hoppe strikk. I den første lærefasen står mindre barn med uvanleg tolsemnd og held strikken, time etter time, medan dei større ungane hoppar. Gjennom den passive deltakinga tileignar dei seg først kunnskap ved å sjå og høyre når det vert hoppa rett og feil, deretter er tida moden til å prøve seg og gå inn i leiken som utøvar ved å etterlikne.

Barneleikane vert gjerne spreidde og innlærde gjennom slik demonstrasjon og etteraping, ofte med minimal språkleg forklåring. Men vidareføring av tradisjon er avhengig av større ungar i miljøet som kan syne ferdigheita og formidle henne til dei mindre barna. Også den munnlege tradisjonen spreiaast tidast gjennom større barn. Barn er så ivrige til å etterlikne større barn at dei byrjar fortelje vitsar før dei forstår innhaldet.

Det ser og ut til at barn har eit grunnleggjande behov for leik i samvær med andre barn for å kunne tileigne seg sosial ferdigheit. I dag er det ei velkjend sak at barn som veks opp utan tilgang til leikekameratar, kan få sosiale problem den dagen dei byrjar på skulen. Noverande familie- og buforhold gjer og at mange ungar manglar leikekameratar i nærmiljøet. Andre stader manglar trygge leikemiljø. Aktivitetstrongen til barna har vorte utnytta kommersielt og er gjort til ein storindustri. Effektfulle me-

to dagar er tekne i bruk for å skape behov, og reklamen klarar å utnytte det dårlege samvitet småbarnsforeldra har over knapp samverstid. Det eine leiketøyet flottare og dyrare enn det andre vert kjøpt i beste meining for at barnet skal kunne utfalde og utvikle seg. I tillegg til auka omsetnad av leiketøy, er det truleg verknadsfull opplæring til eit framtidig vakse forbrukarliv. Frå tidleg barneår lærer vi å fornye og skifte ut det vi har. Ein slik "bruk-og-kast"-mentalitet sikrar industrien marknad for vareproduksjonen.

Som all kultur, treng barnekulturen armslag og vokstervilkår om han skal kunne utfalde seg og leve vidare. Barnas eigen kultur treng talsrepresentantar når barnepolitikken skal utformast. Det gjeld og ved planlegging av dei fysiske nærmiljøa slik at barnevenlege nærmiljø kjem i fokus. I tillegg til trygge leikemiljø, treng barna stimulerande og varierte miljø som utfordrar kreativitet og mangfald i leiken. Når nye bustadfelt, barnehagar, barneskular o.l. skal utformast, må det takast omsyn til barna og leikebehovet deira. Det er ikkje nok å setje av ei slette til fotballspel og gjerde inn ein leikeplass med ymse klatre- og huskestativ, langt fleire moment må takast med. Erfaringane har synt at miljø med einsarta aldersgruppe fører til dårlege leikemiljø, det same skjer om nærmiljøet vert for stort og uoversiktleg. Større barn trengst for å overføre kunnskap og ferdigheit til dei mindre, og motsatt trengst små barn for at dei store ungene lærer seg å take omsyn og omgåast andre menneskje.

Nyare undersøkingar har spesielt avdekkja mangelen på attraktive utemiljø for ungar i aldersgruppa 12-15 år. Mange arkitektur og arealplanleggjarar har erfare korleis tilrettelagde område kan verte liggjande unnytta, medan ein fjellskrent, bakkeskråning eller parkeringsplass synest meir interessant og formålstenleg. Visesongaren Odd Børretzen, som voks opp i Oslo i mellomkrigsåra, seier at barn leika i dei områda som byplanleggjarane hadde gløymt. Foreldre og utbyggjarar bør sikre område for den frie leiken, og stille krav til utnyttinga av tomteområde og nærmiljø.

Ved utforming av barnehagar og leikemiljø for dei minste kan tre og steinar med fordel takast vare på. Det er ein klar fordel om barnehageområdet kan tilby meir enn det menneskeskapte som huskestativ, klatrestativ, vippefjøl eller kva det måtte vere. Altfor få lokalpolitikarar og planleggjarar evner eller synest å ha fantasi til å finne fram til og å utnytte spanande tomter til barnehagar som gjev variasjon. Det same gjeld å ut-

nytte naturleg lende og vegetasjon som del av leikemiljøet. Barnehagen er vanlegvis eit kjærkome tilbod for både barn og foreldre. Barna får høve til leik og samvær med andre barn, under tilsyn av vaksne. På den andre sida er det leitt korleis mange barnehagar, anten det er i by eller bygd, har vorte reinska for naturleg ulendt terreng og vokster. Førsteamanuensis Ingunn Fjørtoft dokumenterte i doktoravhandlinga si fri leik blant barn i naturlege leikemiljø med tre og steinar, fjellskrentar og ulendt terreng, gjev dei beste vilkåra for fysisk utvikling.

Barnekulturen, som all anna kultur, treng armslag og vokstervilkår om han skal kunne utfalde seg og leve vidare. Ofte er det ikkje pengar, men omtanken og fantasien som skal til for å leggje forholda til rette for gode og stimulerande leikemiljø, miljø som gjev rom for utfordringar i leik og aktivitet. Den frie leiken betyr mykje for psykisk helse og trivsel.

Barna treng sitt eige miljø og sin eigen kultur for å kunne tilpasse seg samfunnet, dvs. vekse inn i det vaksne samfunn. Dersom barna mister moglegheita til å uttrykkje seg gjennom leik, vil barnekulturen verte skadelidande som igjen kan gjeve uheldige fylgjer for sosialiseringprosessen. Ein kulturforskar med solid forankring i studium av barnekulturen seier at vi har bruk for den frie leiken og det frie samæret ungane har seg i mellom når dei er ute og leikar. Truleg er haldningane til rett og galt, evna til å tilpasse seg, så vel som å hevde seg, nettopp lærde i barnesamfunnet gjennom ulike leikeformer. Såleis gjev leiken og lærdomen frå barndomen ein kulturballast som kanskje får avgjerande betydning for korleis vi klarar oss som vaksne.

MATTRADISJONAR

I kokeboka si frå slutten av 1800-talet skriv forfattaren Hanna Winsnes at *Man tager, hvad man have*. Hanna Winsnes var nok betre vant enn dei fleste, men elles har det vore det prinsippet nordmenn før oss måtte halde seg til når det gjaldt kosthaldet. I Noreg, som i andre land, har vi utvikla ein mattradisjon ut frå kva råstoff som lokalmiljøet sjølv produserte. I før-industriell tid trekte derfor lokale naturforhold opp rammene for den lokale matkulturen. Av di Noreg strekkjer seg over mange breiddegrader, finst det store klimatiske skilje hjå oss. Likeins er det skilje mellom innland og kystdistrikt, flatlandsbygd og fjell- og dalbygd. Etter kvart som dei moderne byane voks fram, fekk vi endå eit skilje mellom by og landsbygd. Variasjonane i natur- og næringsforhold har gjeve stor

breidde i mattradisjonane i dei ulike landsdelane. I mange tilfelle finst lokale særtrekk frå bygd til bygd

Tradisjonell fastelavn med bollar, pynta ris og fiolette ljós. Foto Jan A. Holtet 1967.

Tilgangen på dei grunnleggjande matprodukt; kjøt, fisk, mjølk og korn har vore ulik i dei einskilde landsdelane og bygdelaga, skiljet har og gått mellom ulike sosiale grupper. Desse forholda har vore med og forma det lokale kosthaldet. Men sjølv om naturalhushald og sjølvberging var det dominerande økonomiske systemet til langt ut i førre hundreåret, kom fleire distrikt til å få ei viss spesialisering. Sentrale jordbruksbygder vart storprodusentar av korn, medan mange kystdistrikt hadde fisk som det viktigaste produktet. Ulike former for varebyte har vore vanleg, men kosthaldet kom likevel til å bere sterkt preg av det matproduktet som var mest tilgjengeleg lokalt. Fjell- og dalbygder hadde gjerne ei meir allsidig og samansett næring, og var i større grad sjølvforsynte, sjølv om det også der var behov for varer utanfrå.

Vi må og hugse at i mange tilfelle var den lokale mattradisjonen basert på einssidig næringsstilgang. Velkjent er flyttsamane si utnytting av reinen til det meste, både til mat, klede og reiskapar. Langt på veg finn vi tilsvarende forhold i ei rekkje fjellbygder. Det kan vere tilstrekkeleg å nemne at for mange familiar var jakt, spesielt reinsdyrjakta, det som skaffa dagleg føde i fjellbygdene Rauland og Bykle til langt ut på 1900-talet. For

mange kystsamfunn, ikkje minst ytre øysamfunn i Nord-Noreg, kan samtalar med eldre folk avdekke eit kosthald der fisk inngjekk i dei fleste av dagens måltider.

Forrådshushald

Noreg ligg langt mot nord, og årstidene er markerte og vinterhalvåret langt Ein sår og haustar ein gong i året, og den eine årsproduksjonen eller sesongutbyttet måtte halde til neste års produkt kunne hentast inn. Åkerbruk, fedrift og fiske fylgjer ein fast årssyklus og har vore sesongbetonte næringar. Dette betydde at utbyttet måtte vere tilstrekkeleg til minst eit års forbruk, og produkta måtte bearbeidast og konserverast slik at dei heldt seg i denne tida. Med samtidas kjende konserveringsmetodar kravde hushaldningane planlegging på lang sikt. Med nokre unntak, først og fremst kystsamfunn som kunne ha tilgang på bortimot dagleg fersk fisk, har mattradisjonane våre vore prega av dette forrådshushaldet.

Det vart vanlegvis slakta ein gong i året, i oktober/november. *Gormanadr*, som betyr slaktemånaden var den gamalnorske nemninga på november månad. Forrådshushaldet innebar at kjøtet måtte konserverast godt for at det skulle halde seg godt heile året. Før hermetiseringsmetoden og djupfrysaren kom, var det i hovudsak tre måtar å konservere kjøt: turking, salting og eventuelt røyking. Fenalåret og spekeskinka er delvis ei blanding av desse metodane. Salting og turking av kjøt er ein gamal konserveringsmåte over heile landet. Fenalåret og spekeskinka har hatt sin renessanse i nyare tid, og igjen vorte gjestebodskost hjå dei fleste av oss.

Ofte vert det halde fram at norsk mat er lite spanande, og fell dårleg ut i samanlikning med andre nasjonar. Eit slikt standpunkt *kan* vere rett, men det kan og vere uttrykk for manglande kjennskap til norsk mat. Norsk mat er mykje meir enn svinesteik, kjøtkaker og lapskaus. På landsbasis er variasjonsrikdomen stor både når det gjeld råvare og tradisjon i tillaging. Store utmarksområde med vilt i tillegg til husdyrhaldet har gjennom generasjonar gjeve oss eit stort utval i kjøt. Den lange kyststripa, elvar og innsjøar har gjort oss til ein fiskenasjon. Trass i avgrensa tilgang på dyrkbar jord, har vi likevel kunne halde oppe eit relativt høgt dyrehald pga. dei store beiteområda utmarka har representert. Mjolk og mjølkeprodukt har derfor utgjort ein vesentleg del av kosthaldet, særleg sommartid. Korn har i hundrevis av år vore viktig del av maten, sjølv om på langt nær alle har vore sjølvforsynte og har importert. Med utgangspunkt i

naturgrunnlaget i det einiskilde lokalsamfunnet, har lokale mattradisjonar forma seg. Fylgjeleg har matskikkane innan visse område vorte ulike, i andre har mattradisjonen i hovudsak vorte felles for heile landet. Flatbrødet er eit godt døme på korleis ein mattradisjon har mange positive element i seg og er vel tilpassa sitt miljø.

Flatbrød har spila ein sentral rolle i norsk mattradisjon så langt vi kjenner historia, spesielt etter at bekkverkerna kom og bøndene kunne male store kvantum mjøl. Vi har mange lokale variantar av flatbrødet, både når det gjeld ingrediensane og tillaginga, men i hovudsak er det likt og har vore ein viktig del av kosthaldet i nord og sør, i innland og ute ved kysten. Flatbrødet har mange bruksmåtar, og kan nyttast som hovudrett, men også til og ved sida av varmrettar og anna turrmat. Sett i ein historisk samanheng, då folk skulle utrustast til lange opphald utanfor heimen, t.d. Lofotfiske, skogsarbeid, jakt, førsanking i utmarka o.l., var dette velegna mat. Det er lett å frakte og held lenge god kvalitet. Omnsbrød og anna gjærbakst er derimot lite eigna til oppbevaring.

Flatbrødet fell også godt inn i den totale samanhengen ved eit forråds-hushald. Vi haustar korn ein gong i året, og kvaliteten på korn som mjølprodukt held høg kvalitet over lang tid. Er kornet derimot male til mjøl, fell kvaliteten mykje raskare. Kornet vart malt på lokale kverner til langt ut på 1900-talet, drivne av vasskraft. Og med dei klimatiske forholda hjå oss, to årlege nedbørsperiodar, låg forholda godt til rette for maling av kornet to gonger i året, dvs. under haust- og vårflaumen. Dermed kunne ein male halvdel av kornet om hausten, den andre delen på våren. Nymale mjøl kunne nyttast til flatbrødbaking to gonger i året, og som flatbrød kunne igjen mjølmaten halde seg over lengre tid. Såleis kunne kvaliteten på dette mjølproduktet sikrast god kvalitet året rundt. Ikkje er det å undrast at flatbrødet spila så stor ein rolle i norsk kosthald.

Slik kunne vi gått frå matprodukt til matprodukt og sett korleis tradisjonell mat var tilpassa sitt miljø. Og det er mykje velsmakande å hente i lokale mattradisjonar. Har du smaka rett tilreidd vestlandsk pinnekjøtt eller ribbe med kålstappe, baill med sprøsteikt flesk, kompe frå Sørlandet, vilt tilreidd med ulike urter, erte- og grynsuppe frå ulike delar av landet, ulike fiskerettar som torsketunge, lutefisk eller boknefisk? Dersom vi går over til matrettar av mjølk, ville lista mest ikkje take ende med lokale spesialitetar. Langt på veg ville det same gjelde om vi tok for oss lefse og

liknande gjestebodsmat. Likevel har vi ikkje nemnd grauten, eit viktig matslag, sett i norsk mathistorie. Lokale variantar er talrike, og mange stader var graut den typiske kvardagsmaten, gjerne fleire gonger om dagen. Men graut kunne også lagast som gjestebodskost, spørsmålet var kva råvare ein nytta. Rømmegraut saman med spekemat og flatbrød har i generasjonar vore gjestebodskost dei fleste stader i landet.

Vi ville vorte fattigare som kulturnasjon om mattradisjonane våre hadde gått tapt. Rett nok er det mange sider ved fortidas kosthald som vi skal vere glad over at høyrer farne tider til. Dagleg kamp for føda var ein realitet for mange, og for visse sosiale grupper var maten både klein og utilstrekkeleg, til tider for dei fleste. Slikt kan vi med fordel nøye oss med å dokumentere som kulturhistoriske opplysningar, men matrettar med høg næringsverdi og bygd på lokalt produsert råvare, og som dessutan er godt tilpassa smaksorgana våre, bør vi take vare på. Lokale mattradisjonar er ikkje noko som gjeld spesielle område, men både by og bygd i heile landet. Såleis hadde medlemsbladet for bustadbyggelaget USBL i Oslo, *USBL-nytt*, ein artikkel om emnet hausten 2002. Her vert også miljøvernperspektivet fokusert, slik Irene Sundelius m.a. skreiv:

Moderne matvaner er en stadig større miljøbelastning, (...) men Miljøbeimevernet anbefaler å gå på jakt etter ja-mat som er bedre for både kropp og klode]. Lokal mat er ja-mat først og fremst fordi lokal mat er kortreist mat. Maten vår transporteres over stadig større avstander både internt i Norge og i form av internasjonal handel. Denne transporten krever mye drivstoff og produserer store utslipp av CO2. I tillegg må mat, som skal transporteres over lange avstander, behandles med store mengder sprøytemidler og radioaktiv stråling for å øke holdbarheten. Over 50 % av miljøbelastninga som Oslos innbyggere påfører kloden, kommer nettopp fra mat fordi vi i svært liten grad kjøper lokal mat i hovudstaden (...) Norske mattradisjoner er ja-mat. Mattradisjonene våre gjenspeiler naturforholdene i vår egen del av verden og tar ofte utgangspunkt i naturens eget spiskammer. Naturen har mye å by på. Det vokser og gror rundt oss overalt. Alle kan høste av bær, sopp, urter, skalldyr, fisk og vilt. Sanking, fangst og fiske er viktige tradisjoner som gir god ressursutnyttelse, sunn mat og utrolige smaksopplevelser.

Det gjev og ei spesiell oppleving av kontinuitet og samanheng å vite at det vi et, har vorte nytta i generasjonar og er tilpassa dei stadeigne natur- og kulturforholda. Teodora Fitzgibbon seier i boka *Irish Traditional Food* at sikring av mattradisjonen har vore viktig for henne fordi ho er over-

tydd om at den beste maten for eit land, er den som har vorte kontinuerleg bruka og testa i årtider, og såleis brukar dei beste produkta i landet m.a. gjennom klimatilpassing.

Vi kan og stille spørsmål om kor djupt mattradisjonane går, om det er noko meir enn del av kulturen. Innan naturmedisinen har det vorte hevda at den menneskelege organismen over generasjonar tilpassar seg den maten. Ein person som har slektsrøtene sine i t.d. i kystmiljø der produkt frå havet har vore ein vesentleg del av kosthaldet i generasjonar, har opparbeidd eit naturleg behov for fisk i større grad enn innlandsmennesket. Noko av den same tanken gav den svenske biologen Linné uttrykk for alt på 1700-talet. Han hevda at det kjøthaldige kosthaldet til samane i Lappland var medverkande faktorar til at dei var små, magre og lette, medan den skånske bonden med all kornmaten hadde vorte stor, sterk, sein og tung.

Kor sterkt mennesket er knytt til mattradisjonane sine ser vi tydeleg i dag blant innvandrarar frå fjerne himmelstrok. I dei fleste tilfelle finn dei seg raskt til rette med å skifte kledevanar, likeins å tileigne seg det nye språket. Derimot heng dei gjerne ved matskikkane. Dette fenomenet gjentek seg, uavhengig av kvar i verda ein kjem. Som turist og ved kortvarige opphald i eit anna land med andre matskikkar, vil det vere spanande og lærerikt å ete den lokale maten. Det gjev ei spesiell form for kontakt og innsikt i ein framand kultur. Ved lengre opphald har vi derimot ein tendens til å prøve å få tak i mat vi er vane med. Maten og matskikkane er nært knytt til menneska og kulturen deira.

Mattradisjonen omfattar også det sosiale aspektet ved maten, dvs. det å samlast rundt matbordet og ete i fellesskap. Tidspunkta for måltida var nøye fastsette, og var langt meir hyppige enn matvanane i dag. Seks måltider dagleg var hovudnorma. Men då må vi hugse at dagen kunne ta til i 4-5 tida om morgonen og varde til 9 tida om kvelden, og hardt kroppsarbeid anten det var i industrien eller primærnæringane.

Plasseringa rundt matbordet var også regelbunde. Bordenden har vore høgsetet og plassen for hovudpersonen i huset, dvs. mannen, husbonden i bondemiljø, familiefaren i arbeidar- og borgarmiljø. Resten av medlemene hadde og faste plassar, gjerne rangert etter status. Husmora synest å ha hatt sessen sin i bordenden vis a vis høgsetet, noko som truleg had-

de samanheng med at det var plassen nærast åren og dermed kokestaden. I borgarfamiliar førekom et mykje at dei mindre barna måtte stå ved bordet under måltidet. I sametelta veit vi og at kvar hadde sin faste plass, og med lågare status dess nærare ein kom teltopninga. Husmora hadde plassen sin innerst i teltet, ved sida av lagerplassen bak eldstaden. Bl.a. utifrå denne plasseringa har det vorte trekt slutningane om at samekvinnane hadde høg status i samfunnet.

Teknologi og kommunikasjon har vore med å endre vilkåra for mattradisjonar. I den industrialiserte verda har matvanane vorte mykje endra. Folks sosiale og geografiske mobilitet har gjort at lokale matskikkar har vorte spreidde på ein ny måte, men står og i fare for å verte gløynde. Likevel er mattradisjonane så vesentleg ein del av kulturen at det vil vere mykje å finne av lokale matrettar om vi berre undersøker.

Matlaging har tradisjonelt høyrte til kvinnes arbeidsfelt. Dokumentasjon av mattradisjonane er spesielt viktig for å skaffe kunnskap om kvinnekulturen. I mange lokalsamfunn har også lag eller einskildpersonar, gjerne bondekvinne- eller husmorlag, gjort ein stor verneinnsats ved å samle inn lokale mattradisjonar. Fleire stader i landet har desse innsamlingane vorte gjorde allment tilgjengelege i bokform.

Bruk og vidareføring av mattradisjonane våre er ein viktig del av det funksjonelle kulturvernet. Ulike kurs i flatbrød- eller lefsebaking har og vore medverkande til at mange har teke slike lokale matskikkar opp att. Skulekjøkken, husmorskular og organisasjonane som driv vaksenopplæring har eit spanande felt her. Så godt som kvart lokalsamfunn har sine spesialitetar. Her har vi mykje å hente til glede for oss sjølve, men også for å kunne tilby reisande bokstavleg tala ein smakebit av kulturen. Erfaringsmessig set turistar stor pris på å få servert lokal mat.

Meisterkokken Arne Brimi i Lom har gjennom skrifter og praktisk bruk synt kva ressursar som ligg i dette. Arbeidet hans for lokale mattradisjonar har og resultert i prosjekt som det er verdt å gjere nærare greie for, *Matforum Ottadal as.*, skipa i 2003. Utgangspunktet for prosjektet var *Brimiprosjektet*, initiert av Arne Brimi og starta opp hausten 2000, eit samarbeidsprosjekt i Ottadalen med kommunane Lom, Skjåk og Vågå om lokal verdiskaping knytt til kultur, reiseliv og landbruk. Brimiprosjektet var blant dei første som fekk tilskot frå *Verdiskapingsprogrammet for mat*. All

aktivitet baserer seg på matfilosofien til Arne Brimi, og som har fått namnet *Naturens Kjøkken*. Dagleg leiar i Matforum Ottadal, Torunn Kjøk, opplyser at visjonen er at *Ottadalen skal bli for Norge det Toscana er for Italia*. Eit sentralt stikkord i prosjektet har vore *stuttreist mat*. Elles har dei lagt vekt på samarbeid, tenke heilskap og langsiktig så vel som å få folk til å vere stolte av eigen region og eigne produkt. Målet er å få gardbrukarane og andre til å ta tak i eigne ressursar og fordele det lokalt, utvikle mat med særpreg med utgangspunkt i eigne tradisjonar og råvarer, og påverke serveringsstadene til å bruke meir ”stuttreist mat” i matomsetjinga si.

Prosjektet i Ottadalen har sett i gong tiltak for å heve kompetansen i primær- og reiselivsnæringa, bygge nettverk regionalt og nasjonalt, og hjelpe folk med idear og tankar om nye produkt med basis i lokale råvarer. Konkurransefortrinna deira vert påpeikte i forhold til einskildpersonar og kommunane for å bruke dei i produktutvikling, marknadsføring og sal og tenester frå Ottadalen.

I dag finn vi matprosjekt med tilnærma målsetjingar i ulike landsdelar, bl.a. i Lofoten. Ved Høgskolen i Telemark finst det eit eige studium med tradisjonsmat som kjernefag. Mykje har såleis skjedd på området dei siste åra, men hotell og serveringsstader kan truleg gjere endå meir bruk av lokale råvarer og matrettar, til glede og nytte både for forbrukar og produsent, og ikkje minst naturmiljøet. Truleg ville også trivselen blant gamle og sjuke også auke dersom eldre- og sjukeheimsinstitusjonane bruka meir mat som bebuarane er vande med.

HANDVERKSTRADISJONAR

Vern av handsverkstradisjonar er nært knytt til det materielle kulturvernet (sjå Del II). Vi seier at kunnskapar og ferdigheit om bruk av materiale og reiskap kan nemnast for ikkje-materielle kulturminne, medan produktet er materielle kulturminne. Handverksprodukt kan definerast som materiale forma til eit produkt for hand, og underforstått med verkty og maskinar som reiskap.

Vidareføring av handverkstradisjonane er først og fremst funksjonelt vern av ikkje-materiell kulturtradisjon, men indirekte er det også heilt grunnleggjande for funksjonelt og musealt kulturminnevern. Gamle handverksfag trengst om vi skal kunne vedlikehalde, reparere og rehabilitere gjenstandar og bygningar. Den årlege byggeverksemda utgjier berre

1,5 - 2 % av den totale bygningsmassen. Det betyr at ca. 98 % av bygningsmassen finst alt og er mangfaldig i bruk av materiale og konstruksjonar, frå tider som spanner over fleire hundre år. Bygningar det knyter seg antikvarisk, arkitektonisk og kulturell interesse til, må bevarast om vi framleis skal kalle oss ein kulturnasjon.

Bygningane må vedlikehaldast dersom den bygningstekniske standarden skal oppretthaldast, og til det trengst det handverksmessige kunnskap. Industrien kan aldri erstatte handverksfaga i denne samanhengen. Vedlikehald er viktig ut frå ein kulturhistorisk synsstad, men og ut frå eit nasjonaløkonomisk perspektiv. Omtrent halvparten av realverdien i samfunnet er bunde til bygningar. Dette er ein verdi som generasjonen vår har ansvar for at vert førd vidare til framtidige generasjonar utan redusert verdi. Dersom vi ikkje vedlikeheld denne verdien, betyr det at vi forbrukar formuen til etterkomarane våre og såleis frårøvar dei for rettmessig arv.

Vern av handverkstradisjonane har derfor eit mangesidig føremål: det er ein verdi i seg sjølv å vidareføre handverkstradisjonane som sentrale delar av kulturarven, og ein føresetnad for å kunne drive musealt og funksjonelt kulturminnevern, men også grunnleggjande for vidareføring og utvikling av nye kulturprodukt.

I det før-industrielle samfunnet med lita yrkesspesialisering, sjølvberging og naturalhushald som det berande økonomiske system, var mange av handverkskunnskapane allemannseige både innan manns- og kvinnearbeid. Likevel var det mange handverk profesjonar, først og fremst byane med handverksmeistarar innan laugsvesenet. Alt frå 1400 og 1500-talet er laugsvesenet kjent hjå oss. Gjennom handverksprivilegia fekk lauga i byane monopol til å drive handverk. Berre dei handverka som var heilt nødvendige og som bøndene ikkje klara sjølve, var tilletne på landsbygda, t.d. smed, hjulmakar, skomakar og nokre fleire. I praksis kom likevel ei rekkje handverksfag til å verte utøvde på bygdene. Dei som dreiv handverk på bygdene, hørde gjerne til lågare sosiale lag og dreiv handverket som tilleggsnæring til tradisjonelt jordbruk, fiske, skogbruk, gruverdrift o.l.

Vi kallar desse utøvarane for *bygdehandverkarar* i motsetnad til *handverksmeistarane* i byane. Bygdehandverkarane var for det meste sjølvlærde eller hadde kunnskapane frå andre bygdehandverkar. Dei mangla den

lange og solide opplæringa som handverksmeistarane i byane hadde fått i faget innan lauget sitt. Lærlingtid, svennetid og avlagt meisterprøve var inngangsbillett til handverksmeister og lauget heilt fram til opphevinga av handverksprivilegia i 1830- og 60-åra. Avhengig av kva handverk ein gav seg i kast med, var læretida fram til meisterbrev 5-7 år.

I dag har vi også ei ordning med læretid som lærling og svenneprøve for ein kan kalle seg fagutdanna innan mange yrke. Dette skriv seg frå eit lovvedtak i 1890-åra og som skulle sikre kvalitet innan handverka. Det var ein reaksjon på dei dårlege handverksproduktane som kom etter at handverksprivilegia og laugsvesenet var oppheva ved midten av 1800-talet.

Industri framveksten på slutten av 1800- og 1900-talet resulterte i at fabrikkane kila seg inn og overtok mykje av marknaden. Handverket har likevel vore i stand til å leve ved sida av, men ofte i konkurranse med masseproduserte varer. Nokre handverksfag har på det næraste vorte overflødige og trengde vekk, andre har fått ein ny status i samfunnet og overlevd som husflidsfag. Andre igjen har behalde ein solid plass i samfunnet, men med minska verkefeld. Dette gjeld t.d. bygningsfaget.

I 1950- og 60-åra fekk masseproduksjonen gjennomslag innan bygningsfaget. Med prefabrikkerte bygningsdelar var handverkaren likevel nødvendig, men tendensen har vore ei utvikling på industriens premisser. Bygningshandverkaren fekk reduserte arbeidsoppgåver, og fylgjene er fare for manglande kunnskapar om sider ved bygningsfaget. Med ei vektlegging på nybygg med prefabrikkerte bygningsdelar, mistar vi handverkarar som beherskar vedlikehald og reparasjon av hus med ulikt materiale og konstruksjon. Dette er eit alvorleg trugsmål mot den eksisterande bygningsmassen. Ukyndig reparasjon og feil materialbruk kan vere til større skade enn gagn (sjå Del II).

Tiltak for sikring av handverkstradisjonar

I dag er det allmenn oppfatning at handverkstradisjonane må sikrast parallelt med vern av produktane, dvs. dei materielle kulturminna, som er ein føresetnad for ei trygging av kompetansen for praktisk kulturminnevern. I 1985 sette Kyrkje- og undervisningsdepartementet ned ei arbeidsgruppe som bl.a. skulle *Vurdere behov og muligheter for å bevare og gjenreise gamle handverksfag*. I utgreiinga, NOU 1986:15 Dokumentasjon, vern, vidarefør-

ing og atterreising av gamle handverk”, vert hovudvekta lagt på det siste aspektet. Arbeidsgruppa påpeika korleis vidareføring og atterreising av handverksfaga er ein viktig del av materielt vernearbeid, og at det trengst ei systematisk og målretta opplæring for å sikre rekruttering til handverksfaga

Også frå museumshald kom behovet for handverkskompetansen til uttrykk, formulert slik av Jon Birger Østby: for meg synes det derfor at den eneste metoden som virkelig kan bevare et håndverk med den nødvendige bredde av kunnskap som hører med, er å følge opp med opplæring av en ny generasjon håndverkere, og disse håndverkerne må sikres et forsvarlig inntektsnivå. Utdanningsinstitusjonar på vidaregåande og høgskulenivå har i løpet av dei siste tiåra kome med gode tilbod innan ei rekkje handverksfag, og arbeidsmarknaden innan fleire fagområde synest svært god.

Hittil har vi helst tala om handverkskompetanse for vedlikehald. Men også for handverkstradisjonane er det behov for musealt vern i form av dokumentasjon for arkivformål. Her gjer mange av forskingsinstitusjonane, universitet og høgskular, og musea eit verdifullt arbeid gjennom innsamling og dokumentasjon av gjenstandar, reiskap og teknikkar. Spesielt kan tre- fire institusjonar som har arbeidd spesielt med dokumentasjon av handverkstradisjonar nemnast: De Sandvigske Samlinger på Lillehammer, De Heibergske Samlinger i Kaupanger, Norsk Folkemuseum i Oslo og Riksantikvaren.

Dokumentasjon av handverkstradisjonar er eit svært omfattande arbeid. I tillegg til gjenstandsmaterialet som høyrer med, skal kunnskapane sikrast. Statens Filmsentral har utretta mykje ved å filme ulike handverk. Etter at videoteknikken kom i allment bruk, har mange andre institusjonar gjort verdifulle opptak, også privatpersonar. Venteleg får vi såleis dokumentert og sikra kunnskapane til mange lokale variantar av handverkstradisjonane. Innan handverk, som innan all folkekunst, er variasjonsbreidda nettopp eit av kjenneteikna. Vedlikehald av lokale variantar vert viktig ved opplæring og vidareføring av handverksfaga for å unngå uniformering og forflating av tradisjonen. Dette vart aktualisert i det opplæringa i handverksfag gjekk over til å verte ei skule- og kursopplæring i staden for den tidlegare tradisjonsoverføringa innan eit lokalmiljø.

Håndverksregisteret ved De Sandvigske Samlinger i Lillehammer har ei spesiell oppgåve i å kartlegge lokale handverk og handverkarar. Eit landsomfattande register er laga over personar som kan ulike handverksfaga. Registeret kjem til stor nytte for institusjonar og privatpersonar som ynskjer kvalifisert arbeidskraft til vøling og rehabilitering av bygningar og gjenstandar. Likeins tener registeret som liste over kvalifiserte lærekrefter til oppløring og vidareføring av faget, samstundes som det er ei oversikt over potensielle informantar ved dokumentasjon av handverkstradisjonar.

FOLKEMUSIKK OG FOLKEDANS

Omgrepet folkemusikk kom inn i språket vårt under nasjonalromantikken, eigentleg ei nemning nytta av dei som stod utanfor tradisjonen sjølv, dvs. av borgarskapet. Formålet med nemninga var å karakterisere kulturformer blant det breie lag av folket på landsbygda. Folkemusikken omfattar både den vokale og instrumentale musikken. Frå gamalt var dei fleste folkemusikkinstrumenta heimelaga, gjerne av materiale som fanst i miljøet.

På 1800-talet kom det inn nye musikkformer, ikkje minst med at trekkspølet vart introdusert i store delar av landet. Omtent samstundes kom dei nye motedansane, vals, reinlender mfl. Desse vart populære i store område av landet, og heldt på å fortregje dei gamle bygdedansane, gangar, springar, rull, halling ofl. På slutten av hundreåret, ei tid med generell stor vekst innan friviljuge organisasjonar, fekk vi dei to viktige organisasjonane til vern og vidareføring av musikkformene og danseformene, Noregs Ungdomslag og Landslaget for spelemenn. Desse organisasjonane kom til å arbeide ut frå svært ulike retningslinjer, og har til tider stått i eit visst motsetningsforhold.

Noregs Ungdomslag (NU) hadde nær tilknytning til folkehøgskulemiljøet og den frilyndte ungdomskulturen, og folkevisedansen som eit av kjerneområda. Folkevisene var framleis levande tradisjon i delar av landet, og det omfattande innsamlingsarbeidet til Olea Crøger/Landstad, Lindemann, Sophus Bugge mfl. hadde sikra landet ein rik folkevisetradisjon. Då innsamlingsarbeidet skaut fart, var derimot dans til folkevisene ute av bruk, om han i det heile har funnest her. Mange folkeviser syner derimot til dans, t.d. omkvedet i heilagvisa Olav og Kari: - *Trø meg ikkje for nære!*" og *"På vollen dansar mi jomfru*. Mange tolka dette som prov på ein norsk dansetradisjon tilsvarande det bl.a. Færøyane har. Hulda Garborg og

Klara Semb arbeidde for å finne attende til denne tradisjonen. Med bakgrunn i studiar av færøysk folkevisedansar og opphald på Færøyane, vendte dei tilbake til Noreg og det frilyndte ungdomslagsmiljøet og introduserte folkevisedansar, dvs. færøysk dansetradisjon vart tilpassa det heimleg folkevisestoffet. Den folkevisedansen som Noregs Ungdomslag har praktisert i over hundre år, er såleis ein rekonstruksjon etter færøysk dansetradisjon. Denne opplæringstradisjonen har og prega NUs vidareføring av folkevisedansen.

Landslaget for spelemenn (LfS) har lagt vekt på å vidareføre levande, lokal eldre musikk og dans. Kva som ligg i den formuleringa, har det vore ei usemje om. Ein del av medlemene i laget tolka formålsparagrafen slik at også runddansen og tilhøyrande musikktradisjonar, dvs. gamaldansen og gamaldansmusikken, skulle vere med i LfS sitt arbeidsområde. Andre medlemmer ville avgrense LfS sitt arbeidsansvar til bygdedansen og eldre musikkinstrument (fele, hardingfele, munnharpe, fløyte, lur ol.). Etter mykje diskusjon og dels konflikt, vann den første tolkinga fram.

Sjølv om dei fleste vart verande medlemmer i LfS, førde denne usemja til at dei som representerte den meir restriktive linja, skipinga av ein tredje organisasjon for folkemusikk og -dans, Norsk Folkemusikklag for spel og dans. Dette laget som vart skipa i slutten av 1980-åra, har vidareføring av bygdedansen og den eldre lokale folkemusikken, både instrumental og vokal, som arbeidsprogram. Men mange av dei som meldte seg inn i det nye laget, er også medlemmer i LfS. . Frå 2004 delar sentraladministrasjonen for dei to laga kontorlokale i Kirkegata i Oslo Formelt og grovt sett kan ein seie at usemja i spelemannsmiljøet medførde ei utviding av arbeidsfeltet til LfS, samstundes som ein ny folkemusikkorganisasjon kom til

Folkemusikk og folkedans er eit klassisk eksempel på ein tradisjon der overføringa/læringa skjer ut frå "høyre-sjå-etterlikne"-metoden. Her vil eleven måtte bruke augo (bogestrøk og fingling), øyro (melodien) og prøve (spile). Framleis går opplæringa i slåttespel for ein stor del utan noter, dvs. etter gehør. Det som karakteriserer traderingsprosessen i folkemusikk og - dans er at meisteren syner, eleven ser og høyrer på, og prøver så sjølv. I all opplæring er det av grunnleggjande å take vare på og vidareføre dei lokale formene i spel og dans.

Jentespringar frå Telemark. I dei seinare åra har yngre dansarar teke opp att den gamle tradisjonen med jentegangar og –springar, ikkje berre som oppvisingsdans, men også til konkurranse på lokale og nasjonale kappleikar. Foto Paul Besso 2004.

I dei seinare åra har fleire musikkarar innan jazz og popmusikk gjort bruk av folkemusikk. Dette er uttrykk for ei auka interesse for folkemusikk, og har resultert i nye og interessante musikkproduksjonar. Likevel må det understrekast at dette er bruk av folkemusikkelement i jazz og pop, ikkje nyskaping innan folkemusikk. Her kan suksessen til popgruppa *Gåte* nemnast, og ikkje minst Odd Nordstogas *Grisen står og hylar* frå CD-produksjon *Luring* i 2004.

Kapittel 4

SOSIALE INSTITUSJONAR OG FRIVILJUGE ORGANISASJONAR

Med sosiale institusjonar meiner vi uformelle samarbeids- og samversformer som har vorte institusjonaliserte. Institusjonaliserte samarbeids- og samversformene fungerer etter faste former og reglar bygd på sedvane, dvs. utan skrivne lover eller vedtekter, eit vesentleg kjenneteikn ved dei friviljuge organisasjonane. Kor langt attende i tid dei uformelle sosiale institusjonane har eksistert hjå oss, veit vi ikkje, men omgrep i tilknytning til desse, er dokumenterte attende til 1500-talet. Truleg har dei funnest lenge før. Dei har også vore vel tilpassa samfunnsforhold med naturhushald og lita yrkesspesialisering, og i det heile liten tilgong til pengar. Også i tidlegare tider ville ein familie eller eit gardsbruk stå overfor store arbeidsoppgåver som den einskilde familien eller gardssamfunnet ikkje makta å utføre åleine. Den næraste krinsen måtte stille opp for å hjelpe. I neste omgong hadde andre trong om tilsvarande hjelp. For å løyse slike praktiske oppgåver, og likeins ivaretake den sosiale funksjonen, vart det utforma ei rekkje institusjonaliserte samarbeids- og samversformer, bygd på det geografiske nærmiljøet.

Frå midten av 1800-talet voks dei friviljuge organisasjonane fram, formaliserte samanslutningar der medlemene har felles interesser som dei arbeider for gjennom organisasjonen. Nemninga ”friviljuge” viser til det andre hovudskiljet forhold mellom uformelle sosiale institusjonar og friviljuge organisasjonar. Medan ein automatisk var medlem i ein uformell sosial institusjon berre ved å bu innan gjeldande geografiske området, må ein sjølv aktivt melde seg inn, og vanlegvis betale årleg avgift, for å kome inn som medlem i ein friviljug organisasjon, dvs. medlemskap er friviljug og ein må sjølv ta initiativ til å melde seg inn, dvs. organisere seg.

*Frivillige organisasjonar må vere oppfinnsame for å skaffe pengar til drifta.
Teikning Geir Helgen.*

I løpet av dei siste ca.150 åra har dei formelle samanslutningane vokse seg talrike både i tal og medlemsskap. Vi seier at det moderne Noreg er eit utprega "organisasjonssamfunn". Dei fleste som bur i Noreg vil i løpet av livet sitt ha hatt medlemsskap i ei rekke organisasjonar, anten det er for å arbeide for eiga interesse og aktivitet, t.d. idrettslag eller songkor. Andre organisasjonar arbeider primært for andre, dvs. ideelle og humanitære organisasjonar som t.d. naturvernforbund eller ATTAC. Dei frivillige organisasjonane har langt på veg teke over den oppgåva som dei uformelle samarbeids- og samversformene hadde. Samarbeidsformene kom delvis ut av bruk ved overgangen til pengehushald og yrkesspesialisering, og dermed høve til å kjøpe tenester og varer. Men dei gamle institusjonane kom til å leve parallelt med dei nye, delvis i uendra, delvis i endra form. Enno kan vi finne rester av desse, men i mange tilfelle endra både formelt og reelt.

Skidag for barn i burettslag i Nittedal. Over alt er felles arrangement miljøskapande. Foto Jan A. Holtet 1970.

Dei før-industrielle sosiale institusjonane delar vi inn i to grupper. Båe har i seg element av arbeid og samvær, men vi grupperer dei etter hovudfunksjonen:

Samarbeidsformer

Samversformer

INSTITUSJONALISERTE SAMARBEIDSFORMER

Det økonomiske systemet i før-industriell tid medførde liten tilgang på kontantar. Derfor løyste dei problemet ved hjelp av samarbeid når dei trong meir arbeidshjelp. Det var først og fremst grannelaget, dei som budde nærast, som ytte hjelp. Denne hjelpa var ei form for gjensidig sikring, den som trong hjelp, fekk det, men vedkomande var og forplikta til å stille opp når andre trong hjelp. Det kunne medføre store problem om ein ikkje stilte oppfor andre når dei trong hjelp, vedkomande risikerte då å falle utanfor fellesskapet og stå aleine den dagen han sjølv trong hjelp.

I dag kjenner vi godt ei form for samarbeid under nemninga dugnad. Det kan vere alle former for praktisk arbeid som deltakarane sjølve har nytte

av, alt frå bygging eller vedlikehald av leikeplassen i nærmiljøet, klubbhus eller vårarbeid i sameige og burettslag. Tidlegare var dei ulike arbeidsoppgåvene meir mangfaldige og verksemda meir nyansert i nemning og form. Arbeidet kunne vere til nytte for alle, andre gonger berre den eine husstanden. Det var tale om ei gjensidig hjelp, formalisert ut frå kva og korleis gjenyting var forventa: grannehjelp utan tanke på gjenyting og grannehjelp med tanke på gjenyting. Utifrå dette kan i dele desse samarbeidsformene inn i fire grupper:

Bytesarbeid
Grannehjelp
Fellesarbeid
Dugnad

Bytesarbeid

Ein del arbeidsoppgåver var av ein slik art at ikkje kven som helst kunne utføre det t.d. smidearbeid. Då bytta ein arbeid med den smidekyndige, mot at vedkomande fekk utført eit spesialarbeid den andre kunne eller ei anna form for gjenyting i arbeid. Eit arbeid vart bytta med eit anna. Bytesarbeid var svært vanleg blant kvinnene. I nokre høve var det byte av spesialarbeid, t.d. å sy klede mot å bake flatbrød. Ofte bytte dei og om å gjere arbeidet hjá kvarandre, t.d. ved flatbrødbaking. Bytesarbeidet inneheldt eit sosialt aspekt, og gjorde såleis eit stort og einsformig arbeid lettare. I dag kunne vi truleg med fordel ha gjort oss nytte av det same prinsippet, t.d. i samband med husvask. Fellesskap gjev arbeidsglede.

Grannehjelp

Grannehjelp innebar at eit bruk fekk hjelp frå grannane, utan at det låg noko direkte forventning om gjenyting. Dette systemet trådde i kraft først og fremst dersom eit bruk hadde vorte utsett for eller ei ulykke eller sjukdom. Brann t.d. låven ned, var det ikkje berre sløkkingsarbeidet grannane tok del i, men hjalp og til å skaffe fram materiale og byggje ny låve. I mellomtida kunne grannane også gjeve rom for husdyra om nødvendig. Vart nokon ramma av alvorleg sjukdom, slik at viktig arbeid vanskeleg kunne utførast, t.d. få inn avlinga, kunne grannane møte opp å få arbeidet gjennomført. Før kommunane hadde sjuke- og pleieheimar, døydde dei fleste heime. Då måtte dei næraste ta seg av den sjuke. Langvarig nattevake i samband med alvorleg sjukdom eller dødsleie, førekom i dei fleste heimar. Då kunne det vere nødvendig at grannane kom og

avløyste dei pårørande. Denne hjelpta vart og ytt utan at det vart forventta betaling eller noko form for godtgjersle. Derimot låg det i korta at dei som mottok hjelp, måtte stille opp på same måte for andre om nødvendig.

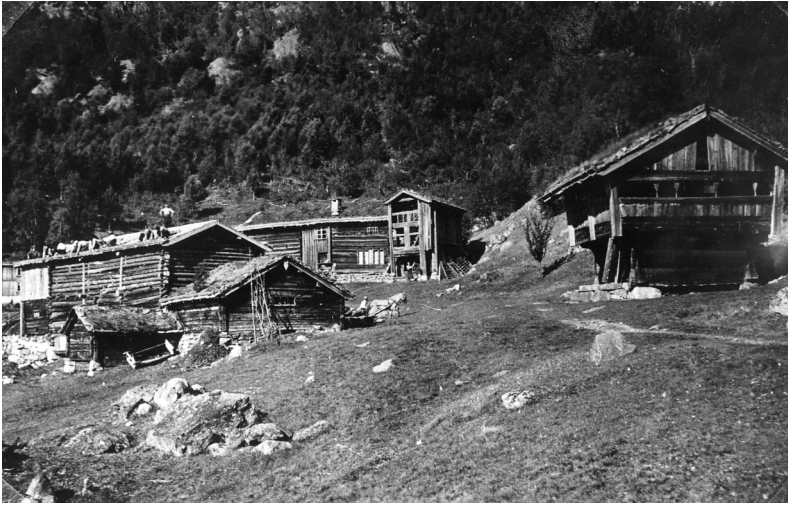
Fellesarbeid

Fellesarbeid var basert på at nokre tiltak var til felles nytte, og vart utførde i fellesskap. Etter faste reglar skulle kvart bruk møte med arbeidskraft og eventuelt reiskapar og materiale, t.d. for å lage ein veg eller bygge ei bru alle hadde nytte av. I dag ville vi ha kalla dette for dugnad, men som vi skal sjå, var dugnad tidlegare noko heilt anna.

Dugnad

Dugnaden var den mest utvikla og institusjonaliserte forma for samarbeid. Dugnaden bygde på at *mange* kom saman for å utføre arbeid *for den eine*. Bygdene var delde inn i dugnadskrinsar. Til dugnadskrinsen høyrde dei bruka og gardane som geografisk høyrde naturleg saman, og som utgjorde ei tilstrekkeleg stor eining til å kunne få utført dei ulike dugnadsarbeida. Korleis desse dugnadskrinsane var avgrensa, kunne variere noko etter natur- og kulturforhold, dalføre og fjordbygd eller flatlandsdistrikt.

Det fanst klare reglar for kva slags arbeid som kunne utførast på den måten: berre arbeid som var større enn at gardssamfunnet sjølv kunne klare det. Her kunne det vere variasjonar utover i landet, alt etter næringsliv og reiskapsbruk. I fiskedistrikt kunne draging og setjing av båtar vere slikt arbeid. I distrikt med grindehus kunne det å reise grinda kvalifisere for denne samarbeidsforma. I dei fleste område i landet ser det ut til at taktekkingsarbeid, å legge nytt tak på bustadhus eller uthus, var typisk dugnadsarbeid.

*Taktekkingsdugnad på løyve på Rygnestadtunet i Valle, Setesdalsmuseet, Aust-Agder.
Foto ukjend, 1930-åra.*

Den som skulle ha dugnad, bad inn til dugnad ved å opplyse tidspunktet for arbeidet og kva arbeidet omfatta. I nokre område var det vanleg å seie ifrå kor mange personar det skulle kome frå kvart bruk. Folk møtte så fram som forventa og utførde arbeidet, gjerne under leiing av den dugnaden var hjå, eller ein person i dugnadskrinsen som var rekna som spesielt kyndig i arbeidet.

Så vidt vi kjenner til var dugnaden mest nytta som mannsarbeid, men det finst også døme på kvinnedugnad, t.d. kare- og spinnedugnad. Det kunne også vere kvinnedugnad for å få utstyret til eit framskunda bryllaup, i tilfelle graviditet og jentas utstyrs-kiste ikkje var ordna. Elles kunne kvinnene ta del i dugnadane mennene hadde, men som oftast for å gjere mindre statusprega arbeidsoppgåver, t.d. spa torv ved taktekking, løfte torv opp på taket ol. Elles skulle kvinnene ha ansvaret for maten, og som dugnadshuset stod for. Og det skulle vere god mat, gjerne nærast gjestebodskost. Dugnadsarbeidet avslutta gjerne med dans, anten same kvelden eller ein kveld seinare. Då deltok kvinnene, uavhengig av om dei hadde vore med i sjølve arbeidet.

INSTITUSJONALISERTE SAMVERSFORMER

Samversformer brukar vi som eit samleomgrep på ulike slag sosial organisering. Nokre former var spontane og meir tilfeldige, medan det og fanst former for sosialt samvær som var nøye fastlagde. Til dei første kan vi rekne kveldsseta, treff på kyrkjebakken, ungdomen som kom saman til dansemoro, nattefriing og ulike former for kaffilag. Kven som tok del i desse samkomene, kunne variere noko, men med grannelaget som det naturlege utgangspunktet. Det same gjaldt og feiring av høgtidene i året.

Det var først og fremst i samband med markering av dei to store høgtidene i livet, bryllaup og gravferd, at samversformene var spesielt fastsette. Det var faste tradisjonar for førebuing og gjennomføring, alle handlingar i seremonien, men også kven som skulle vere med å stelle i stand gjestebodet og take del i det. Så vidt vi kjenner til, har det over alt i landet vore dei som budde nærast som tok del i slike samanhengar, sjølv om det kunne vere til dels store skilnader på måten markeringa og seremoniane vart utførde på.

Tilsvarende ordninga med dugnadskrinsen, fanst det belag, ei geografisk eining med spesielle gjensidige plikter og rettar i samband med sosialt samvær. Belaget var ein krins gardsbruk som var med og stelte til gjestebod og tok del i gjestebodet. Belaget kunne vere samanfallande med dugnadskrinsen, men ikkje alltid. Likeins kunne storleiken på belaget variere noko alt etter kva høgtidinga gjaldt. Det same gjaldt oppgåvene. Omfanget av hjelpa som skulle ytast i form av arbeid og mat, kven og kor mange frå kvart bruk som skulle take del i gjestebodet o.l. var tilpassa formålet og hadde faste reglar.

Belaget var institusjonalisert. Det fanst ikkje nedskrivne reglar for kven som var med eller korleis det skulle verke, men bygde på nedarva tradisjonar. Belaga i bygdesamfunnet var allment kjende, og alle visste kvar dei høyrde heime og når og korleis dei skulle take del i fellesskapet. Eit prosjekt utført omkring 1980 synte at dei gamle bedelagsgrensene kunne rekonstruerast i så sentrale strøk som Enebakk i nærleiken av Oslo.

17. mai-tog i Bø, Telemark. Foto Sigrid Bø 1992.

Sjølvs om belaget først og fremst var knytt til samvær, ein krins som kom saman for å feire noko, gå i gjestebod til kvarandre, låg der også samarbeid i ordninga. Samarbeid var i mange tilfelle nødvendig om det skulle kunne haldast gjestebod og oppgåver som skulle utførast i den samanhengen.

I eit bryllaup skulle det vere vitne til den ekteskaplege avtalen dei to gjorde. Dei to slektene som vart knytt saman gjennom ekteskapet, skulle treffast og markere dette. Likeins ville dei som budde i grannelaget til dei nygifte vere med å feire hendinga. Det var såleis mange som skulle kome saman i gjestebod, og til det trongst det mykje mat og drikke. I eit samfunn med naturallushald og lite tilgang på pengar til å kjøpe varer og tenester, var ei gjensidig hjelp frå granneskapet nærast ei nødvendig løysing.

Tilsvarande forhold finn vi ved gravferd. Ei rekkje praktiske gjeremål som måtte utførast i samband med sjukdom og død. I dag er dette oppgåver som delvis det offentlege tek seg av eller tenester vi kan kjøpe. Heimehjelp, alders- og pleieinstitusjonar eller sjukehus tek seg oftast av den sjuke, medan gravferdsbyrå kan engasjerast til å ordne det meste i

samband med ei gravferd. Vi treng ikkje gå så mange tiåra attende då den einskilde familien i samarbeid med nærmiljøet og slekta ordne oppgåvene sjølve.

Vanlegvis låg den døyande heime, og vart stelt av familien. Var det eit langt sjukeleie med mykje nattevake, kunne slekt og grannar kome inn som avlørsarar. Ved dødsfall skulle den døde stellast og jordast. Om ein ikkje skulle vanære den avdøde, måtte alt gjerast etter høvelege og verdige former, etter lokal skikk. Ut frå vår måte å forhalde seg til døden på, kan mykje synast underleg. Den døde skulle vaskast, kledast og leggjast i kiste etter den lokale skikken. Slegt og grannelag skulle take den siste avskjeden. Kanskje måtte den døde fraktast langt for å kome i vigsla jord, og dei næraste måtte stå for sjølve gravinga og jordlegginga.

I gravferdene til folk flest var ikkje presten til stades. Det er først i den seinare tida at presten er til stades ved gravlegginga og at jordfestinga skjer samstundes. Tidlegare stod slekt og granneskap for gravferda og jordlegginga, og presten føretok den rituelle jordfestinga ved eit seinare høve, helst etter første gudstenesta der. Då var det vanlegvis berre dei aller næraste til stades.

Ei feiring av høgtidene i livet var nok ei stor økonomisk utgift, mykje og god mat og drikke høyrde til. Utan belaget og sendingssystemet ville det nærast vore ein krisesituasjon. Belagsordninga bygde på gjensidigheit, tilsvarande dugnaden. Feiring av livshøgtidene, så vel som praktiske arbeidsoppgåver, høyrde livet til, og ei ordning med gjensidige rettar og plikter hadde alle bruk for før eller seinare.

Den som ikkje møtte til ein dugnad, risikerte å setje seg utanfor samfunnet og miste retten til hjelp. Belags- og dugnadsarbeidet kan vurderast som ei investering i framtida. Det gav ikkje noko direkte løn ut over festen og det sosiale som fylgde med å take del i oppgåva, men ein opparbeidde seg rett til å hente ut tilsvarande arbeid eller sosial markering når ein trong det.

Eit anna særkjenne ved systemet var at rettane og pliktene til samarbeid og samvær var knytt til bruket, ikkje personen. Sjølve bruket stod som den eigentlege medlemen i dugnaden og belaget. Kven som budde der til ei kvar tid, var i prinsippet uinteressant. Engasjementet i sosiale institu-

sjonar var ei investering over generasjonar. Best kjem dette fram ved dugnaden. Kanskje ville eitt slektledd vere med i dugnaden for grannane, utan å få att noko sjølv. Det var likevel ikkje bortkasta arbeid, fordi generasjonen som kom etter, kunne nyte godt av den dugnadshjelpa som tidlegare generasjon hadde gjort. Det same gjaldt om ei ny slekt overtok eit bruk. Samarbeids- og samværsformene var sosiale institusjonar som bygde på resiprositet, basert på det geografiske nærmiljøet og tilhørslse.

Sjølv om hovudtrekka ved samarbeids- og samværsformene ser ut til å ha funnest i ulike delar av landet, vil lokale natur- og kulturforhold gjeve betydelege variasjonar. Det er derfor av interesse i rikssamanheng og for det einskilde lokalsamfunnet å samle inn opplysningar om løysingar og praksis i dei ulike miljøa. Kunnskapane er kjærkome kulturhistorisk dokumentasjonsmateriale i arkivsamanheng. Det kan og vere grunn til å studere eigne lokale samarbeids- og samværsformer fordi dei kan ha i seg element som med fordel kan takast opp att i dag. Eit sterkare fellesskap i nærmiljøet ville nok i mange høve vore ei styrking av bumiljøet. Kulturmeldinga frå den ”nye kulturpolitikken” i 1970-åra uttrykte dette eksplisitt:

Det kan også vere ein menneskerett å søkje ein viss isolasjon i forhold til bumiljøet, om ein ynskjer det. Men mange undersøkingar viser at dei fleste menneske saknar nærmare kontakt med folk som bur i same grend, gate eller bydel. Det er derfor grunn til å verne om dei gamle samværsformene, utvikle dei vidare inn i ein ny tid og dermed skape nye verdifulle samværsformer.

DEL IV KULTURVERN I PRAKSIS

*Hør, min sønn, på din fars tilrettevisning
og forlat ikke din mors lære.*

Salomos ordspråk

Til nå har vi snakket mest om hva kulturminner og kulturvern er. Det er på tide å ta for oss hvordan kulturvern kan drives i praksis, og hva hver enkelt av oss kan gjøre for å ta vare på denne delen av miljøvernet. Kulturvern kan drives etter to hovedprinsipper, så vi i innledningen, nemlig såkalt *musealt vern* eller *funksjonelt vern*. La oss se på dem hver for seg og hvordan de drives.

Musealt kulturvern går ut på at det som skal vernes stoppes og fryses fast i sin historiske utvikling i en bestemt form eller på et bestemt tidspunkt. Det gjøres på den måten at huset blir vernet slik det står i dag, eller slik det så ut på et gitt tids tidspunkt. Ofte er det flyttet på museum i denne formen, eller huset er opphavet til museet der det står og slik det var på det tidspunktet museet ble opprettet. På samme måten kan gjenstander bevares på museum. De kan for eksempel inngå i en utstilling der de er stilt ut i sammenheng med andre gjenstander slik at de danner et helhetlig miljø fra et visst tidspunkt. Immaterielle minner kan bevares på samme måten gjennom nedskrivning, fotografi, film, lydbånd o.a. Kulturminnene blir da tatt vare på for ettertiden. Vanligvis er det museer og arkiv som bevarer på denne måten. Men det kan også være privatfolk som for eksempel henger gjenstanden på veggen. *Kulturminnet vernes da ved at det blir tatt ut av sin opprinnelige bruk*. Kulturminnet får status som antikvitert, pyntegjenstand eller et element i formidlingen av fortiden.

Funksjonelt kulturvern går ut på at kulturminnet fortsatt brukes. Huset er bebodd og gjenstandene brukes, mens eventyrene og sagnene fortelles videre til neste generasjon, og foreldrene lærer barna å bake lefser og snekre på tradisjonelt vis. Eller skomaker- og urmakerfaget føres videre ved at lærlingene læres opp i den tradisjonelle måten å reparere på, som for eksempel ved å reparere gamle, mekaniske klokker. *Kulturminnene vernes da gjennom videre bruk*.

Kapittel 1

MUSEALT VERN

To hovedinstitusjoner driver musealt vern: museum og arkiv. De er opprettet nettopp med det som formål. Til en viss grad tar også bibliotekene vare på kulturminner, men hovedhensikten deres er en annen, å forvalte skriftkulturen. De blir derfor ikke videre omtalt her.

Kapittel 2

MUSEUM

Ordet kommer av gresk *mouseion* som opprinnelig var et sted for å dyrke musene. Disse var symbolskikkelser for kunst og vitenskap*. Senere ble det navnet på stedet hvor de ble dyrket.

Når vi snakker om et museum, mener vi både bygningen som huser en gjenstandssamling og selve institusjonen som samler inn, oppbevarer og formidler gjenstander, oftest eldre gjenstander. Museer med faglig kompetanse driver også forskning på gjenstandssamlingen. Den internasjonale museumsdefinisjonen til ICOM (International Council of Museums, som er FNs internasjonale råd for museum) er:

Et museum er en permanent institusjon i samfunnets tjeneste, som ikke er basert på profitt (for noen enkeltperson). Den er åpen for publikum, og den samler, verner, stiller ut og formidler materielle levninger etter mennesket og naturen, for at folk skal studere dem, lære av dem og glede seg over dem.

ICOMs definisjon gir i kortform oversikt over museenes samlede arbeidsfelt: samle, bevare, forske og formidle. Sammenslutningen Norske Museer har definert oppgaven slik: *De materielle levningene skal være et representativt gjenstands-, arkiv- og fotomateriale som til sammen dokumenterer fortiden.*

FRA SKATTKAMMER TIL MUSEUM

Museene har gamle røtter, minst 2500 år. Det eldste kjente var i Delfi i det gamle Hellas der det var et slags skattkammer ved siden av orakeltempelet hvor folk leverte gaver og offer. Fra europeisk middelalder kjenner vi samlinger knyttet til kirker og katedraler, og kongelige samlinger. Som oftest dreide det seg om edelmetall. Noen førte til og med katalog over samlingen. I renessansen da antikken var på mote, ble det samlet inn gamle greske og romerske statuer, og også reist bygninger for å ta vare på dem, som for eksempel Belvedere i Roma. Italienske slott fikk egne rom, gallerier, med utstillinger av antikke skulpturer og annen kunst. Konger, adel og lærde skoler ble eiere av samlinger og gallerier med kunst, oldsaker, relikvier, naturhistoriske gjenstander og andre rariteter.

* De ni musene er: Klio for historie, Terpsikore for dans, Melpomene for tragedie, Thalia for komedie, Urania for astronomi, Erato for kjærlighetsdiktning, Polihymnia for hymnediktning og Kalliope for heltediktning.

Senere fortsatte samlingene som rene raritetskabinett. Fra nyere tid vet vi at rike kjøpmenn i flere europeiske land hadde slike. Felles for dem var at de var private, samlet med bakgrunn i eierens interesse, og ikke av vitenskapelige hensyn eller med folkeopplysning som mål. De var heller ikke åpne for allmennheten, men bare for en lukket krets.

På 1700-tallet ble folkeopplysning mote, og det medførte at de kongelige kunstsamlingene ble åpnet for folket og ble offentlige. Louvre i Paris er det mest kjente eksemplet. Senere ble det vanlig å ta i bruk magasin slik at ikke alle gjenstandene ble stilt ut på en gang. Utviklingen av forskning og vitenskap førte etter hvert til spesialiserte museer med ordnede gjenstandssamlinger.

I Norge fikk vi Botanisk hage og Zoologisk museum i hovedstaden. Nasjonalismen etter Napoleonskrigene sammen med den nasjonale reisningen etter frigjøringen fra Danmark, førte til at det ble lagt vekt på alt som var norsk, og funn fra oldtid og vikingtid ble svært populære. Det økte behovet for museer til å ta seg av utgravninger og funnene fra dem. Alt i 1760 ble Det Kongelige Videnskabers Selskab stiftet i Trondheim av Johan Ernst Gunnerus, Gerhard Schøning og P.F. Suhm. Selskapet skulle blant annet samle inn og studere landets antikviteter. Samlingen er fremdeles en del av Vitenskapsmuseet i Trondheim. I 1809 ble Det Kongelige Selskab for Norges Vel dannet i Kristiania med to hovedmål:

- å etablere et eget norsk universitet
- å opprette en antikvarisk samling

Selskapet samlet inn gjenstander som ble stilt ut på det nye universitetet, og samlingen ble åpnet for publikum i 1832, *Oldsaksamlingen i Oslo*. Senere ble det opprettet flere universitetsmuseer: Myntkabinettet, Historisk museum og Naturhistorisk museum. Ut over 1800-tallet fikk alle de største byene museer med flere avdelinger. Og på slutten av hundreåret ble det opprettet kunstindustrimuseer i Oslo, Bergen og Trondheim. Bakgrunnen for dem var helst frykten for at masseproduserte industrivarer skulle føre til undergang for håndverkene, og til en kvalitetsnedgang i produktene.

Deretter ble det etablert en mengde mindre, lokale museer rundt i hele landet utover 1900-tallet. De fleste er bygdemuseer av Maihaugtypen, dvs. fri-luftsmuseer med innsamling og tilflytting av gamle bygninger og gjenstander fra bondekulturen som program. Norsk Folkemuseum og Maihaugen, som

begge ble etablert omkring forrige hundreårskifte, var vellykkede forbilder, samtidig med at den gamle bondekulturen sto i fare for å forsvinne. Friluftsmuseet var den gang noe spesielt for Skandinavia, og det ble etablert flere av typen i de andre nordiske landene. Skansen i Stockholm er det mest kjente.

Mange av lokalmuseene har vist seg å være vellykket, men i det store og hele førte kopieringen av de store museene som la vekt på visse sider av bondekulturen til at mange viktige sider av det førindustrielle samfunnet ble neglisjert, som kyst- og fangstkulturen, arbeiderkulturen og kvinne- og barnekulturen. Det ensidige bildet av at bare bondekulturen var verdt å ta vare på, ble endret på slutten av forrige århundre med etableringen av kystkultursentra og bransje- og spesialmuseer. Idealet var da blitt en bredere kulturdokumentasjon.

Publikum på Heide Museum i Danmark får male korn på skubbekvern, den gamle, enkle metoden å knuse kornet mellom to steiner. Foto Sigrid Bø 1986

ARBEIDSFELT OG OPPGAVER

Går vi tilbake til museumsdefinisjonene, ser vi at hovedoppgaven for museene er å være med på å bevare en kollektiv kunnskap om fortiden, og å skape forståelse og forbindelse mellom fortid og nåtid. Det skal de gjøre

ved å velge ut og ta vare på et kulturhistorisk materiale. Materialet benyttes så til å skaffe frem ny kunnskap om fortiden. Samtidig skal denne kunnskapen formidles til allmennheten gjennom utstillinger og andre former for formidling. Idealet er å være en kunnskapsbank om fortiden, og et møtested for samfunnsengasjement og debatt, et informasjonssenter som leverer kunnskap til de kommunale saksbehandlerne, spesielt til arealplanarbeidet. De bør og være medspillere for utviklingen av det lokale næringslivet, især reiselivsnæringen.

Etter som det stort sett bare er museene som tar vare på historiske gjenstander, er innsamling, oppbevaring og dokumentasjon av og omkring dem spesielt viktig, og basisoppgaven. De andre to hovedoppgavene, forskning og formidling, skal og være basert på det innsamlede materialet.

Museene skal følgelig samle inn gjenstander og andre kulturminner, som de så oppbevarer på best mulig måte på vegne av samfunnet. I utgangspunktet sier det seg selv at dersom museet skal være i stand til å dokumentere et bestemt emne, en tidsperiode eller annet, må innsamlingen av materialet være godt planlagt. Oftest er dette bare idealet. I virkeligheten er museet avhengig av de gjenstandene de får i gave og den eksisterende gjenstandssamlingen fra den gang museet ble etablert. Eller rettere sagt, samlingen var den direkte årsaken til at museet ble opprettet. Senere er ressursene museet rår over gjerne ikke tilstrekkelig til å kjøpe inn det materialet de ønsker. Derfor er det spesielt viktig å utnytte ressursene på best mulig måte til fordel for publikum og samfunn. Da trenger de magasin og plass til faglig stell, pleie og konservering av gjenstandene, og til utstillingslokaler.

Noen museer har en allsidig gjenstandssamling, mens andre har en mer spesialisert naturhistorisk eller kulturhistorisk samling. Andre tar seg av kunst. Derfor klassifiserer vi dem ofte i naturhistoriske, kulturhistoriske og kunsthistoriske museer. Noen er store statlige institusjoner med mange ansatte, mens de fleste norske museene er små lokale samlinger med høyst en ansatt.

For at gjenstandene fullt ut skal ha en kulturhistorisk verdi for ettertiden, er det viktig å ha mest mulig opplysninger om hver enkelt gjenstand. En gjenstand uten kunnskap om hvem som har laget den, hva den ble brukt til og av hvem, hvilket miljø den ble brukt i osv. er mer som en kuriositet eller ren kunstgjenstand, som ikke forteller hele historien sin til etterleken. Derfor er det en viktig oppgave for museene å skaffe tilleggsopplysninger omkring gjenstandssamlingen. For at den virkelig skal komme til nytte, er det ønske-

lig å drive forskning, for å skaffe frem ny kunnskap og innsikt omkring et emne, et geografisk område, samfunnslag m.m.

Gjenstandssamlingen og kunnskapen om den er følgelig grunnlaget for formidlingen ved museet, og den mest synlige delen av virksomheten. Den er syntesen av det museet holder på med, enten det gjelder utstillinger, omvisninger, foredrag eller andre arrangementer, og det de besøkende vanligvis kommer i kontakt med.

ORGANISERING

I kulturminneloven er det fastsatt at løse kulturminner eldre enn 1537, mynter eldre enn 1650 og samiske kulturminner eldre enn 100 år som kommer for dagen tilfeldig, ved funn, utgraving eller på annen måte, er definert som statens eiendom, og det er fastsatt hvilke museer som har ansvaret for disse gjenstandene på statens vegne. Det er *Oldsaksamlingen* i Oslo for Østlandsfylkene, *Bergens Museum* for Hordaland, Sogn- og Fjordane og deler av Møre og Romsdal, *Arkeologisk museum* i Stavanger for Rogaland, *Vitenskapsmuseet* i Trondheim for Trøndelagsfylkene, nordre Møre og Romsdal og søndre Nordland, *Tromsø Museum* for nordre Nordland, Troms og Finnmark. Disse er underlagt universitetene samme sted og hører inn under Utdannings- og forskningsdepartementet. En del etatsmuseer hører derimot under sine fagdepartement, som Forsvarsmuseet under Forsvarsdepartementet og Norsk Vegmuseum under Samferdselsdepartementet.

Med omleggingen av kulturpolitikken og opprettingen av fylkeskommunen på 1970-tallet, ble begrepet *halvoffentlige museer* lansert. Det er museer som får driftsstøtte både fra det offentlige og det private. Når de tilfredstilte visse minimumskrav, kunne de søke om å bli tatt med på ordningen. Den offentlige tildelingen har vært administrert av fylkeskommunen, men ordningen er nå under omlegging, og museene vil få tilskuddene overført direkte. Museene administreres under Kulturdepartementet. Ansvaret for *de samiske museene* ligger til Sametinget, selv om de også får økonomisk støtte fra Kulturdepartementet. De fleste museene eies som private stiftelser, selv om en del også er rent kommunale. I tillegg er universitetsmuseene samt en del andre museer som forvalter samlinger av nasjonal interesse, fullfinansiert av staten, som Maihaugen, Norsk Kvinnemuseum og Norsk Teknisk Museum. Andre igjen er fortsatt private.

Til sammen er det nå ca. 800 museer i Norge, som etter den siste museumsreformen, samlet under atskillig færre administrasjoner. Vi deler dem inn i fire grupper:

- kulturhistoriske museer
- naturhistoriske museer
- kunstmuseer og kunstindustrimuseer
- blandet kultur- og naturhistoriske museer

De kulturhistoriske museene utgjør størstedelen, mer enn 80 %. De har ansvaret for hele 95 % av rundt 5.500 antikvariske bygninger som står på museene, og 1/3 av de 16 millioner gjenstandene som finnes der. Denne store mengden av museer og de store offentlige utgiftene til dem, førte til et behov for å kontrollere veksten og utgiftene. Stortinget behandlet derfor i 2000 museumspolitikken, og det ble bestemt at fremtidig organisering og bruk av statlige virkemidler skal følge prinsippene:

- bevare og styrke lokalt engasjement og deltakelse i kulturvernarbeidet
- sikre faglig kompetanse på regionalt nivå
- samordne museene i et nasjonalt nettverk

Det ble også vedtatt å gjennomføre en større restrukturering av museumssektoren. Antallet selvstendige, administrative enheter med statlig driftstilskudd er blitt redusert gjennom mer regional samordning, som igjen har ført til færre museer i hvert fylke. Målet er færre og faglig sterkere museer. Museene skal være en viktig del av kulturdepartementets miljøpolitiske satsning, og de skal samarbeide med Riksantikvaren. Det er og ønskelig at museene samarbeider med håndverkene om utdanning og kompetanse, fordi de i mange tilfeller har felles interesser. Dette gjelder både håndverks- og konserveringsutdannelsen.

Myndighetene har i tillegg et sterkt ønske om at kontakten skole – museum videreutvikles slik at museene brukes mer i skoleundervisningen både på tradisjonelle og nye måter. Det offentlige innser at det er viktig for barn og unge å få grunnleggende kunnskap om kulturhistorie og kulturvern. Ønsket er å etablere undervisning i kulturvern på lærerskolene. Et formelt samarbeid er inngått mellom arkiv, museer og bibliotek; ABM-utvikling (= Statens senter for arkiv, bibliotek og museum) for at de skal samarbeide om felles mål og handlinger på tvers av departementale og administrative grenser. Departementets utvalg, *Norsk museumsutvikling*, er blitt en integrert del av den nye

institusjonen og har som hovedoppgave å drive aktivt, strategisk utviklingsarbeid med effektivisering og styrking av arbeidsområdet som mål. Prioriteringene er lagt på matkultur, kystkultur, fiskeri, sjøfart, industri og tjenesteytende næringer, som alle hittil har vært underrepresentert i museene. Naturvitenskapelig kompetanse er dessuten et satsningsområde innen økologi og miljøvern. Vitensenter, som er etablert noen få steder, skal arbeide med et bredere fagområde. Norsk Teknisk Museum og Jærmuseet er bl.a. slike vitensentre. Museenes oppgave er da å formidle og styrke det historiske elementet innen naturfagene gjennom såkalt interaktive utstillinger der de besøkende bl.a. blir aktivt engasjert med i formidlingen. Museene er og tiltenkt en viktig rolle innen den kulturelle skolesekken.

Museenes hovedoppgave er som vi har sagt, å være samfunnets hukommelse og en folkeopplysningsinstitusjon gjennom:

- å samle inn gjenstander
- ta vare på det innsamlede
- formidle det innsamlede i en sammenheng
- være en av få gjenværende offentlige møteplasser for folk flest

Kapittel 3

ARKIV

Arkiv er en samling av dokumenter som er blitt til gjennom virksomheten til et offentlig kontor, en privatperson, en bedrift, en organisasjon eller annet. Arkivmaterialet kan være informasjon festet på pergament eller papir, fotografier, lydbånd, film, diskett og lignende. Vi benytter også arkiv om institusjonene som tar imot, ordner og oppbevarer materialet. Se mer Del I.

Ordet arkiv kommer av gresk *archion* som betyr rådhus. Opprinnelig var det stedet der arkivmaterialet ble produsert. Felles for arkivene er at de er oppstått av praktiske grunner. Arkivskaperen har bruk for materialet i sin daglige virksomhet, eller har behov for å kunne gå tilbake til materialet for å sjekke spesielle opplysninger.

Hovedansvaret for det offentlige arkivverket til en nasjon er å sørge for at styresmaktene kan dokumentere sin egen virksomhet. Arkivene må ordnes slik at dokumentene oppbevares trygt, og samtidig være innrettet sånn at de kan fungere som kilder til informasjon om samfunnet i ettertid. Den offentlige arkivplikten er helt fundamental i en demokratisk rettsstat, både fordi den skal dokumentere enkeltindividets identitet og eiendom, og fordi den skal vise ettertiden fremgangsmåte og praksis i behandlingen av personer og saker i forholdet mellom staten og samfunnsmedlemmene. Dokumentene i arkivet er dokumentasjonsmateriale og historisk kilde til den samtiden dokumentene ble laget i. Forskere og andre kan gå til arkivet og få informasjon om enkeltsaker eller hele virksomheten til arkivskaperen. *Lov av 4. desember 1992 om arkiv*, satt i verk 1. januar 1999, slår fast at formålet er å trygge arkiv som har kulturelt eller forskningsmessig verdi, eller som inneholder rettslig eller viktig forvaltningsmessig dokumentasjon, slik at de kan bli tatt vare på og gjort tilgjengelig for ettertida. *Lov av 9. juni 1989 om avleveringsplikten for allment tilgjengelege dokument* dekker noe av det samme. Den pålegger alle som gir allmenheten informasjon i et eller annet medium, plikt til å levere et visst antall eksemplarer av dokumentet til staten ved *Nasjonalbiblioteket*.

SKRIFTLIGE KILDER

Vi deler de skriftlige kildene inn i to hovedgrupper:

- offentlige arkiv
- privatarkiv

Uansett skal de ta vare på, ordne og oppbevare arkivsaker. Etter en endring av loven i 2000, ble dokumentbegrepet omdefinert til *en logisk avgrenset informasjonsmengde som er lagret på et medium for senere lesing, lytting, fremvisning eller overføring*.

Offentlige arkiv

Med offentlig arkivmateriale mener vi skriftstykker som er blitt til etter virksomheten ved offentlige institusjoner og kontor. Det gjelder offentlig virksomhet på alle forvaltningsnivåer, stat, fylkeskommune og kommune. De offentlige institusjonene og kontorene er pålagt å ta vare på arkivmaterialet sitt. Årsaken er praktisk. De må ta vare på kontinuiteten i virksomheten. Etaten er avhengig av å kunne gå tilbake til tidligere korrespondanse o.a. for å se hvorledes saken er blitt behandlet.

Offentlig arkivmateriale, saksdokumenter fra offentlig forvaltning, er tilgjengelig for alle etter offentlighetsloven av 1970. Det er likevel unntak for materiale fra nær fortid som inneholder personlige opplysninger og saker som er gitt taushetsplikt.

Privatarkiv

Private arkiv er en uensartet gruppe og omfatter historisk materiale som er blitt til utenfor det offentlige forvaltningsapparatet. Arkivet kan ha vokst frem i tilknytning til en privatperson, en gård, en bedrift eller en organisasjon. Det får vanligvis navn etter arkivskaperen. Felles for dem er at det er privat eiendom og består av kildemateriale som vi ønsker å ta vare på. Siden det er privat eiendom, er det heller ikke underlagt arkivloven. Loven kan derfor bare vise hvordan det kan legges til rette for frivillig bevaring og avlevering til andre arkiv. Unntaket er arkivmateriale som er spesielt verneverdig fordi de angår nasjonalt kjente personer, viktige bedrifter og lignende. Som kulturarv og vitenskapelig kilde kan privatarkivet naturligvis ha like stor verdi som et offentlig arkiv. Det representerer også en del av vår historie. Både statlige, kommunale og private arkiv har tatt vare på en hel del private arkivsamlinger, men bakgrunnen har gjerne vært mer eller mindre tilfeldig, slik at mye er gått tapt. Hittil har privatarkivene bestått mest av papirmateriale som kan ha ligget lenge stuet bort på loft og i kjeller, utsatt for brann, vannskade, mugg o.a. I de seneste årene har arkivverket gjort en stor innsats for å kartlegge og trygge slike arkiv.

ARKIVVERKET

Det offentlige arkivvesenet kaller vi arkivverket og det hører inn under kulturdepartementet. Riksarkivaren er øverste leder og holder til som sjef på Riksarkivet i Oslo. I tillegg har vi åtte statsarkiv som ledes av en statsarkivar. Vi har og en del fylkeskommunale og kommunale arkiv.

Riksarkivet

Som navnet sier, er det et arkiv for hele landet. Riksarkivet er en gammel institusjon med røtter tilbake til middelalderen. Opprinnelig hadde Riksarkivet en mer avgrenset funksjon enn det har i dag. Da var det først og fremst et oppbevaringssted for dokumenter knyttet til kongemakten. Kansleren hadde ansvaret for kanselliet, som var kongens kontor, og riksseglet som ble brukt til å forsegle kongebrev med. Kansler og kanselli fulgte med kongen over alt hvor han hadde med seg riksseglet. Derfor tror vi det til å begynne med må ha vært en form for arkiv i Trondheim da kongen hadde hovedsete der, og så ble det flyttet til Bergen i Olav Kyrres tid, for så å bli flyttet videre til Oslo omkring 1300 med Håkon 5. Sannsynligvis ble det oppbevart på Akershus frem til en gang i dansketiden, da et eget norsk arkiv ble avskaffet og arkivsakene overført til Danmark.

Først i 1841 fikk landet igjen riksarkiv med Henrik Wergeland som den første riksarkivaren. Fra opprettelsen av har både arkivsamlingen, bygningen hvor den ble oppbevart og hele institusjonen samlet blitt kalt *Riksarkivet*. Etter omkring 150 år med en omflakkende tilværelse rundt i hovedstaden, fikk det eget bygg på Kringsjå i Oslo.

Riksarkivet

- tar vare på alle typer arkivsaker fra statsforvaltningen i Norge
- har det overordnede ansvaret for arkivverket i landet, med inspeksjonsrett overfor arkiv ved statlige forvaltningsorgan
- har ansvar for kassasjonsreglene for arkiv i statsforvaltningen, dvs. håndhever reglene for hvilke arkivsaker som skal tas vare på og hvilke som kan kasseres

Statsarkivene

I tillegg til Riksarkivet har vi syv statsarkiv: Oslo, Hamar, Kongsberg, Kristiansand, Bergen, Trondheim og Tromsø. De ledes av en statarkivar.

Statsarkivene er langt yngre institusjoner enn Riksarkivet. Det eldste, Centralarkivet for Trondhjems og Tromsøs stifter, ble opprettet i 1850 i Trond-

heim, og så har de andre kommet til etter hvert. Flere av dem er direkte skilt ut fra Riksarkivet. Til å begynne med ble de kalt stiftsarkiv, fordi de tok vare på arkivstoff fra embetsmenn innen sitt stift, dvs. bispedømme. Fortsatt er den fremste oppgaven å ta vare på arkivsaker etter offentlig administrasjon innen sin region. De skal dessuten inspisere arkiv og rettlede statlige lokal-kontor, kommuner og fylkeskommuner i arkivspørsmål, og ellers være en serviceinstitusjon overfor allmennheten i arkivsaker.

Andre arkiv

Alle kommuner og fylkeskommuner har egne arkiv etter kommune- og fylkeskommuneloven. Kulturdepartementet er øverste myndighet for arkivverket og kan gi forskrifter om oppbevaring og tilsyn med de offentlige arkivene. Riksarkivaren har inspeksjonsretten, men har delegert den til statsarkivene.

Allerede med formannskapslovene i 1837 da vi fikk kommunestyre med valgte representanter, ble ordførerne pålagt å ta vare på formannskapsprotokollene og andre papirer etter virksomheten. Senere er omfanget av det som skal tas vare på blitt svært utvidet, og arbeidet er regulert gjennom lover og forskrifter. Kommunen selv sørger for eget arkiv, og de største kommunene har arkivansatte. Flere kommuner har gått sammen om interkommunalt arkiv. Enkelte av dem er foreslått gjort om til statsarkiv. Fylkeskommunene er pålagt arkiv på samme måte som kommunene. Der er virksomheten så omfattende at de alltid har arkivansatte.

Det finnes dessuten flere private arkiv etter bedrifter, foreninger o.a., i tillegg til at en del kommuner og fylkeskommuner har opprettet lokalhistoriske arkiv. De gir mulighet til å ta vare på alt arkivmateriale fra sitt område som riksarkivet og statsarkivene ikke tar seg av. Bare unntaksvis har de ansvar for privatarkiv.

Spesielle arkiv som kan nevnes er:

- *Arbeiderbevegelsens Arkiv og Bibliotek* (Arbeiderbevegelsens Arkiv i Oslo opprettet i 1908) med distrikts- og lokalarkiv.
- *Norsk etnologisk gransking* (NEG) i Oslo som tar vare på tradisjonsmateriale om norsk folkeliv.
- *Norsk leksikografisk institutt* (UiO) med ordmateriale fra norske dialekter og norsk litteratur.

- *Statens Kartverk* på Hønefoss som har en større samling kart, geografiske opplysninger og fotografier.
- *Sekretariatet for fotoregistrering* i Oslo arbeider med verneverdige fotosamlinger og er sentralorgan for fotobevaring.

Arkivlokaler

Ved planlegging av arkivlokaler må det tas hensyn til at noe av materialet er i daglig bruk, og derfor må oppbevares i et bortsettingsarkiv som er lett tilgjengelig. Mens materiale som bare sjelden er i bruk kan fjernarkiveres.

Det stilles naturligvis krav til arkivlokalene om brann- og vannskadesikring. Dessuten bør luftkvaliteten være stabilt optimal for oppbevaring av papir, disketter, lydbånd, film, fotografier o.a. som skal arkiveres. Dette kan være vanskelig og en økonomisk utfordring.

En del større arkivserier er nå digitalisert og gjort tilgjengelig gjennom nettbaserte tjenester. Å ta vare på elektroniske data er en helt ny utfordring. Vanligvis blir slike data fort slettet. Dessuten endrer teknologien for lesing av informasjonen seg hurtig, og innholdet står etter hvert i fare for å bli teknologisk utilgjengelig og gå tapt for ettertiden. Dette er et helt nytt problem for arkivene.

ABM-UTVIKLING

Arkivene er nå formelt en del av statens *ABM-utvikling* med alt det medfører av samordning og felles tiltak med bibliotekene og museene (se under Museum). Det er lagt stor vekt på at arkivverket og Nasjonalbiblioteket skal samarbeide. Men den faglige egenarten og primære funksjonen til den enkelte institusjonen må likevel alltid være hovedmålet.

Ønsket er at det i fremtiden legges vekt på en mer helhetlig dokumentasjon av hele samfunnsutviklingen med større bredde og balanse mellom statlige, kommunale og private arkiv. Det skal utarbeides overordnede bevaringsplaner på både nasjonalt og regionalt nivå. Riksarkivaren samordner den nasjonale planen, mens ansvaret for de regionale planene er delegert til fylkeskommunene. Ønsket for fremtiden er at arkivverket skal bestå av sterke regionale institusjoner med ansvar for bevaring og formidling av både kommunale og private arkiv.

Arkivene tar som vi har sagt, vare på immaterielle kulturminner ved å ta vare på skriftlig materiale. De inneholder viktige opplysninger om det norske samfunnet i fortid og nåtid. Det gjør de ved å:

- samle inn og oppbevare materialet
- stille materialet til rådighet for allmennheten for bruk i forskning og kildestudier
- stille materialet til rådighet for samfunnsforvaltningen
- stille materialet til rådighet for rettslige interesser

Kapittel 4

FUNKSJONELT VERN

Hvorfor skulle historien til det landet jeg vokser opp i virke fremmed og irrelevant for meg? Ikke snyt innvandrere- eller minoritetsbarn for historiekunnskaper om det landet de vokser opp i!

Shabana Rehman om hvorfor hun ønsker å lære norsk historie.

Vi har tidligere her sagt at funksjonelt vern er å ta vare på kulturminnene ved å fortsette å bruke dem. Den viktigste måten er at de blir tatt hensyn til i alle sammenhenger og at de blir brukt, helst slik de var ment å brukes. Til det trengs det kunnskap og en bevisst holdning, noe som har vært mangelvare i etterkrigstiden. La oss derfor se nærmere på hva vi selv og andre kan gjøre. Noe er et offentlig ansvar, men på offentlige kontorer sitter vanlige personer som trenger kunnskap og holdninger, og er avhengig av innspill og interesse fra samfunnet omkring.

Kapittel 5

SAMFUNNSPLANLEGGING

Det er nødvendig å integrere miljøhensyn i all virksomhet som påvirker utviklingen i morgen, heter det i Norges oppfølging av verdenskommisjonens rapport om miljø og utvikling (St.meld. nr. 46). Kulturarven er en ikke-fornybar ressurs og en viktig del av den samlede miljøressursen til en nasjon. Derfor må vi forvalte den på en forsvarlig måte, og da må vi planlegge samfunnet slik at vi ikke skusler bort denne ressursen. *Kulturvernet må i større grad enn det som har vært vanlig trekkes inn som en av forutsetningene for en bærekraftig utvikling av byer og tettsteder*, sies det i den nasjonale oppfølgingsplanen til Lokal Agenda 21. I denne er det slått fast at kulturarven, sammen med naturarven, er sentral for all utvikling, og at miljøvernet må være sektorovergrepene, og at all offentlig planlegging skal ta *helhetlige hensyn*. Over alt skal det legges vekt på *kvalitet, estetikk og historisk forankring*. Samfunnets viktigste virkemiddel for å oppnå slike politiske mål må skje gjennom å legge til rette for en bevisst samfunnsplanlegging som tar hensyn til verdiskaping og næringsutvikling, ivaretar langsiktige miljøhensyn og andre allmenne interesser. En opplyst allmennhet og en kunnskapsrik offentlig forvaltning er de beste garantiene for at dette blir gjort, og informasjon og kommunikasjon må være hjelpemidler i arbeidet.

Som en følge av dette er plan- og bygningsloven foreslått styrket. Lovens samfunnsdel, plandel og byggesaksdel må i større grad ses i sammenheng, da de alle omhandler faser og temaer i en og samme prosess knyttet til utformingen av det fysiske miljøet, sies det i NOU fra 2002 om utfordringene i en ny kulturpolitikk. Med andre ord slås det fast at hele planleggingen må ses i sammenheng. De ulike delene av helheten til et samfunn eller emne, må ikke overlates til enkeltdeler eller -stadier i prosessen. Det sies og at kulturvern er i høyeste grad aktuell politikk i all planlegging. Både staten, fylkene, kommunene, næringslivet og de frivillige organisasjonene er forpliktet til en miljøinnsats.

MILJØVERN

Før omkring 1950 var ressursvern og gjenbruk en viktig og naturlig del av samfunnet. Etterkrigstiden representerer et brudd med utviklingen i så måte, og de siste 50 årene har vært preget av en stadig økende forbruksmentalitet. Etter at Miljøverndepartementet ble opprettet, har det i årenes løp innført mange tiltak innen forvaltningen for å hindre skadelig forurensning, og for å oppnå et mer miljøvennlig samfunn. Kommunene er gitt et stort ansvar på

området gjennom en bevisst bruk av plan- og bygningsloven til å styre arealbruken, utbyggingsmønsteret og samfunnstjenestene innen sitt område. Utvalget som i 2001 utredet ny plan- og bygningslov satte opp følgende verdier som skal ivaretas:

- Planleggingen skal fremme en *bærekraftig utvikling*, bla. ved at den fysiske, miljømessige, økonomiske, sosiale og kulturelle utviklingen må ses i sammenheng og i et langsiktig perspektiv
- Planleggingen skal være *demokratisk* og styres av folkevalgte. Men alle berørte må ha mulighet til innflytelse, og enkeltpersonens rettssikkerhet skal varetas
- Planleggingen skal være målrettet
- Planleggingen skal varetas og avveie både *kommunale, regionale, nasjonale og internasjonale hensyn og interesser*.
- Oppgavene skal søkes løst på lavest hensiktsmessige forvaltningsnivå
- Planleggingen må være *forpliktende og forutsigbar*. Vedtatte planer skal være grunnlaget for offentlig og privat virksomhet.

KOMMUNEN

Den viktigste planleggingen foregår i kommunene, i lokalsamfunnet hvor folk bor og arbeider, hvor kulturminnene finnes, og hvor planen får direkte betydning for enkeltmennesket. Kommunen forvalter derfor lokalsamfunnets ressurser. Oppgaven kan ikke overvurderes, og den gode planleggingen går ut på å utnytte og forvalte ressursene til beste for innbyggerne.

Kommunene skal utføre løpende kommuneplanlegging med sikte på å samordne den fysiske, økonomiske, sosiale, estetiske og kulturelle utviklingen innenfor sine områder (Pbl § 20-1). En plan skal gi mål og rammer for tiltak som skal settes i verk. All planlegging gjelder utviklingen i fremtiden, enten det gjelder utbygging, sosial- eller kulturell virksomhet. Etter loven er kommunen forpliktet til å utarbeide tre typer arealplaner:

- kommuneplan/kommunedelplaner
- reguleringsplaner
- bebyggelsesplaner

I tillegg kommer temaplaner, som økonomi, helse- og sosialplan, kulturplan m.m. Men disse er de ikke forpliktet til å utarbeide, bortsett fra som egne emner under samfunnsdelen i kommuneplanen.

Planen skal gi mål og rammer for utvikling og tiltak som skal settes i verk. En plan utarbeides vanligvis for et bestemt formål og for et visst antall år, en planperiode. For flere år siden var det vanlig å planlegge for lang tid, 10 – 20 år og kanskje enda lenger. Men det er vanskelig å spå om fremtiden, samtidig som en ikke kan binde opp politikken for så langt frem. Vanligvis planlegges det derfor nå bare for en valgperiode på fire år. Det gjelder i sær overordnede planer som kommuneplaner og kommunedelplaner. Se også under Del I.

Kommuneplan

består av to deler: arealdelen og et handlingsprogram med en langsiktig og en kortsiktig del. Den kortsiktige delen skal omfatte et handlingsprogram for sektorene for de nærmeste årene. Den langsiktige delen skal gi mål for utviklingen i kommunen, retningslinjer for planleggingen innen sektorene og for forvaltningen av arealene og de andre naturressursene. Planen skal bygge på de økonomiske og andre ressursmessige forutsetningene for gjennomføringen (Pbl § 20-1).

Arealdelen er juridisk bindende og derfor den viktigste. Den tegnes på kart med ulike farger for de forskjellige arealformålene, etter som hvor det skal bygges hva, og hvilke områder som skal beholdes urørt. Kommuneplanen skal være:

- Den strategiske planen for all utvikling i kommunen.
- Den skal se samfunnsoppgavene i sammenheng.
- Alle sektorene skal delta i planleggingen.

*Planmote. Alle interesserte grupper er representert.
Tegning Geir Helgen*

Det siste er viktig fordi kommunens oppgave er å utvikle gode lokalsamfunn som gir innbyggerne arbeid og boliger, skoler og barnehager, eldreomsorg, kulturtilbud, gode lekemiljøer, trafikksikkerhet og trivelige nærmiljøer, samtidig med at arbeidsplassene forutsetter et næringsliv som har bygninger, veier og annen infrastruktur. Helhetlig planlegging og gjennomtenkte politiske prioriteringer er derfor helt avgjørende. Sammen med budsjettarbeidet som gir det økonomiske grunnlaget, skal arealdelen gi oversikt over det som skal skje, slik at kommunen blir i stand til å løse alle oppgavene den er pålagt, og som er nødvendig for at lokalsamfunnet skal fungere. I den generelle samfunnsdelen skal også andre emner enn de som er direkte med i arealdelen, tas opp. Det kan for eksempel gjelde bygnings- og landskapsvern, museumsvirksomhet, drift av lokalhistorisk arkiv, innsamling av immaterielle minner osv. Teksten må munne ut i klare konklusjoner og en handlingsplan som gir retningslinjene for arbeidet.

Før planarbeidet settes i gang, skal det kunngjøres for offentligheten. Samarbeid med flere statlige og fylkeskommunale fagorgan er pålagt. I innledningsfasen henter kommunen informasjon fra disse. Fagorganene er landbruk, skogbruk, miljøvern, kulturvern, skole, helsestell, vegvesen, forsvar, fiskeri og samiske interesser. Flere av dem finner vi hos fylkesmannen og i fylkeskommunen. Fylkesmannen forvalter miljøvernsakene, mens kulturminnevernet i fylkeskommunen gir innspill:

- automatisk fredete kulturminner
- fredete bygninger og kulturmiljøer og kirker på Riksantikvarens liste
- verneverdige bygninger, kulturmiljøer og kulturlandskap

I kommunen bør dessuten lokalmuseum, historielag og andre organisasjoner kunne gi flere opplysninger om kulturverdier og være med som premissleverandører for planleggingen. Privatpersoner har og anledning til å komme med innspill, på møter eller gjennom brevveksling. Kommunens tekniske etat som vanligvis har ansvaret for arealplanleggingen, må sørge for at alle får anledning til å delta innenfor sitt område. Registrerte opplysninger, som i GIS systemet er av stor betydning.

Etter denne innledende runden utarbeider de planansvarlige deretter et planforslag. Forslaget sendes så på høring til de offentlige fagetatene samtidig med at det legges ut til offentlig ettersyn. Merknader og innsigelser som kommer inn skal vurderes, før den endelige planen utformes og vedtas av kommunestyret. Hvert nytt kommunestyre er forpliktet til å ta kommune-

planen opp til vurdering, og enten justere den eksisterende, eller utarbeide ny. Nyvurdering og justering kalles rullering av planen.

I planprosessen er det som sagt, viktig at de som den berører får anledning til å delta. Derfor bør det holdes informasjonsmøter underveis for å forklare allmennheten hva som er foreslått. Dette er viktig fordi planlegging er et eget fag. Alle andre, politikerne som skal vedta planen inkludert, forstår ikke uten videre en arealplan. Enkelte fagorgan har *innsigelsesrett*. For kulturminnevernet har staten delegert denne til fylkeskommunen og det samiske kulturminnevernet. Riksantikvaren griper bare inn der overordnede nasjonale interesser er truet. Dersom kommunen ikke godtar innsigelsen, må det holdes meglingsmøte mellom partene. Oppnås det ikke enighet da heller, må saken sendes til departementet som avgjør endelig.

Kommunedelplan

er en oversiktsplan over arealbruken i et avgrenset område av kommunen (§ 20-1). På den måten kan planleggingen skje trinnvis ved at de begynner med den delen av kommunen som det haster mest med, enten det gjelder et geografisk område, eller et fag- eller virksomhetsområde. En slik plan kan gå lengre i å foreslå konkrete løsninger enn kommuneplanen. For eksempel kan det dreie seg om bruk av en bydel, et tettsted, eller miljøforbedringer i et område. Kommunedelplanen vedtas av kommunestyret på samme måte som kommuneplanen.

Reguleringsplan

er en detaljplan med tilhørende bestemmelser som regulerer utnytting og vern av grunn, bebyggelse, vassdrag, sjøområder og ytre miljø av et bestemt, avgrenset område av kommunen (§ 22). Planen skal ha et bestemt formål, og reguleringsformålene er (§ 25):

- byggeområder
- landbruksområder
- offentlige trafikkområder
- friområder
- fareområder
- spesialområder
- fellesområder
- byfornyelsesområder

Reguleringsplan skal utarbeides for de områdene der det er bestemt i kommuneplanens arealdel at utbygging bare skal skje etter en slik plan, og for områder hvor det skal foregå større utbygging (§ 23).

Hensikten med reguleringsplanen er å samordne arealbruken og forme omgivelsene på en funksjonell, økonomisk og estetisk god måte, samtidig med å sikre ønsket rekkefølge for tiltakene som skal settes i gang. Planen skal vise nødvendig areal for de nevnte reguleringsformålene. Og den bør ha *reguleringsbestemmelser* om utforming og bruk av arealer og bygninger. Bestemmelsene setter vilkårene som sikrer formålet med planen. Det kan f.eks. gjelde utformingen av bygningene der det tas antikvariske hensyn. Slike bestemmelser bør brukes ofte og detaljert. De er helt nødvendige i forbindelse med reguleringsformålet *spesialområde med formål bevaring* (§25.6).

Planen skal kunngjøres for allmennheten og sendes på høring til partene den angår og offentlige instanser, på vanlig måte. Allmennheten har rett til å klage til kommunestyret, som så avgjør om de tar klagen til følge eller ikke. Statlig myndighet, fylkeskommunen og nabokommunene har innsigelsesrett. Har en av dem kommet med innsigelse, må det megling til. Blir de ikke enige, avgjør departementet saken. Departementets avgjørelse er endelig, og kan ikke ankes. Alle kan foreslå at det utarbeides reguleringsplan og komme med reguleringsforslag.

Forenklet reguleringsplan

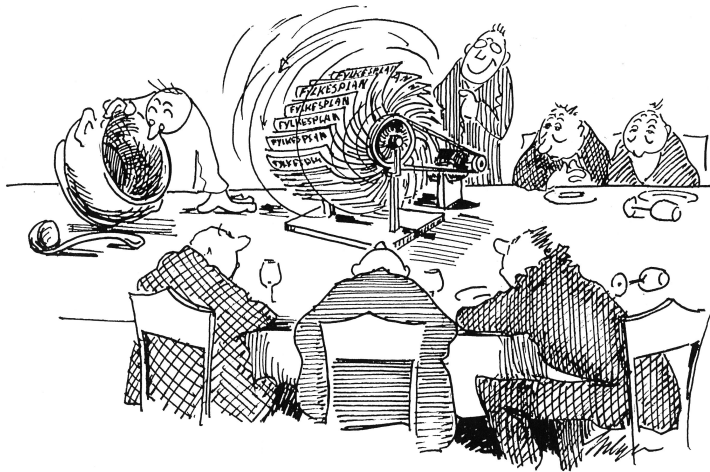
er en mindre detaljert plan (§ 24). Vedtatte reguleringsplaner er bindende for arealbruk, fradeling av grunn, bygge- og anleggsvirksomhet innenfor planområdet. Planen skal ikke ha større omfang enn at den kan gjennomføres innen rimelig tid.

Bebyggelsesplan

er en mindre omfattende plan som det faste utvalget for plansaker selv vedtar (§ 28-2). Planen bestemmer areal og utforming av bygninger og anlegg med de utarealene som hører til. Planen lages for et område som det enten i en kommuneplan eller en reguleringsplan er stilt krav om at bare kan bygges ut etter en egen vedtatt plan. Bebyggelsesplanen er da en detaljplan for enkle utbyggingssituasjoner der det kan vedtas mer detaljerte bestemmelser enn i en reguleringsplan, og ofte er den knyttet direkte til konkrete utbyggingssjekter. I bestemmelsene kan en for eksempel gå så langt som til å vise fasadetegning og andre detaljer. Dersom det kommer innsigelse til den, må den også behandles i kommunestyret.

Fylkesplan

skal være en oversiktsplan for et fylke. Den skal samordne virksomheten til staten, fylkeskommunen og kommunen, og gi oversikt og rammer for utviklingen sammen med retningslinjer og overordnede mål for den offentlige ressursutnyttelsen innen området. Fylkeskommunen har plikt til å utarbeide fylkesplan, akkurat som kommunen for kommuneplan (§ 19-1). Det dreier som om arbeidsplasser, veisystem og transport, boligbygging, videregående opplæring, kulturvern m.m. Kommunene har ingen direkte innflytelse på planen, men det skal være kontakt mellom myndighetene, og planen skal gi retningslinjer som til en viss grad er bindende for kommunene, selv om den ikke er juridisk bindende. Fylkeskommunen har følgelig en dobbelt funksjon som veileder i planspørsmål for kommunene, samtidig med å være et forvalteransvar på vegne av staten på visse områder innen sitt område. Det foreligger nå forslag om å styrke fylkesplanen og gi den en forpliktende virkning overfor stat og kommune i saker som er kommuneoverskridende.

Rullerende fylkesplan. Tegning Geir Helgen

Bevaringsplan

kaller vi en reguleringsplan der formålet er bevaring av et område, bygninger, kulturmiljø eller lignende. Som sagt under *reguleringsplan* gir plan- og bygningsloven anledning til dette under § 25.6. Regulering til bevaring er det mest effektive midlet i kulturvernarbeidet kommunen har, og er en hensiktsmessig måte å verne på, fordi det gjør det mulig å skreddersy reguleringen til

det enkelte formålet gjennom bestemmelsene som hører til. Derimot er det en svakere form for vern enn fredning, etter som en plan kan endres og oppheves og dispenseres fra. I blant kan det likevel være lettere å få politikere og andre til å akseptere en verneregulering enn en områdefredning.

Uansett er det svært viktig å forklare beboerne og andre berørte hensikten med, og konsekvensene av reguleringen, både på forhånd og i tekstdelen til planen. Målet må være klart og formulert slik at det er forståelig for folk flest. Det må derfor bygge på gjennomtenkt kunnskap og forståelse, og bestemmelsene må følge faglige prinsipper, ikke bare synsing og populære løsninger. I Oslo er det nå foreslått å verne bebyggelsen i store deler av den indre bykjernen, samtidig vedtas det at nybygg skal harmonere med omgivelsene, og ikke stå i kontrast til den gamle bebyggelsen, som lenge har vært gjengs praksis. Målet er å bevare særpreget til bykjernen. En slik regulering til bevaring kan og kombineres med et utbedringsprogram for bebyggelsen og utearealene som hører til (§89a). Programmet kan da omfatte ombygging, forbedring og istandsetting av bygningene og fellesarealene m.m. Det kan også knyttes økonomiske tilskudd til programmet.

Sektorplaner

Kommuner og fylkeskommuner og andre instanser kan lage planer for ulike sektorer, som havneplaner, kystsonerplaner, transportplaner, kulturplan generelt, eller kulturvernplan spesielt. Det vil da være spesialtilpassede planer som tar for seg det som hører til fagområdet. Planarbeidet kan være gunstig for å få en oversikt over sektoren, og klargjøre hvilken utvikling som er ønskelig. Men en slik plan vil ikke være bindende. For at en sektorplan skal få noen som helst funksjon, må den politisk behandles og den må knyttes opp til et budsjett. Da er det en sjanse for at den ikke bare blir lagt vekk, men vil kunne være retningsgivende for virksomheten innen området.

Konsekvensutredning

For å finne ut hvordan virkningen blir av et tiltak som får vesentlige konsekvenser for miljø, naturressurser og samfunn, skal det ved større tiltak foretas en såkalt konsekvensutredning (§ 33-2). Den skal sikre at virkningene av tiltaket blir tatt med i betraktning under planleggingen (§33-1). Da er det lettere å ta stilling til det som skal skje, om det skal vedtas og på hvilken måte. Først må det da foretas en nærmere vurdering av virkningene, konsekvensene. Denne vurderingen, utredningen, er det den som fremmer tiltaket, tiltakshaver, som må besørge og betale for.

Utredningen krever en bestemt fremgangsmåte som er nærmere bestemt i loven. Konsekvensutredningen skal offentliggjøres og sendes på høring på vanlig måte, vanligvis samtidig med planen den er en del av. Hvis planen blir vedtatt, skal vedtaket begrunnes. I begrunnelsen skal det gå frem hvordan konsekvensutredningen og uttalelsene til den er vurdert og hvilken betydning de har fått for vedtaket, for eksempel hvilket av de utredete alternativene som er valgt.

Kongen fastsetter i forskrift hvilke tiltak som alltid skal konsekvensutredes, og hvilke tiltak som etter en konkret vurdering kan kreves konsekvensutredet. Kriteriene som skal legges til grunn for avgjørelsen om det skal kreves konsekvensutredning fastsettes samtidig. Likedan kan Kongen fastsette forskrifter om hvilke opplysninger tiltakshaveren må legge frem for den ansvarlige myndigheten. Departementet kan dessuten bestemme at det skal utarbeides konsekvensutredning for mindre eller andre tiltak, når konsekvensene vurderes som særlig usikre eller omstridte. Slike forskrifter fritar ikke fra utredningsplikten som loven setter.

Dispensasjoner

Det faste utvalget for plansaker i kommunen kan foreta mindre vesentlige endringer i den vedtatte planen. Men dispensasjoner fra en vedtatt plan skal være rent unntak, og bare gis i helt spesielle tilfeller. Det må da søkes særskilt om dispensasjon fra en vedtatt plan, og forslaget må varsles naboer og alle andre med interesser i planen, på vanlig måte (§ 7).

Planarbeid

er viktig fordi det gir mulighet til å tenke gjennom problemene og alternativene som kan gi gode løsninger, eller kompromisser, og det gir alle berørte og interesserte mulighet til å komme med sine synspunkter i saklige former. På den måten kan vi gjennom en klok og riktig fremgangsmåte unngå opprievne konfrontasjoner og fastlåste meninger. Ved planleggingen må alle elementene av det eksisterende kulturmiljøet vurderes i sin helhet. Det gjelder bygningenes plassering, hovedform, dimensjoner, materialbruk, stilart, detaljering, fargebruk og gatemøblering m.m. Gamle og nye bygninger utgjør deler av helheten og selv ubetydelige hus kan være viktige elementer. Uten dem kan det bli hull i bildet. Til miljøet hører omgivelsene med beplantning, gatestruktur og -belegg, armatur, skilting m.m.m. Alle fordelene må beskrives og innarbeides i planen. Godt resultat oppnår vi når vi forstår strukturen til stedet og historien bak, og tar hensyn til mulighetene og begrensningene, samt beboerne og allmennhetens beste. Tar vi ikke hensyn til helheten, plan-

legger vi for visuelt kaos og forarming av miljøet. Uansett er det viktig å samarbeide med alle involverte parter, og ikke minst beboerne.

I praksis har ofte kommuneplanleggingen fulgt konjunkturer og press fra kortsiktige næringsinteresser. Kommunelovreformen i 1992 ga administrasjonen stor myndighet over fagavdelingen. Det har åpnet for at politikerne lett manipuleres til standpunkter av sterke nærings- og økonomiske interesser. Resultatet har ført til en kortsiktig tenkning der det ikke er tatt hensyn til helheten, og det blir tatt avgjørelser som går på tvers av folkeønsket og god kulturminneforvaltning.

For å styrke miljøvernet og utviklingen av omgivelsene våre, har staten satset mer på byutvikling gjennom en del miljøbyprosjekter. Generelt er det fordelaktig for kulturvernet at det satses enda sterkere på by- og tettstedsutviklingen, og at det utarbeides gode retningslinjer for dette, fordi tettstedene har det sterkeste utbyggingspresset. Da vil vi lettere kunne sikre:

- viktige kulturminne- og stedskvaliteter
- arbeidet vil virke konfliktforebyggende
- være samfunnsøkonomisk gunstig
- styrke opplevelseskvaliteter
- styrke forutsigbarheten for kulturvernet, huseiere, planleggere og utbyggere

Men da må det satses på bærekraftig utvikling og ansvarlig forvaltning sammen med de beste kvalitetene og største fellesverdiene for befolkningen.

Dersom vi for eksempel ønsker å bevare et spesielt kulturlandskap, må vi samarbeide med naturvernmyndighetene, landbruksmyndighetene og andre som har saklig interesse i området. Vanligvis er det mest hensiktsmessig å gjøre dette i forbindelse med arbeidet med kommuneplanen. Vi kan frede et helt kulturmiljø, eller vi kan nøye oss med å frede de nærmeste omgivelsene rundt et fast kulturminne. Området må da være så stort som det er nødvendig for å bevare virkningen av kulturminnet i landskapet, hindre gjenbygging eller skjemmende bygninger tett inntil osv. Området bør naturligvis ikke være så stort at det blir et problem for det øvrige samfunnet. I tilfelle kan det bli svært vanskelig å gjennomføre fredningen, eller det kan føre til opphevelse eller dispensasjoner fra den etter kort tid.

Uansett fredning eller regulering til spesialområde, må landskapet brukes dersom det skal ha noe for seg å bevare det. Uten bruk og skjøtsel vil det snart gro igjen, eller endres på annen måte over tid. Hensikten med bevaringen er jo som oftest å ta vare på det slik det er. Dette er bakgrunnen for § 21 i kulturminneloven som gir adgang til at rette myndighet gjennomfører nødvendig skjøtsel for å opprettholde hensikten med fredningen.

All planlegging må munne ut i en plan som alle partene kan leve med, og den må være så miljø- og ressursbesparende som mulig ut fra et helhetssyn. Visse overordnede prinsipper må derfor alltid vurderes:

- Føre-var-prinsippet. Det som planlegges må ikke føre til uopprettelig skade på miljøet.
- Forurenser skal betale. Miljøkostnadene skal kalkuleres med i prissettingen for all virksomhet.
- Folkelig deltakelse i plan- og beslutningsprosessene. Alle grupper må bli hørt i planprosessen. Det gjelder ikke minst kvinner og minoriteter som tradisjonelt har hatt vanskelig for å bli hørt.

Brundtlandkommisjonen sier at all planlegging, utbygging, forvaltning og økonomisk vekst skal skje innenfor de rammene som naturen setter. I miljøbyprosjektet er hensikten å bygge på egenarten og fortrinnet byen har, og videreutvikle dette samtidig med rehabiliteringen av lokalmiljøet. Det kan være gjenåpning av byen mot havn eller elv, utvikle kollektivtransporten, havne- og elverensing, kildesortering m.m. Den videre tettstedsutviklingen skal skje i nærheten av den eksisterende bebyggelsen, for sentrum må ikke få lov til å flyte ut slik det har vært vanlig i drabantbyutbyggingen. Sammen med kjøpesenterbyggingen har det vært med på å utarme de gamle bysentrene, og ført til et unødvendig stort arealforbruk med et tilsvarende stort transportbehov.

Ny planpolitikk

Forskning har vist at omgivelsene våre har stor innvirkning på oss mennesker. Selv observerer vi lett at forsøplede og utrivelige omgivelser virker deprimerende på oss, og fører til enda mer forsøpling og likegyldig oppførsel, mens rene og hyggelige omgivelser virker positivt, og lettere får lov til å fortsette å være slik, fordi vi tar hensyn og oppfører oss ansvarlig der. Omgivelsene har vist seg å ha så stor betydning for folks livskvalitet og for den økonomiske utviklingen av stedet, at kvalitetene på det fysiske miljøet betyr like

mye for å lykkes med den lokale økonomiske utviklingen, som de menneskelige og sosiale ressursene.

Et utvalg har arbeidet med forslag til ny plan- og bygningslov. I forslaget er det uttalt et ønske om å forenkle planbehandlingen i kommunen, fordi planleggingen i dag tar mye ressurser, i sær i kommuner med stort utbyggingspress. Saksbehandlingen kan da ta urimelig lang tid og gå ut over næringsliv og folk flest som ønsker å bygge. Sterkere vektlegging på fylkesplanen og regionale planer som gir oversikt over større områder, og færre planer, er også foreslått for å redusere den statlige detaljstyringen av kommunesektoren. Av samme grunn er det foreslått å styrke fylkesplanen og gi fylkeskommunen et økt ansvar i samfunnsutviklingen i regionen. Det fordrer i tilfelle et større samarbeid på tvers av kommune- og fylkesgrenser.

De foreslåtte reformene gjelder:

- Planleggingen må fremme bærekraftig utvikling, være langsiktig, og alle elementene i planområdet må med, også økonomiske, sosiale og kulturelle.
- Planleggingen må være demokratisk og styres av folkevalgte organer. Allmennheten og berørte interesser skal ha mulighet for å bli hørt og rettsikkerheten til den enkelte bli ivaretatt.
- Planleggingen må være målrettet og ikke mer omfattende enn nødvendig.
- Planleggingen skal ivareta og avveie kommunale, regionale, nasjonale og internasjonale hensyn og interesser. Men oppgaven skal likevel løses på lavest hensiktsmessige nivå.
- Planleggingen må være forpliktende og forutsigbar.

Reiselivsnæringen og bygdeturismen har i de senere årene vært vekstnæring. En av bærebjelkene er kulturminnene. Vår særegne natur, kulturarv og væremåte er det turistene mest etterspør, derfor er det stadig viktigere å bevisstgjøre aktørene slik at bruken er tilpasset kulturminnene så de ikke forflates og blir slitt ut. Historien oppleves best gjennom de ekte kulturminnene, gravhaugene, ruinene, friluftskulturen vår, eller hva det måtte gjelde. En utgravd gravhaug er i mange tilfeller et ødelagt kulturminne, og nye hus på de gamle ruinene kan aldri gi den samme ekte opplevelsen som ruinene ga der de lå. Opplevelsessenter på det fineste og mest besøkte utfluktsområdet virker mange ganger mer ødeleggende enn berikende.

Depot for eldre bygningsdeler

er en god investering og gjør det mulig å skaffe nødvendige bygningsdeler for reparasjoner og ombygginger av eldre hus. Delene er slikt som er brukbart og som er tatt vare på fra bygninger som er blitt revet eller endret. Enkelte kommuner og historielag har opprettet depot, og det har vist seg å være lønnsomt, i tillegg til å lette tilgangen på egnet materiale.

Loft på Bø i Valle, Aust-Agder, med bygningsdeler fra Nomeland stavkirke. Foto Sigrid Bø 1991.

Kapittel 6

BRUK AV IKKE-MATERIELLE MINNER

Ikke-materielle minner er ikke mindre viktige å ta vare på og ta hensyn til i vårt samfunn enn de materielle. Dessverre har de ikke samme sterke lovverket å støtte seg til. Likevel har vi *stadnamnloven*, *arkivloven*, *loven om målbruk i offentlig tjeneste*, *sameloven* som alle regulerer vern av ikke-materielle minner. Disse minnene bør og inngå i det offentlige planarbeidet, og her har historielag, fortidsminneforeninger, museumslag o.a. frivillige organisasjoner en viktig funksjon med å gi innspill og uttalelse til planarbeidet i kommunen. De kan og arrangere og støtte innsamlingsarbeid og utgivelser av det som blir samlet inn, sørge for at de tradisjonelle stedsnavnene fortsatt blir brukt m.m. I det hele tatt er tilrettelegging og holdningskapende arbeid de aller beste virkemidlene i vernet av de ikke-materielle minnene, så vel som for de materielle minnene. Aller viktigst er det naturligvis for de minnene som ikke har et eget lovvern. Se mer under Del I og Del III.

Kapittel 7

FRIVILLIG ARBEID

Arbeidet som tusenvis av frivillige legger ned i kulturminnevernet årlig er formidabelt, og det hadde stått dårlig til uten dem. De er viktige for både kulturlivet og samfunnet, ikke bare på grunn av det praktiske arbeidet de utfører, men også fordi de skaper engasjement og sosialt fellesskap for deltakerne, og fordi de står nærmere lokalsamfunnet er de er med på å skape kunnskap og tillit til saken. Flere er organisert i en av de mange lag og foreninger for kulturvern som finnes.

Fortidsminneforeningen er alt nevnt i Del I. Den har spilt en sentral rolle for oppkomsten av det offentlige og organiserte kulturvernet, samtidig med å løse mange praktiske oppgaver knyttet til vedlikehold, istandsetting og skjøtsel av kulturminner. Foreningen har vist seg svært levedyktig og har i dag mange lokallag, og eier og driver flere materielle kulturminner, som Urnes stavkirke o.a.

I vårt land finnes det også mange museumslag. De fleste museene er knyttet til et slikt. Lagene er gjerne lokale og omfatter en kommune eller to, eller bare deler av en. Andre er mer omfattende og er regionale. Formålet kan være noe varierende, men mange er direkte knyttet til museumsvirksomheten i kommunen. Oppbygging av en gjenstanssamling på et by- eller bygdetun er den vanligste hovedoppgaven. Men de organiserer og foto- og stedsnavninnsamlinger, lager temautstillinger m.m.

Lokalhistorielagene er en annen omfattende virksomhet. Den største er Landslaget for Lokalhistorie som ble stiftet alt i 1920 for å vekke interessen for og øke kjennskapen til lokalhistorie og kulturvern. Organisasjonen består nå av omkring 382 lokalhistorielag og åtte fylkeslag med til sammen ca. 75.000 medlemmer. Flere av dem arbeider også med lokalmuseer, og de fleste kommunene har gitt ut bygdebok og gir ut lokalhistoriske årbøker. Bygdebokutgivelsen har vært den tyngste og kostbareste aktiviteten. Norsk lokalhistorisk institutt i Oslo har i mer enn en mannsalder arbeidet bl.a. med å høyne kvaliteten på bygdeboka, og flere historikere har startet sin yrkeskarriere som bygdebokforfatter. En annen populær aktivitet i historielagene er slektsforskning, som synes å gripe stadig mer om seg. Aktiviteten er blitt mye lettere å drive etter at kirkebøkene og andre kilder er gjort tilgjengelige på nettet (www.dokpro.uio.no).

Frivillige organisasjoner som arbeider med kulturvern er:

- Kulturvernets Fellesorganisasjon (paraplyorganisasjon for historie og kulturminnevern)
- Databehandling av slektsforskning (DIS – Norge)
- Forbundet Kysten som arbeider med bevaring av minner fra kysten, som båter, naust m.m.
- Foreningen til Norske Fortidsminners Bevaring (fortidsminneforeningen)
- Landsforbundet av Motorhistoriske kjøretøyklubber
- Landslaget for Lokalhistorie
- Landslaget for Lokalhistorie i skolen
- Landslaget for Lokal- og Privatarkiv
- Møllehistorisk Forening
- Norges Husflidslag
- Norges museumsforbund
- Norsk folkedraktforum
- Norsk Folkeminnelag
- Norsk forening for fartøyvern
- Norsk Flyhistorisk Forening
- Norsk Fyrhistorisk Forening
- Norsk Jernbaneklubb
- Norsk skipsfartshistorisk Selskap
- Norsk Slekshistorisk Forening
- Norsk Veteranmotorsykelklubb
- Sámiid Duodij (medlemsorganisasjon for samisk husflid og håndverk Samisk museumslag)
- Stiftelsen Norsk Kulturarv (interesseorganisasjon for eiere og brukere av fredete kulturminner)

Sentrale myndigheter har uttrykt at det er klart ønskelig å bygge videre på engasjementet til enkeltpersoner, og hjelpe til med å styrke arbeidet til de frivillige organisasjonene. Økt økonomisk støtte fra statens side kan være en måte å gjøre det på. Bakgrunnen for ønsket er naturligvis at organisasjonene gjør et viktig arbeid som samfunnet trenger og det offentlige ikke makter.

Å forvalte ressursene på en god måte er alltid å sørge for at de kan overleve i best mulig stand til neste generasjon. Og vi må så langt som mulig, holdes oss til det gamle kretsløpssamfunnet der prinsippet er at det som tas ut av naturen må skulle brukes, kunne gjenbrukes og til slutt gis tilbake til naturen.

Kapittel 8

ETISKE HOLDNINGER

Kultur trekker til seg verdier, skaper verdier og sosial kapital, bare se på Bilbao med sitt Guggenheim-museum. Kultur er den nye vekstnæringen og må ha en sentral plass i planleggingen av byers utvikling.

Arkitektene Kristine Døsen og Ketil Kiran (Aftenposten 28.10.03)

Etikk handler om verdier, og er en systematisk gjennomtenkning av handlingene våre, på bakgrunn av de verdiene og normer som vi handler etter. Mennesket har mulighet til å velge mellom ulike måter å leve og handle på. Den greske filosofen Aristoteles hevdet at etikken skal lære oss å bli lykkelig. Etikk er en form for livskunst, og å leve etisk er et lykkelig liv, underforstått at vi egentlig ikke blir lykkelige dersom vi ikke lever etisk forsvarlig. Filosofen Søren Kierkegaard hevdet at et etisk liv forutsetter klare, bevisste valg.

I vår sammenheng består valgene mellom å forvalte miljøet slik at vi tar vare på det, eller gjøre knefall for de sterkeste kreftene i samfunnet, som for tiden er de økonomiske. Markedskreftene legger vekt på forbruk og individets frihet, og menneskelig fremgang måles i personens evne til å leve ut sine egne ønsker, uten særlig hensyn til miljøomkostningene og uten solidaritet med andre.

Kulturvernet og kulturhistorien kan lære oss om et mer økologisk samfunn og hjelpe oss til en forsvarlig forvaltning av ressursene. Det gjelder forvaltning av naturen og alle formene for kultur, både materiell og immateriell. Vi kan lære mye av gamle dyder som respekt for naturen og det nedarvede, og det gamle prinsippet om å forvalte ressursene slik at de kan gis videre til neste generasjon i minst like god stand som vi selv overtok dem. Til det trengs det i dag både bevisstgjøring og opplæring, en ballast som ikke kan overvurderes. Menneskene har en fantastisk mulighet om vi mobiliserer.

Forutsetningen for å lykkes er at vi slutter å la snevre, kortsiktige særinteresser bestemme, mens det viktigste er respekt for *helheten*. I følge arkitekt Christian Nordberg-Schulz er helheten synonymt med *stedet*, både det fysiske og det sosiale lokalsamfunnet. Fysiske omgivelser som har utviklet kvalitet, estetikk og historisk forankring har både økonomiske og sosiale fortrinn

som næringslivet og enkeltmenneskene profiterer på. De tilfredstiller dessuten kvalitetskravene som et godt reiseliv er avhengig av.

Estetikk er, som sagt, også av stor betydning. Vakre omgivelser betyr mye mer for oss enn vi vanligvis tenker over. Omgivelsene påvirker både helse og trivsel, og de er en del av identiteten. At et sted får en estetisk opprustning kan i høyeste grad få positive følger for trivsel, helse, næringsliv, økonomi og folks følelse av tilhørighet. De viktigste elementene i bebygde områder er bygningene og det øvrige kulturmiljøet. Det viser hvor viktig det er å ta hensyn til estetikken i alle plan- og byggesaker. Derfor har vi *skjønnhetsparagrafen* i Plan- og bygningsloven (§ 74 nr. 2). En vakker natur oppveier ikke for et uskjønt og sjuskete bygningsmiljø, derimot kan et vakkert sted eller kulturminne forhøye skjønnheten i naturen. Planutvalget i kommunen kan gjøre mye ved å vurdere om alt som skal bygges har tilstrekkelige estetiske kvaliteter i seg selv, og om det beriker miljøet det skal stå i. Dette må det stilles krav til utbyggerne om, og skjønnhetsparagrafen i plan- og bygningsloven må brukes aktivt. Plasseringen i landskapet og i forhold til den eksisterende bebyggelsen, materialbruk, høyde, etasjetall, fasade, takform m.m. er alt sammen viktige enkeltelementer det må tas hensyn til, i blant til og med panelretningen. Kai fronter og veiskråninger må ha krav om en skikkelig avslutning og om hvordan inngrepet kan bli vakkert, i motsetning til å bli et sår i landskapet.

Vi må kort sagt, lære oss til å bli så stolt over landet og stedet vårt at vi gjør vårt ytterste for å bevare og forskjønne det vi har. Da ødelegger vi det ikke. *Alle kulturer har sine plusser og minuser. Kan man ikke være stolt over sitt eget, samtidig som man viser respekt for den andre? Hvordan skal andre respektere det norske, hvis ikke nordmenn gjør det selv?* sier forfatter Loveleen Rihel Brenna i et innlegg i Aftenposten.

LITTERATURLISTE:

- Alle tiders kulturminner – Hvorfor og hvordan verner vi viktige kulturminner og kulturmiljøer. Riksantikvaren 2001
- Arbeid med statlige verneplaner Veileder. Riksantikvaren Oslo 2003
- Arnestad, Georg (red.): Kultur- og regionalutvikling, Otta 1995
- Asheim, Vidar: Håndbok i landskapsplanlegging. NIJOS 1993
- Austad, Ingvild og Einar Ådland (red.): Kulturminner, kulturlandskap og kultur-turisme: rapport fra seminar i Sogndal 27.-28. november 2000
- Bevaringsarbeid på kirkegårder. Veiledningshefte utgitt av Landslaget for kirkegårdskultur. 1995
- Bjur, Hans & Ola Wetterberg: Kulturmiljö och planering Om historia för framtiden. Stockholm 1990
- Boye, Nils Christiansen (red.): Miljøkunnskap, 2. utg. Oslo 1992
- Brekke, Nils Georg, Per Jonas Nordhagen, Siri Skjold Lexau: Norsk arkitekturhistorie. 2003
- Brendalmo, Jan og Micheal Jones: Landskapet som historie.
- Bø, Ingebjørg: Sidemålsdebatten i Oslo 2000-2001, med sideblikk på Det Europeiske Språkåret 2001. Utkast til hovudoppgåve i kulturstudiar, Høgskolen i Telemark
- Bø, Sigrid og Turid Følling Eilertsen: Framover med fortida. Innføring i miljø-og kulturvernarbeid, 2. utg. Oslo 1994
- Baadsvik, Karl og Karoline Daugstad: Kulturminner og kulturmiljøer som verdi for verdiskaping, NINA oppdragsmelding 783. Trondheim 2003
- Baardsvik, Karl og Karoline Daugstad: Kulturminner og kulturmiljøer som grunnlag for verdiskaping. NINA oppdragsmelding 783. Trondheim 2003
- Christensen, Arne Emil: Gamle norske trebåter Bevaring og vedlikehold, 2. utg. 1992
- Christensen, Arne Lie: Den norske byggeskikken Hus og boliger på landsbygda fra middelalder til vår egen tid, Oslo 1995
- Christensen, Arne Lie: Det norske landskapet, Oslo 2002
- Cummins, Jim: Language, Power and Pedagogy: Bilingual Children in the Crossfire. Clevedon 2000
- Baker, Colin and Nancy H. Hornberger (ed.): An Introductory Reader to the Writings of Jim Cummins. Clevedon 2001
- Daugstad, Karoline og Michael Jones: Kulturlandskap i forvaltning. En begreps-utredning. Trondheim 1994
- Daugstad, Karoline, Bjørn Petter Kaltenborn og Odd Inge Vistad. Vern - planer og prosesser: identifisering av kunnskapsstatus og -behov , Trondheim 2000
- Eldjarn, Gunnar og Jon Godal: Nordlandsbåten og Åfjordsbåten. Lesja 1988

- Eriksen, Trond Berg: Budbringerens overtak Perspektiver på skriftkulturen, 2. utg. Oslo 2000
- Erlandsen, Roger og Kåre Olsen: Fotobevaringsboka: veiledning i sikring, registrering og teknisk behandling av eldre fotografi. Oslo 1988
- Finnegan, Ruth: Oral traditions and the verbal arts A guide to research practices. London 1992
- Foley, John Miles: Teaching oral traditions. New York 1988
- Forankring fryder Framtidsvern av fortidsminner. Bergen museums skrifter, kultur; nr 2 1999.
- Forskrift av 25. mai 1990 nr. 427 om avleveringsplikt for allment tilgjengelige dokument
- Forskrifter om saksbehandling og kontroll i byggesaker (www.lovddata.no)
- Fortidsminneforeninga Årbok 2003: Temanummer Kulturminnevernet og ”vern av helheter”. Oslo 2003
- Fortidsvern 1995/1
- Forvaltning av kirke, kirkegård og kirkers omgivelser som kulturminne og kulturmiljø. Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet T – 3/2000
- Frykman, Jonas och Orvar Löfgren: Det kultiverade människan, Stockholm 1979
- Furre, Berge: Norsk historie 1905-1940, Oslo 1974
- Gaukstad, Even, Ragnhild Hoel: Forvaltning av seterområdene Rapport fra seminar Voksenåsen 16.-17. desember 1999. Oslo 2000
- Godal, Jon: Om kulturvern ved kyst og strand Innstilling fra ei arbeidsgruppe. Oslo 2000
- Grad av utnytting. Veileder til tekniske forskrifter til plan- og bygningsloven. Planlovutvalgets første delutredning
- Grytli, Eir: Kulturminner og reiseliv Sammenhangsrapport, Trondheim 1996
- Handlingsplan for kulturminneforvaltning. Miljøverndepartementet 1992. Innstilling fra et utvalg oppnevnt av MD 7. sept. 1990
- Helmfrid, Staffan (red.): Kulturlandskapet och bebyggelsen. Sveriges Nationalatlas. Stockholm 1994
- Hjelle, Kari, Peter Emil Kaland: Forhistorisk og historisk kulturlandskap i tilknytning til vernet bygningsmiljø på Havrå, Osterøy. Oslo 1994
- Hodne, Bjarne: Norsk nasjonalkultur En kulturpolitisk oversikt. Oslo 1995
- Hodne, Ørnulf: Det norske folkeeventyret Fra folkediktning til nasjonalkultur. Oslo 1998
- Holme, Jørn (red.): Kulturminneloven. Lov, forvaltning, Håndhevelse. Økokrim, Oslo 2001
- Hygen, Anne-Sophie: Fornminneforvaltning i praksis Vern, bevaring og bruk av førreformatoriske kulturminner. Bergen 1999

Johannessen, Knut o.fl.: Håndbok for Riksarkivet. Oslo 1992

Johansen, Kristine, Frode Sandvik (red.): Kulturminner og kulturmiljøer, plan- og bygningsloven Veileder. Oslo 2001

Jones, Michael: Urbanisering og jordbruksrasjonalisering som trussel mot kulturarven i jordbrukslandskap Verneproblemer, Trondheim 1990

Kamfjord, Georg: Reiselivsprodukt, 3. utg., Lillehammer 2001

Kavli, Håkon: Rapport om befolkningens holdning til vern av kulturminner, Oslo 2003

Klepp, Asbjørn: Kunnskapsbevaring og kunnskapsformidling i fartøyvernet, Oslo 1994

Kulturarv – en kilde til verdiskaping. Rapport fra konferanse i Sandefjord 23. og 24. sept. 1996

Kulturminne og kulturmiljø i konsekvensutgreiingar Rettleiar. Riksantikvaren Oslo 2003

Kulturvernets fellesorganisasjon: Mangfold styrker kulturvernet. Oslo 2000

Kvideland, Reimund (red.): Vern av folklore Nordisk institutt for folkediktning. Bergen 1988

Lande, Marit: Bygninger for evigheten. Arkitekturens historie. Oslo 2003

Lindén, Emil: Fra antikviteten til kulturminne Trekk av kulturminnevernets historie i Norge, Oslo 1991

Lindhardt, Jan: Tale og skrift To kulturer. København 1989

Ljosne, Anne Grete: Naturen og menneskeverket Vår gamle trearkitektur i nytt lys. Oslo 1993

Lov av 1987 om Sametinget og andre samiske rettsforhold (sameloven) (www.lovdatab.no)

Lov av 1970 om naturvern (www.lovdatab.no)

Lov av 1978 om kulturminner (www.lovdatab.no)

Lov av 1980 om målbruk i offentlig teneste (www.lovdatab.no)

Lov av 1989 om avleveringsplikt for allment tilgjengelege dokument (www.lovdatab.no)

Lov av 1990 om stadnamn (www.lovdatab.no)

Lov av 1992 om arkivlova (www.lovdatab.no)

Lov av 1992 om kommuner og fylkeskommuner (kommuneloven) (www.lovdatab.no)

McKercher, Bob, Hilary du Cros: Cultural tourism The partnership between tourism and cultural heritage management. New York 2002

McLuhan, Marshall: The medium is the message. Harmondsworth 1967

Miljø. Metodisk veiledning. Nasjonalt læremiddelsenter 1995

Miljøvernpolitiske redegjørelse i Stortinget 11. april 1994. Miljøvernminister Thorbjørn Berntsen, Oslo 1994

- NOU 1983: 6 Stadnamn, Oslo
- NOU 1986: 15 Dokumentasjon, vern, vidareføring og atterreising av gamle handverk
- NOU 1987: 34 Samisk kultur og utdanning, Otta
- NOU 1996: 7 Museum Mangfald, minne , møtestad, Oslo
- NOU 2001:7 Bedre kommune og regional planlegging etter plan- og bygningsloven. Planutvalgets første delutredning.
- NOU 2002:1 Fortid former framtid. utfordringer i en ny kulturminnepolitikk
- Nysæter, Egil: Frivillig norsk kulturvern Omfang, aktivitet og planar. Oslo 1997
- Olrik, Axel: Principles for oral narrative research. Indiana 1992
- Ong, Walter J.: Muntlig och skriftlig kultur Teknologiseringen av ordet. Göteborg 1990
- Oulie, Hege: Digitalisering av fotosamlinger. Oslo 2003
- Palmquist, Lena: Kulturarv eller fasadarv Om det etnologiska perspektivet i kulturmiljövården. Stockholm 1998
- Paulsen, Marit: Hela havet stormar. En liten bok om vår tid. Gidlund 1995
- Plan og bygningslov av 1985(www.lovdata.no)
- Pryser, Tore: Norsk historie 1800-1870, Oslo 1985
- Rapport om befolkningens holdning til vern av kulturminner. Riksantikvaren 2003
- Rasmussen, Tom: Flytende kulturminner En innføring i fartøyvern. Oslo 1998
- Rasmussen, Tor Fr.: Bosetting og byutvikling. Planleggingspolitikk i Norge – i går, i dag, i morgen. 2003
- Rentzhog, Sven m.fl.: Digitala historiska kartor Tillämpningar i GIS för kulturmiljövården. Stockholm 2002
- Riksantikvarens strategi mot år 2000. Riksantikvarens plan 1996 – 1999
- Riksinteressanta kulturmiljöer i Sverige. Riksantikvariämbetet. Uppsala 1990
- Samisk kulturminneplan 1998 – 2001
- Schmidt, Lene og Hanne Wilhjelm: Mitt hus er din utsikt God byggeskikk for hu og land – hva, hvorfor og hvordan, Oslo 1999
- Schröder, Marte Kjersti: Spillet om Jugenbyen En lokalmaktstudie i Ålesund Kommune, Oslo 2001
- Seip, Elisabeth (red.): Verneideologi NIKU-seminar 4. februar og 25. april 2002, Oslo 2003
- Selinge, Klas-Göran (red.): Kulturminnen och kulturmiljövård. Stockholm 1994

Skar, B. (red.): Kulturminner og miljø. Forskning i grenseland mellom natur og kultur. NIKU 2001
 Sporrøng, Ulf (ed.): The Future of rural landscapes, Uppsala 1994
 St.meld. nr. 13 (1992-1993) om FN-konferansen om miljø og utvikling i Rio de Janeiro
 St.meld. nr. 22 (1999-2000) Arkiv, bibliotek og museer
 St.meld. nr. 23 Bedre miljø i byer og tettsteder.2002
 St.meld. nr. 25 (2002-2003) Om regjeringens miljøpolitikk og rikets miljøtilstand
 St.meld. nr. 25 (2002-2003) Regjeringens miljøvernpolitikk og rikets miljøtilstand
 St.meld. nr. 27 (1996-1997) Om statens forhold til frivillige organisasjoner
 St.meld. nr. 44 (1997-1998) Tilleggsmelding om statens forhold til frivillige organisasjoner
 St.meld. nr. 46 (1988-1989) Miljø og utvikling – Norges oppfølging av Verdens kommisjonens rapport
 St.meld. nr. 48 (2002-2003) Kulturpolitikk fram mot 2004
 St.meld. nr. 55 (2000-2001) Om samepolitikken
 St.meld. nr. 58 (1996-1997) Miljøvernpolitikk for en bærekraftig utvikling – Dugnad for framtida
 Statistisk Sentralbyrå 2002: Statistisk årbok 2002, Oslo (www.ssb.no)
 Stenseke, Marie: Landskapets värden Lokala perspektiv och sentrala utgångspunkter Om vägar till ökad lokal delaktighet i bevarandeplaneringen. Göteborg 2001
 Strandli, Bjørn (arbeidsgruppeleiar) m.fl.: Kulturlandskap og Jordbruk Virkemidler rettet mot kulturlandskapet i Norden, Oslo 1991
 Strategi for miljø og utvikling i utdanningssektoren. Kultur-, utdannings- og forskningsdepartementet 1995
 Strømme, Kristian / Per Selle (red.): Miljøvernpolitikk og miljøvernorganisering mot år 2000, Otta 1996
 Svare, Helge: Filosofiske tekster. Oslo 1998
 Tandberg, Marianne: Kulturminnevern og krig Riksantikvaren, Nasjonal Samling og Ahnenerbe 1940-1945. Oslo 2003
 Trømborg, Dagfinn: Stein på stein som byggematerialer i Norge. Trondheim 2003
 UNESCOs rekommandasjon om bevaring av tradisjonell kultur og folkeminne. Den Norske nasjonalkommisjon for UNESCO. Oslo 1989
 USBL-nytt 2002
 Verdens hukommelse. Den norske UNESCO-kommisjonen. Oslo 2000

Verdifulle kulturlandskap i Norge. Del 4. Sluttrapport fra det sentrale utvalget. Direktoratet for naturforvaltning. Trondheim 1994

Verneplan for levende bilder i Norge Utarbeidet av en styringsgruppe oppnevnt av Norsk kulturråd i samarbeid med Nasjonalbiblioteket, Norsk film-institutt og Norsk rikskringkasting. Nasjonalbiblioteket, Avdeling Rana, 2001

Viken, Arvid (red.): Turisme Tradisjoner og trender, Oslo 2001

Visted, Kristofer og Hilmar Stigum: Vår gamle bondekultur. Oslo 1971

Vorren, Ørnulf og Ernst Manker: Samekulturen: Oslo 1976

Welinder, Stig: Miljö, kultur och kulturmiljö. Stockholm 1993

Ødegården, Olav: Skjønnhet betaler seg. Nordisk arkitekturforskning 1993/94